

A HATALOMGYAKORLÁS
LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI
A HETTITA BIRODALOMBAN

| ÓKOR - TÖRTÉNET - ÍRÁS | 8.

SOROZATSZERKESZTŐ: CSABAI ZOLTÁN

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK

STIPICH BÉLA TAMÁS

A HATALOMGYAKORLÁS
LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI
A HETTITA BIRODALOMBAN

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK – L'HARMATTAN
PÉCS – BUDAPEST, 2021

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Tartalom

I. Bevezetés	7
I. 1. Köszönetnyilvánítás	7
I. 2. A téma indoklása és kutatástörténeti kitekintés	8
I.3. A Hettita Birodalomról.....	12
II. A Hettita Birodalom formatív időszaka	17
II. 1. Forráshelyzet	17
II. 2. Közép-Anatólia politikai berendezkedése az óasszír kereskedelmi hálózat működése idején.....	19
II. 3. Anum-Hirwe birodalma.....	25
II. 4. Az óasszír kor kereskedelmi hálózatának emlékezete a hettita szövegekben	35
II. 5. Hatalmi viszonyok Anitta korában – a kussarai dinasztia birodalma.....	37
II. 6. A hettita állam létrejötte	45
III. Politikai viták az államszervezésről a Hettita Óbirodalomban	53
III. 1. A hettita királyság jellegéről	53
III. 2. Az államszervezés kezdeti lépései	62
III. 3. A hatalomgyakorlás kérdése a királyi családon belül – az ó- és középhettita történeti-didaktikai irodalom tükrében	76
III. 3. 1. A Zalpa-hagyomány	76
III. 3. 2. Politikai nevelés és didaktikus szórakoztatás.....	86
IV. A Hettita Újbirodalom szervezésének elvei	103
IV. 1. Az államszervezet és hatalomgyakorlás átalakításának mozgatórugói	104
IV. 1. 1. Kizzuwatna politikai és kulturális integrációja	105
IV. 1. 2. A kaska veszély	108
IV. 2. „... amikor a kaskák elkezdnek kaskaként viselkedni, ... a hettiták elkezdnek hettitaként kormányozni”	116
IV. 2. 1. Alsó Ország, Felső Ország	117

IV. 2. 2. A „kötelezettség és eskü” műfaj	122
IV. 2. 3. CTH 261 – BĒL MADGALTI-instrukció	127
IV. 2. 4. Maşat Höyük és archívuma	130
IV. 2. 4. 1. Adminisztratív szövegek	134
IV. 2. 4. 2. Maşat-levelek	139
IV. 2. 4. 3. A Maşat-levelek és a határvédelem	142
IV. 2. 4. 3. 1. HBM 46 – kémek és állatok	142
IV. 2. 4. 3. 2. Királyi beavatkozás a végeken	145
IV. 2. 4. 3. 3. Éhínség Kasipurában	147
V. A Hettita Birodalom államszervezetének leírasi lehetőségei	153
V. 1. Weber és a patrimonialis állam	154
V. 2. Feudalizmus a Hettita Birodalomban?	163
V. 3. Nemesi állam (Herzog)	168
V. 4. Közigazgatás-tudományi megközelítés	172
V. 4. 1. A közigazgatás szervezetének elemei – példák a Hettita Birodalomból	176
V. 4. 1. 1. Emberek: a hivatalnoki réteg	176
V. 4. 1. 2. Működést szabályozó előírások és rendelkezések – a „kötelezettség és eskü” műfajának átalakulása a hettita Újbirodalom idején	179
V. 4. 2. A közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezők – példák a Hettita Birodalomból	182
V. 4. 2. 1. Földrajzi adottságok meghatározó szerepe	182
V. 4. 2. 2. Politikai viszonyok változása	185
V. 4. 2. 2. 1. A kaska veszély és a megoldási stratégiák	185
V. 4. 2. 2. 2. Legitimációs krízis – III. Hattusili és IV. Tudhaliya	187
V. 4. 2. 3. Nemzetközi kapcsolatok alakulása – a nagyhatalmi státusz kiépítésének hatásai a közigazgatás szervezetére	197
VI. Összegzés és kitekintés	205
Hettita királylista	217
Felhasznált irodalom	219
Rövidítések	277
Ábrák és illusztrációk	281

B

evezetés

I. 1. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen kötet a szerző doktori disszertációján alapszik, amelyet 2019 februárjában védett meg a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájában. A disszertáció (és a kötet) elkészülte csak részben a szerző érdeme – számos ember állt mellettem és kísért azon az úton, amíg eljuthattam ideig.

Elsőként természetesen szüleimet illeti a legnagyobb köszönet, hogy tanulmányaim során minden létező módon támogattak és megteremtették számomra a lehetőséget, hogy ezzel a tudományterülettel foglalkozhassam, itthon és külföldi tanulmányutakon egyaránt.

Középkolai történelemtanárom, Kőszeghy Miklós (immáron) egyetemi tanár egészen rendhagyó oktatási (és számonkérési) módszereinek hatására választottam a történelmi pályát – szerencsésnek mondhatom magam, hogy a mai napig nem engedte el volt tanítványa kezét.

Egyetemi tanulmányaim során az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, illetve a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Assziriológiai és Hettitológiai Intézetében számos tanáregyéniséggel volt szerencsém együttműködni, akik felvérteztek minden szükséges tudással, ami ennek a disszertációnak az elkészítéséhez alapvetőnek bizonyult: Dezső Tamás és Zólyomi Gábor egyetemi tanárok az ELTE-n, Ahmet Ünal és Walther Sallaberger professzorok az LMU-n. Sallaberger professzor vendégszeretetének köszönhetően bármikor visszatérhettem a páratlanul gazdag és inspiratív munkakörülményeket biztosító könyvtárba. A müncheni kutatómunkáim során (2006–2007-ben a Bajor Szabad Állam ösztöndíjának köszönhetően) mindig számíthattam Frantz-Szabó Gabriella gondoskodó és segítőkész szeretetére, amiért mindig nagyon hálás leszek.

Nem hagyhatom ki a sorból néhai Kóbor Józsefet, akinek első hattusai élményeimet köszönhetem.

A Pécsi Tudományegyetemen Vargyas Péter professzor úr fogadta be kutatási témámat, és látott el hasznos tanácsokkal, kritikai megjegyzésekkel a kutatás kezdeti fázisában. Váratlan és tragikus halála után Csabai Zoltán vállalta a témavezetésemet, akire a dolgozat elkészültének hajrájában, illetve a disszertáció kötetké formálásában is számíthattam. Köszönöm doktori értekezésem bírálóinak, Bácskay Andrásnak és Buhály Attilának értékes és konstruktív kritikai megjegyzéseiket, amelyek révén jelen kötet a disszertációhoz képest jobban kimunkált lehet.

A dolgozat és a könyv megírása nem lett volna lehetséges, ha munkahelyem, az ELTE Bölcsészettudományi Kara nem biztosítja számomra a rugalmas munkakörülményeket – ezért a Kar jelenlegi és korábbi vezetését, illetve közvetlen munkatársaimat illeti köszönet. Külön köszönöm Zólyomi Gábornak, hogy lehetővé tette számomra az Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék könyvtárának nyitvatartási időn kívüli használatát. Simon Zsolt és Földi Zsombor bármikor készen állt, hogy itthon beszerezhetetlen szakirodalmat elérhetővé tegyen számomra – köszönöm, hogy számíthattam rájuk.

Szűkebb és tágabb családom, illetve barátaim (különösen Márta, Gibi és Vera) noszogatósa (majdnem) mindig inspirálólag hatott – őket is hála illeti ezért.

A disszertáció, illetve a könyv megírásával járó legtöbb kellemetlenség Lacza Nándort érte – köszönöm neki, hogy elviselte!

I. 2. A TÉMA INDOKLÁSA ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETI KITEKINTÉS

Az ókor(i Kelet) nagy birodalmainak történetét fel lehet fogni úgy is, mint arra tett kísérlet(ek)et, hogy hatalmas, földrajzilag nem mindig összefüggő területeket politikailag megszervezzenek. Ebből a szempontból nézve, a keletkezésük és a belső felépítésük (és hanyatlásuk, majd bukásuk) is olyan kutatási téma, amely a mai napig foglalkoztatja az ókortudósokat, már csak azért is, mert a témának általános történeti relevanciája (és napi aktualitása) is van¹ – a sikeresség vagy sikertelenség okának vagy okainak megragadása és felmutatása a történész fontos feladata. Hiszen az adott esetben erőszakkal megszerzett területeket sokkal ökonomikusabb erőszakszervezet (katonaság) állomásoztatása nélkül igazgatni, azok gazdasági erőforrásait jobban kiaknázni – ezért általános törekvésnek tekinthető a hatalom konszolidációja, a legitimitás megteremté-

¹ Frei – Koch 1996, 8. Az alábbi kifejtés az itt lefektetett gondolatokon nyugszik.

se, sőt akár a közösségek kooperációs készségének és lojalitásának megnyerése. Ehhez azonban megfelelő szervezőmunkára és intézményrendszerre van szükség, aminek megteremtése minden államalakulatnak alapvető érdeke és célja, függetlenül attól, hogy a rendszer (eleinte) mennyire fejlett vagy kidolgozott. Az igazgatási rendszerek (akár összehasonlító célzatú) kutatása és leírása amellet, hogy az adott államalakulatról mond el sokat, arról is tanúságot tehet, hogy az állam az alattvalóinak viszonya a mindennapok során hogyan alakult – szerencsés forráshelyzet esetén. Ezért az igazgatás fogalmát egyelőre tágan értelmezzük, és minden olyan cselekvési módot annak tekintünk, amit egy adott államalakulat az alattvalóival szemben fogatosít, akár az erőszak alkalmazását is ideértve.²

A birodalmak természetesen sosem légüres térben keletkeznek, hanem valamilyen eszközzel egy magasabb szintű integrációra törekednek. Ez azt jelenti, hogy a korábban létező hatalmi struktúrák válaszút elé kerülnek: vagy megszűnnek és átadják helyüket a felülről meghatározott rendszereknek, vagy az együttműködést választják, és részévé válnak az új berendezkedésnek. Utóbbi esetben az a helyzet is előállhat, hogy az új hatalom átveszi a régi rendszer működtetését és korábban kiépült hálózatait, vagy éppen tudatosan lerombolja és újakkal helyettesíti azokat³ – a két pólus egymásra hatása rendkívül érdekes kutatási téma.

Az uralkodás és kormányzás módozatainak és stratégiáinak összehasonlító vizsgálata a 2000-es években új lendületet kapott, abból a felismerésből kiindulva, hogy az ókorban számos olyan birodalom létezett, amelyek hegemoniális uralmi formának nevezhetőek, mégis a hatalomgyakorlásnak egészen eltérő módszereit és formáit alkalmazták fennállásuk során. Az ezekről szóló intenzív tudományos diskurzus azt is megmutatta, hogy a szűkebb értelemben vett intézménytörténeti megközelítés nem alkalmas arra, hogy a detektált sokféleséget adekvát módon magyarázza és érthetővé tegye.⁴ Ezen megfontolások alapján létjogosultságot nyer a fogalmi keretek tágítása és olyan, például a modern államtudományokban kidolgozott és használt kategóriák alkalmazása az ókori államalakulatokra, mint pl. a globalizáció bizonyos megjelenési formái, a kormányzás-tudomány eredményei, illetve a kölcsönösségen alapuló folyamatok fontosságának felismerése. A tér szociológiájával kapcsolatos kutatások is rendkívüli új impulzusokkal tudja gazdagítani a hatalomgyakorlás módszertani arzenálját vizsgáló kutatásokat, illetve a birodalom térbeli és fizikai korlátokon túlmutató

² Frei – Koch 1996, 9.

³ Vö. Glatz 2020.

⁴ Baltrusch et al. 2011, 3.

felfogása is érdekes betekintést engedhet az ókori államok (főleg ideológiai) működési mechanizmusába.

A fent említett alaphelyzet: az új és a régi struktúrák együttműködésének vizsgálata más szempontból is felettébb tanulságos, mégpedig a tudás különféle változatainak és azok tárolása, továbbadása és felhasználása szempontjából. Az *Imperium Romanum* korszakának kutatói ezt egy igen plasztikus példával illusztrálják, amelynek azonban tanulságai általános érvényűek. Róma Heródest és dinasztiáját egyfajta tudásközpontnak tekintette a fennhatósága alatt álló terület vonatkozásában, tehát a helyi közösség hagyományait, vallását, életmódját ismerő think-tanknek, akikre lehet támaszkodni a térségben. Az ő általuk felhalmozott tudást és tapasztalatot kihasználva Róma ki tudta terjeszteni befolyását Szíriában és Palesztinában, sőt azon túl is. Ezzel szemben a Germaniába kinevezett római arisztokrata, Quintilius Varus egyetlen „érdeme” az volt, hogy családjilag közel állt Augustushoz, viszont állomáshelyéről semmilyen megalapozott tudással nem rendelkezett – így Kr. u. 9-ben a teutoburgi erdőben elszenvedett brutális veresége nem meglepő.⁵ Az esetből levonható tanulság az, hogy az uralni/kormányozni kívánt térséggel kapcsolatos tudás, legyen az akármilyen természetű, megszerzése és/vagy megtartása alapvető jelentőséggel bír. Ebből a szempontból a lokális eliték jelentősége is felértékelődik – ennek felismerése vagy fel nem ismerése sorsdöntő egy terület kormányzásának sikeressége szempontjából.

A hatalomgyakorlás sikerességének és sikertelenségének (illetve ennek okainak) felismerése és kutatása is előbbre viheti a vonatkozó ismereteink bővülését, mint a pusztán intézménytörténeti és prozopográfiai megközelítés. A kormányzati rendszerek kényes egyensúlyát veszélyeztető, a rendszereket túlterhelő tényezők (éhiínségek, természeti katasztrófák, háborúk, trónváltás, legitimációs krízis stb.) és mechanizmusaik megismerése, illetve az ezekkel kapcsolatos megküzdési stratégiák alaposabb feltérképezése szintén általánosabb történeti relevanciát sejtet, ezért ígéretesebbnek tekinthető.

A Hettita Birodalom vonatkozásában ez a paradigmaváltás lényegében még nem történt meg⁶ – ez a munka a folyamat szerény előfutárának tekinti magát. Ez a hiányosság azért is meglepő, mert a hettiták olyan metaszövegeket is ránk hagyományoztak, amelyek (a maguk módján) reflexiókat fogalmaztak meg a királyi hatalomról, illetve az uralkodás különféle módozatairól. Természetesen nem Machiavelli-szintű eszme-
f

⁵ Uo. 9.

⁶ A hettita Óbirodalom idejéből fennmaradt historiográfiai jellegű szövegek esetén Gilan 2015 jelenti ezt a paradigmaváltást. Bilgin 2015-ben, tehát ugyanebben az évben megvédett doktori disszertációja (*Bureaucracy and Bureaucratic Change in Hittite Administration*) annak ellenére, hogy gigászi munkát végzett el a hivatalnokok és hivatalok egybegyűjtése terén, szinte teljes egészében a régi hagyományokat folytatja (kis mértékben átdolgozott formában megjelent: Bilgin 2018).

tatásokat kell számonkérnünk az ókori szövegeken, de az uralkodók cselekedeteinek annalisztikus felsorolásánál jóval kifinomultabb leírásokkal találkozunk.

Bilgin 2015-ös disszertációjának 2018-as megjelenéséig *Beckman* 1995-ös⁷ és *Imparati* 1999-es munkája⁸ volt a Hettita Birodalom felépítésének, szervezetének és igazgatásának egyetlen összefoglaló jellegű bemutatása. Rész-összefoglalónak tekinthető *Beal* 1992-es monográfiája a hettita hadsereg szervezetéről.⁹ Minden egyéb publikáció az államszervezés és közigazgatás valamely részterületét tárgyalta: vagy egyes hivatalokról szóltak (pl. *AGRIG*,¹⁰ *HAZANNU*,¹¹ *BĒL MADGALTI*,¹² esetleg egy egész korszak összes hivataláról¹³, avagy egy szélesebb hivatalnoki rétegről, mint pl. a ^{LÚ.MEŠ}GAL és a ^{LÚ.MEŠ}SAG¹⁴), vagy bizonyos térségekre koncentráltak (pl. Ugarit,¹⁵ Emar,¹⁶ esetleg Mašat Höyük¹⁷). Sajnos általánosságban el kell mondani, hogy az 1990-es évek előtt keletkezett munkák nagy része nem ismerhette számos akkoriban előkerült és publikált új forrást (példaként elég csak a Mašat-szövegeket említeni), így csak igen korlátozottan használhatóak.

Nagy népszerűségnek örvendenek a prozopográfiai vizsgálatok is, amelyek közül kiemelkedik *van den Hout* kötete a IV. Tudhaliya idején dokumentált személyekről¹⁸ – de a mai napig is sok ilyen munka lát napvilágot, és *Bilgin* disszertációjának is ez adja a legnagyobb részét.

Az adminisztratív szövegtörzs elemeinek feldolgozása viszonylag előrehaladott állapotban van. A legfontosabbnak tekintett instrukciók és eskük csoportjához tartozó szövegek esetében *Miller* kommentált szövegkiadása mérföldkőnek¹⁹ tekinthető, illetve a földadományozási dokumentumok régóta várt új kiadása (számos új szöveg feldolgozásával) is napvilágot látott.²⁰ A leltár-szövegek publikálása és elemzése még az 1980-as években történt²¹ – elképzelhető, hogy ezen a területen új megközelítésre lesz szükség.

⁷ Beckman 1995c.

⁸ *Imparati*: Die Organisation des hethitischen Staates in: Klengel 1999, 320 ff.

⁹ *Beal* 1992.

¹⁰ *Singer* 1984.

¹¹ *Singer* 1998.

¹² *Pecchioli Daddi* 2003.

¹³ *Marizza* 2007, a tárgyalat tisztségviselőkkel kapcsolatos korábbi irodalom áttekintésével.

¹⁴ *Starke* 1996.

¹⁵ *Pl. Heltzer* 2001, *D'Alfonso* 2010.

¹⁶ *Pl. Faist* 2002, *Otto* 2012, *Pruzsinszky* 2007, *Van Exel* 2010.

¹⁷ *Beckman* 1995.

¹⁸ *Van den Hout* 1995.

¹⁹ *Miller* 2013.

²⁰ *Rüster–Wilhelm* 2012.

²¹ *Siegelová* 1986.

Ahogy jeleztük, az elméleti megközelítések terén nem történt érdemi előrelépés az 1970-es évek óta – a feudalizmus koncepciójának²² feladása²³ után a patrimonialis modell²⁴ lett és maradt szinte az egyetlen leírási mód. Örömteli újdonságnak tekinthető Glatz 2020 őszen megjelent monográfiája,²⁵ amely a hettita birodalomépítés/„birodalomcsinálás” (*empire in the making*)²⁶ módszertanát „integratív komplexitásában” láttatja, nem csak a régészeti és szöveges források együttes kiértékelése, hanem a hálózat-alapú szemléletmód és elméleti megközelítés konzekvens érvényesítése révén.

A kutatástörténet távirati stílusú áttekintése²⁷ után szomorú mérleget kell vonnunk: a korábban jelzett kurrens kutatási trendek eddig csak kis mértékben kerültek a hettitológiai kutatások látókörébe, és még csekélyebb mértékben alkalmazták őket. Ezt a hiátust önmagában ez a munka sem pótolhatja, azonban kitűzött célja az, hogy megmutasson néhány lehetőséget arra, hogy a Hettita Birodalom igazgatási rendszerének leírásakor más szemléletmóddal is lehet közelíteni a többé-kevésbé jól ismert szövegekhez, amelyek ennek köszönhetően más perspektívákat is fel tudnak mutatni.

I. 3. A HETTITA BIRODALOMRÓL

A Hettita Birodalom nagyjából Kr.e. 1650 és 1200 között állt fenn, magterületei a mai Törökország területén helyezkedtek el, fővárosa Hattusa (a mai Boğazkale, korábban Boğazköy, kisváros mellett) ca. 200 km-re (két és fél órányi autózútra) a török fővárostól, Ankarától (ld. 3. térkép). A Hettita Birodalom (az ókori Kelet más nagy birodalmival ellentétben) megszűnése után szinte teljesen feledésbe merült, legfeljebb a Biblia lapjain köszöntek vissza késői leszármazottaik²⁸ – mígnem a 19. század végén (főként egyiptomi feliratok, illetve a Tell el-Amarna-i levéltár napvilágra kerülésével) és a 20. század elején (Hattusában 1906-ban kezdődtek meg a régészeti feltárások, majd az ott napvilágra került szövegek alapján 1915-ben sikerült megfejteni a hettita nyelvet²⁹) újra

²² Pl. Cornelius 1972.

²³ Diakonoff 1982.

²⁴ Schloen 2001., és Bilgin 2018.

²⁵ Glatz 2020.

²⁶ A birodalmak/államalakulatok „életciklusát” folyamatként konceptualizáló felfogáshoz ld. még Palmisano 2018, 6, korábbi irodalommal.

²⁷ Részletesebben: Bilgin 2018, 4 ff.

²⁸ Az Ószövetségben *hittim* néven említett népcsoportok a Kr.e. 1. évezredben Észak-Szíriában éltek. Ehhez ld. Singer 2006, 725 ff., illetve a *Biblische Notizen* c. folyóirat tematikus számát (156/2013).

²⁹ Fontos megjegyezni, hogy a hettiták saját nyelvüket *nešili*, *našili* vagy *nešumnili* néven nevezték, ami arra utal, hogy nyelvüket Nesa (akkádul Kanis) környékéről eredeztették. Ld. Yakubovich 2020, 222.

a tudományos érdeklődés középpontjába került. Kutatók generációi dolgoznak azóta is a több tízezres nagyságrendű szövegtörzset,³⁰ illetve a régészeti leletanyag³¹ feldolgozásán és értelmezésén.

A hettiták (írott források alapján megfogható) története a Kr.e. 19. században kezdődik: az Anatólia-szerte működő óasszír kereskedelmi hálózat (ld. alább) szövegeiben felbukkanó névanyag és egy-egy elszórt kifejezés azonosíthatóan hettita nyelvi jellegzetességeket mutat,³² tehát 200 évvel a Hettita Birodalom létrejötte előtt már éltek hettiták a térségben, sőt valószínűsíthetően egyik vagy másik városban, városállamban hatalmi pozícióra is szert tettek. (A forráshelyzetről, illetve Anatólia politikai viszonyairól ld. alább a II.1 és II.2 fejezetekben.) A térségben megjelenő központosítási törekvések közül maradandónak a Hattusa központú hatalmi bázis bizonyult, amelyik a Kr.e. 17. századtól építette ki birodalmát és terjesztette ki határait katonai expanzió révén. A szövegeket is ránk hagyományozó hettita királyok sora³³ I. Hattusilivel kezdődik (ur. Kr.e. 1650 körül), és mintegy 450 éven át minden bizonnyal az ő (esetenként oldalági) leszármazottai ültek a hettita királyság trónján. (Ld. királylista a 217. oldalon.)

A Hettita Birodalom története erőteljes katonai expanzió és súlyos krízisek hullámozása jegyében telt; ám hatalma csúcán, a Kr.e. 14. század második felétől nagyjából egy évszázadon át hatalma, (kulturális és politikai) befolyása és jelentősége szempontjából egyenrangúnak tekinthető a korszak többi (mezopotámiai és egyiptomi) nagyhatalmával. (Kül)politikai súlyát illusztrálандó, megjegyezzük: a világtörténelem (egyik) első békeszerződése II. Ramszesz fáradó és III. Hattusili hettita nagykirály között jött létre a Kr.e. 13. század közepén – a békeszerződés egyiptomi verziói karnaki és thébai templomok falára volt vésvé (ma is látható), a hettita (akkád nyelvű) változatának töredékeit Hattusában találták meg. Ez utóbbi másolata a New York-i ENSZ székházban van kiállítva (a történeti kontextusból némileg kiragadva, és egy másikba helyezve³⁴).

A hettita szövegek, és ennek következményeképpen a hettita történelem datálása igen problematikus. A hettita írnokok nem látták el a szövegeket olyan információkkal, amelyekből kronológiai következtetéseket lehetne levonni, ezért a szövegeket (és a bennük foglalt információkat) másodlagos (és igen vitatott) módszerekkel lehet datálni. Az egyes szövegek paleográfiai (tehát az ékírásos jelformák kronológiai disztribúcióján),

³⁰ A táblák és töredékek online katalógusa: https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php; a hettita epigráfiai leletek lelőhely szerinti, térképre vetített jegyzéke: <http://www.hittitepigraphs.com/index.html>

³¹ Ehhez első közelítésként ld. Weeden–Ullmann 2017. (Part I.)

³² Kloekhorst 2019.

³³ A királylista rekonstruálásáról és annak nehézségeiről ld. Simon 2010.

³⁴ Vö. Bryce 2006, 1.

illetve a grammatikai (a hettita nyelv különböző korszakaira jellemző vagy éppen nem jellemző sajátosságok) alapon történő datálása³⁵ számos kontroverz eredményt hozott, de sajnos a kutatás jelenlegi állása szerint ennél jobb módszer nem áll rendelkezésre.

A legelfogadottabb (grammatikai ismérvek szerinti) taxonómia³⁶ szerint a Kr.e. 15. század előtt keletkezett szövegek az óhettita (Old Hittite/OH, althethitisch/AH), a 14. század első felére keltezhető szövegek a középhettita (Middle Hittite/MH, mittelhethitisch/MH) elnevezést viselik. Az újhettita (New Hittite/NH, jungthethitisch/JH³⁷) szövegek a 14. század végén, illetve a 13. században keletkeztek.

Az ékírásos jelformák időbeli eloszlását alapul véve a szakirodalom megkülönböztet óhettita, középhettita és újhettita duktust (Old Script/althethitischer Duktus, OS – Middle Script/mittelhethitischer Duktus, MS – New Script/neuhethitischer Duktus, NS) – noha a legújabb vizsgálatok itt is bizonytalanságokra hívják fel a figyelmet.³⁸

Az ékírásos jelek, illetve a nyelvtani elemek egyes jellegzetességei alapján azonban, főleg ha még a szöveg egyéb ismérveit (pl. a tartalmát, vagy az ékírásos agyagtábla külső megjelenését és anyagösszetételét) is figyelembe vesszük, elég bonyolult konstellációk alakulhatnak ki, mert elképzelhető az, hogy egy régről hagyományozott tartalmat a későbbi korszakok írnokai jegyeznék le – ebben az esetben mind a jelformák, (jó esetben pedig) mind a nyelvtani elemek az írnok korszakára lesznek jellemzők, míg a tartalom alapján sokkal régebbi kompozícióra következtetünk.³⁹ (Az ilyen eseteket, ahol releváns, jelezni fogjuk.) Ezen paraméterek mentén a hettita szövegek digitális katalógusa⁴⁰ minden táblánál vagy tábla-töredéknél közli annak általánosan elfogadott kronológiai besorolását.

Az egyes szövegek datálási problémái kihatással vannak a hettita történelem korszakainak meghatározására is. Mivel klasszikus értelemben vett királylista a hettita dokumentációban nem maradt fenn,⁴¹ a szakirodalomban használatos listák más források alapján álltak össze, és kerültek a kézikönyvek lapjaira. A hettita történelem korszakolása a mai napig parázs viták tárgya a kutatók között, és a legelterjedtebb kézikönyvek

³⁵ Röviden ld. Rieken 2005, 84 f. A hettita szövegek datálásának kutatástörténeti összegzését adja Van den Hout 2009b, 12–28.

³⁶ Yakubovich 2020, 225.

³⁷ A német nyelvű szakirodalomban a hettita nyelv utolsó dokumentált, a Hettita Birodalom dezintegrálódása előtti szakaszára (Kr.e. 13. század vége) a „spätjungthethitisch” (késői újhettita) megjelölést használják.

³⁸ Van den Hout 2009b, 28 ff.

³⁹ A problémakörrel ld. Archi 2003, 5 ff.

⁴⁰ <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>

⁴¹ Ld. Simon 2010, 66.

gyakorlata sem egységes e tekintetben.⁴² Jobb híján gyakorta a hattita nyelv különböző fázisait vetítik ki történelmi korszakok meghatározására,⁴³ így a hattita történelmet is három korszakra osztják:

hattita Óbirodalom (I. Hattusilitól Telipinuig)

hattita Középbirodalom (I. Suppiluliuma trónralépéséig)

hattita Újbirodalom (a birodalom széthullásáig).

Vannak kutatók, akik a Középbirodalomnak tekintett korszakot nem tekintik önálló egységnek, hanem csak átmeneti időszaknak,⁴⁴ és két korszakkal jellemzik a hattita történelmet:

hattita Óbirodalom (kb. I. Telipinu és I. Arnuwanda koráig)

hattita Nagybirodalom (kb. I. Telipinu és I. Arnuwanda korától).

Abszolút kronológiai adatokat hiába is próbálnánk rekonstruálni – legjobb esetben szinkronizmusokat állapíthatunk meg anélkül, hogy bizonyíthatatlan találgatásokba bocsátkoznánk. Kötetünkben azt a királylistát vesszük alapul, amit *Simon* (2010, 67.) közöl, elfogadva a kommentárban jelzett megjegyzéseket is (ld. 217. oldal).

Az eddig napvilágra került szövegek a Hattita Birodalom idejéből és területéről szinte teljes egészében az állami apparátus „termékei”, tehát jellemzően olyan szövegek és műfajok maradtak ránk, amelyeket a birodalmi bürokrácia keletkeztetett és bizonyos (számára fontos és releváns) szempontok alapján szelektálva megőrzött (és hátrahagyott⁴⁵). Az ókori Kelet egyéb területeivel, államalakulataival szemben magánarchívumokat, illetve a magánszemélyek mindennapos ügyeivel kapcsolatos feljegyzéseket (pl. házasság, örökösödés, ingatlan-ügyek, kereskedelem, gazdaság stb.) gyakorlatilag hiába keresünk a hattita szöveggyűjteményben.⁴⁶ Ezt azért fontos előrebozsítani, mert ez a sajátos forráshelyzet jelentős mértékben befolyásolja a hattita szövegekből kinyerhető információk jellegét.⁴⁷

A módszertani megjegyzések végén néhány rövid gondolatot rögzítenénk a könyvben használt átírási rendszerrel kapcsolatosan. A főszövegben, illetve az ókori szövegek fordításában a diakritikus jelölők elhagyásával, a magyar helyesírás szabályai szerint

⁴² Vö. *Archi* 2003, 2 ff. részletes kutatástörténeti kitekintéssel.

⁴³ Ezt a gyakorlatot keményen kritizálja *Archi* 2003, 5., 8.

⁴⁴ *Archi* 2003, 10., *Simon* 2010 66. *Archi* (2005) revideálta korábbi nézeteit, és az I. Tudhaliya idején mutatkozó jelentős újítások hatására mégis elképzelhetőnek tartja, hogy önálló egységként kellene kezelni.

⁴⁵ Fontos emlékeztetnünk arra, hogy a hattita fővárost, Hattusát a központi kormányzat szisztematikusan elhagyta, azt megelőzően pedig fokozatosan kiürít(t)ette. Ehhez ld. *Seeher* 2001.

⁴⁶ A Hattusában (illetve egyes más, későbbi hattita lelőhelyeken) egyre gyakrabban előkerülő óasszír szövegeket (ld. pl. *Schachner* 2020) nem számítjuk ide.

⁴⁷ Ehhez ld. pl. *Glatz* 2020, 35 f., korábbi irodalommal.

írjuk a tulajdonneveket.⁴⁸ Az ókori szövegek átírásakor a hettitológiai gyakorlatnak megfelelően kisbetűvel a hettita, dőlt nagybetűvel az akkád, nagybetűvel a sumer szavakat jelöljük. A töredékes jeleket ¶-val, a kiegészítéseket szögletes zárójellel [] jelöljük, a jelek átírásakor a tudományos átírás szabályait követjük.⁴⁹

⁴⁸ Vö. pl. Roaf 1998.

⁴⁹ Ld. Rieken 2005, 84., Weeden 2011, 608 n. 1.

A Hettita Birodalom formatív időszaka

II. 1. FORRÁSHELYZET

A Hettita Birodalom létrejöttét közvetlenül megelőző időszak politikai viszonyairól csak sejtéseink lehetnek, mert ebben az időszakban a térség főbb politikai szereplői nem vagy alig használtak írást⁵⁰ a politikai események megörökítésére. A 23.000-nél is több óasszír tábla, amelyek túlnyomó többsége magából Kanisból került elő,⁵¹ legfőképpen a kereskedelmi ügyletekkel kapcsolatos szövegeket tartalmaz, és csak elvétve találunk közöttük politika- vagy intézménytörténeti információkat tartalmazó forrásokat.⁵² Azonosíthatóak azonban olyan dokumentumok, amelyek ugyan szintén óasszír dialektusban és jelek használatával íródtak, ám a helyi vezető réteghez köthetők. Nem haszontalan újra kiemelni: a helyi elit átvette az óasszír nyelvet és írást, és nem próbálta meg adaptálni saját nyelvére (amiről így tulajdonképpen csak sejtéseink lehetnek).⁵³ Arányaiban viszont az anatóliaiakhoz köthető archívumok sajnos kisebbek, mint az asszír kereskedőkhöz köthetőek,⁵⁴ ráadásul (pár szöveg kivételével) kiadatlanok, így csekély mértékben tudunk rájuk támaszkodva információkhoz jutni. Nem vagyunk jobb helyzetben a publikált szövegekkel sem, mivel tartalmilag inkább a gazdasági tevékenység, illetve a mindennapi élet eseményeiről szólnak.⁵⁵ Az mindenesetre ki-

⁵⁰ Waal 2012 amellett érvel, hogy Anatóliában az óasszír korban már létezett egy hieroglif írásrendszer a helyi népesség körében, amelyből kifejlődött a hettita (lúvi) hieroglif írásrendszer.

⁵¹ További lelőhelyek, jelentősebb leletekkel: Hattus(a) / Boğazkale és Alişar (60–70 tábla lelőhelyenként), illetve Kaman-Kalehöyük és Kayalipınar (1-1 tábla). A rengeteg táblának jelenleg csak mintegy 25-30%-a publikált.

⁵² Ld. Michel 2003, 135 f. összeállítását.

⁵³ Michel 2011a, 94. A helyi népességről, a korábbi irodalom felidézésével (és tudománytörténeti kitekintéssel), ld: Alp 1997.

⁵⁴ Larsen 2000, 82.

⁵⁵ Vö. Michel 2011a, 102 ff.

derül, hogy jómódú, nagy vagyonnal rendelkező személyekről/családokról van szó, akik bizonyos esetekben magasabb tisztségeket is viseltek, illetve pl. házasságok révén erősítették kapcsolataikat az asszír kereskedőkkel.⁵⁶ Ez azt is mutatja, hogy az óasszír szolgált közvetítő nyelvként a helyi elit és az asszír kereskedők között, továbbá a helyi diplomáciában is fontos szerepet töltött be (ld. alább). Ezen szövegek készítői valószínűleg nem (vagy nem csak) szervezett írnokképzés keretében sajátították el az óasszír nyelvet és írást, hanem az asszír kereskedőkkel fennálló (családi) kapcsolatok révén, a bonyolultabb szövegek megalkotásához, illetve a megértés érdekében szakember segítségét kellett igénybe venniük.⁵⁷

Egy Kanis palotájából (tehát nem a kereskedőtelepről) előkerült levél tanulmányozása viszont rendkívül hasznos információkkal szolgál a térség politikai berendezkedését illetően. A levél, amelyet Anum-Hirwe, Ma'ama királya küldte Warsamának, Kanis királyának (elemzését ld. alább), szintén óasszír dialektusban és jelkészlettel íródott – valószínűleg egy írástudó asszír kereskedő munkája: ugyan a nyelvhasználat és az írástechnika tekintetében viszonylag biztos talajon állt, ám minden bizonnyal gyakorlatlan volt a diplomáciai levelezés világában.⁵⁸ Ugyan az írnok neve nem maradt fenn, Veenhof idéz egy szöveget,⁵⁹ amely említi Hanna-Nárumot, Elali fiát, aki Ma'ama-ban az írnoki pozíciót töltötte be – ez arra utal, hogy a helyi uralkodók (legalábbis Ma'ama városában) fontosnak tartották, hogy legyen a környezetükben olyan személy, aki eligazodott a szövegalkotás világában. *Michel* feltételezése azonban, amely egyenesen kancelláriák létét vélelmezi,⁶⁰ valószínűleg nem állja meg a helyét.

Külön említést érdemelnek azok a szerződések, amelyeket az óasszír kereskedők kötöttek az anatóliai uralkodókkal – szintén a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos kitételeket tartalmaznak, ám kiolvashatóak belőlük információk a politikai viszonyok tekintetében is.⁶¹ Ezek alapján kell megvizsgálnunk, hogy kialakuló Hettita Királyság hogyan kapcsolódik (ha kapcsolódik) a létrejöttét megelőző korszakra jellemző hatalmi-igazgatási struktúrákhoz és módszerekhez. Ehhez egyrészt a megelőző időszak (az óasszír kereskedelmi hálózat működése Anatóliában) vonatkozó, fent említett forrásait szükséges átvizsgálni és kiértékelni, másrészt pedig a hettita forrásokat is érdemes át-

⁵⁶ Michel 2011a, 108 f.

⁵⁷ Kryszat 2008, 233. Ld. még Ulshöfer 2000, 165 f.

⁵⁸ Michel 2011, 109 f. (Veenhof 2008a, 48. alapján) A témához ld. újabban, a kézíráselmzés módszereit az óasszír táblákon való alkalmazásról Stratford 2015.

⁵⁹ AKT V 51, 40–41: ... HA-NA-NA-RI-IM DUMU E-LA₂-LI ŠA TUP-ŠA-RU-TAM₂ I-NA MA-MA-A IŠ-BU-TU₃ „Hanna-Nárum, Elali fia, (aki) az írnokságot Ma'ama-ban (át)vette”

⁶⁰ Michel 2011, 109.

⁶¹ Ld. Veenhof 2008a, 183 ff. összeállítását és elemzéseit.

tekinteni arra vonatkozóan, hogy tartalmaznak-e releváns információkat a birodalom létrejöttét megelőző időszak politikai-igazgatási viszonyait illetően.

II. 2. KÖZÉP-ANATÓLIA POLITIKAI BERENDEZKEDÉSE AZ ÓASSZÍR KERESKEDELMI HÁLÓZAT MŰKÖDÉSE IDEJÉN

Az asszír kereskedők által kiépített, Kanis központú kereskedelmi hálózat lefedte tulajdonképpen egész Közép-Anatóliát, érintve olyan településeket is, amelyek (az írásbeliség kivételével) jelentős civilizációs vívmányokat is felmutató középső-bronzkori településréteggel rendelkeztek.⁶² Ezek a települések nyelvileg feltehetőleg sokfélék voltak, anyagi kultúrájukat tekintve túlnyomórészt helyi sajátosságokat mutattak, a politikai fejlődés útján azonban feltehetőleg mezopotámiai mintákat vettek alapul.⁶³ Fontos kihangsúlyozni, hogy az asszír kereskedők Assur városától távol működtek, őket támogató katonai erőre nem támaszkodhattak, tehát utazásaik, illetve a kereskedelmi tevékenységük során egyedül voltak kénytelenek a helyi viszonyok között a lehető leg-hatékonyabb *modus vivendi* kialakításán munkálkodni.⁶⁴

Az említett források százával sorolják a (többnyire lokalizálhatatlan) toponímiákat, amelyek kisebb vagy nagyobb városokat jelölnek. Ezek között találkozunk olyanokkal, melyek 'ország'-ként (MĀTUM) jellemeztek:⁶⁵ a MĀT GN olyan területet (is) jelent, amely egy bizonyos uralkodó fennhatósága alatt állt, aki adott esetben (üzleti) kapcsolatban volt az óasszír kereskedőkkel – ezen kapcsolatok jellegéről tájékoztatnak az említett szerződések. A hatalmi entitások, amelyeket városállamként titulálunk, a források alapján egy városi központból (amely a városállam nevét is adja), illetve a város uralma alatt álló területből (MĀTUM) konstituálódtak. A politikai vezető elit és a városállam főbb (politikai és vallási) intézményei a (fő)városban koncentrálódtak, a városállam többi települése falusias jellegű lehetett, még talán önálló elnevezéssel sem rendelkeztek.⁶⁶ Az országok élén álló uralkodókat a szövegeink fejedelemnek / fejedelemasszonynak (RUBĀ'UM / RUBĀTUM) nevezik, esetleg az általuk irányított város alapján (pl. '(a) wahsusana-i (ember)'). Irányításuk alatt összetett palotai adminisztráció végezte az

⁶² Ezekhez ld. röviden Michel 2011, 316 ff., további irodalommal; régészetileg pedig Sagona–Zimansky 2009, 172 ff. Ld. még 1. térkép.

⁶³ Esin 1998, főleg régészeti bizonyítékok alapján.

⁶⁴ Veenhof 2014, 837.

⁶⁵ Ld. Bayram 1997, 65 f. felsorolását.

⁶⁶ Barjamovic 2011, 221.

uralkodói udvar mindennapi teendőivel kapcsolatos feladatokat:⁶⁷ a tisztségek elnevezései alapján (pl. *RABI HURŠĀTIM* 'raktár-felügyelő', *RABI MAHĪRIM* 'piac-felügyelő', *RABI ABULLATIM* 'kapu-felügyelő', *RABI TARGUMANNĒ* 'tolmacsok felügyelője' stb.) differenciált és hierarchizált feladatellátást rekonstruálhatunk a palotai adminisztrációban. Ismerünk olyan tisztség-elnevezéseket⁶⁸ is, amelyeket a területiális adminisztráció szempontjából bírnak jelentőséggel: *BĒL ĀLIM* 'város ura', *BĒL MĀTIM* 'ország ura', *ŠAKKANAKKUM* 'helytartó' – sajnos azonban a kontextus hiányában semmit sem tudunk megállapítani szerepükről és funkciójukról az adminisztratív rendszerben.⁶⁹ A forrásokban mintegy ötvenféle (!) tisztség-elnevezéssel találkozhatunk – ez, ellentétben *Michel* vélekedésével,⁷⁰ nem feltétlenül a magas fokú strukturáltság jele, hanem inkább a rendezetlenségé (amelyet később vált fel a rendszerezettség).⁷¹ A városállamok *per definitionem* ugyan egy városból és annak hátsországból állnak, mégis nagy eltérések mutatkoztak ennek az alapvetésnek a gyakorlati megvalósulása során.⁷² A középső-bronzkori Anatólia esetében nagyjából azzal a történelmi helyzettel állunk szemben, amit *Hansen* városállami kultúráként⁷³ határoz meg: ezek akkor keletkeznek ha „egy azonos nyelvet beszélő (vagy közös *lingua franca*-t használó), azonos vallást gyakorló, azonos kultúrával és hagyományokkal rendelkező közösség politikailag nagyobb számú államokba tömörül, amelyek mindegyike egy városból és annak közvetlen hátsországból áll.”⁷⁴ Sajnos a forráshelyzet nem teszi lehetővé számunkra, hogy minden dokumentált városállamot a definíció alapján elemezzünk, de a jelenség, amivel az óasszír kereskedők levelei alapján szemben állunk, leginkább a fenti definíció mentén írható le. Ugyan az egyes államalakulatok kiterjedése, népessége és gazdasági potenciálja eltérő méretű lehet, egyik sem volt elég erős ahhoz, hogy egy (vagy több) másik városállamot befolyása alá vonjon. Békeidőben folyamatos diplomáciai, kulturális és gazdasági kapcsolatok állhattak fenn közöttük, de háborúskodásokra is sor kerülhetett, amelynek során alkalmi szövetségek köttethettek, amelyek aztán folytatódhattak a küzdelmek lezárulta után is⁷⁵ – mindenesetre a városállamok közötti kapcsolatrendszer és az egymás mellett

⁶⁷ Vö. *Michel* 2015, 172., újabban *Barjamovic* 2020, 96 ff.

⁶⁸ Az előfordulások szöveghelyeit is megadva: *Veenhof* 2008a, 231 f.

⁶⁹ A tisztségnevek, illetve viselőik neve jellemzően tanú-listákban szerepelnek, felsorolás-szerűen. Városokhoz kötődő tisztségviselők neveit felsoroló listákat közöl *Barjamovic* 2020, 115–117.

⁷⁰ *Michel* 2011b, 323.

⁷¹ Erről a korai államokra jellemző állapotról ld. *Yoffee* 2005, 34.

⁷² Ehhez ld. *Esin* 1998.

⁷³ „City-state culture”; *Hansen* 2006, 9.

⁷⁴ Vö. *Hansen* 2006, 9 ff.

⁷⁵ *Hansen* 2006, 10.

élés módozatai szignifikánsan bonyolultabbá váltak.⁷⁶ Vélelmezhetjük azonban, hogy legalábbis az óasszír kereskedők megjelenésekor Közép-Anatólia politikai viszonyai viszonylag békések és kiegyensúlyozottak voltak – máskülönben aligha jött volna létre a kereskedelmi hálózat, és épültek volna ki az ehhez szükséges kapcsolatrendszerek és mechanizmusok.⁷⁷ Ennek keretében az egyes uralkodók között, mint látni fogjuk, együttműködési szerződéseket (pontosabban esküket: *MAMĪTUM*) kötöttek, egymást meglátogatták, illetve leveleztek egymással.⁷⁸

A mezopotámiai hagyományban az akkád dinasztia királyai (közül Sarrukín és Narám-Szín) legkésőbb az óbabilóni korra legendává, az ideáltipikus uralkodó képének megtestesítőjévé váltak.⁷⁹ Így nem meglepő, hogy a mezopotámiai történelem során több alkalommal (korszakban) is találkozunk ennek az irodalmi hagyománynak a recepciójával.⁸⁰ Ennél meglepőbb tény, hogy egyes kompozíciók a hettiták számára is jelentőséggel bírtak, hiszen töredékeik előkerültek Hattusa romjai közül is, részben akkád nyelven, de hettita változatban is.⁸¹ Irodalmi szövegekről van szó, hiba lenne történeti forrásként tekinteni rájuk – legalábbis az elbeszélte eseményekre vonatkozóan. Már maga a hagyomány átvételének módja is rendkívül érdekes, érdemes lenne rekonstruálni azt az utat (utakat), ahogyan a Babilóniában létrehozott irodalmi kompozíciók bekerültek a hettita hagyomány folyamába.⁸² Sajnos (terjedelmi és tartalmi okokból) nincs lehetőségünk számba venni a lehetőségeket, de egy paradoxonra érdemes ráirányítani a figyelmet, aminek a későbbiek szempontjából lesz jelentősége: a hettiták a kívülről jövő, hódító akkád dinasztia-beli királyokkal azonosultak (akikre az uralkodás paradigmájaként tekintettek), semmint a helyi, anatóliai fejedelemségekkel.⁸³ Ez a tény egyébként nem is annyira meglepő, tekintettel arra, hogy (*Ünal* kissé túlzó megállapítását idézve) „... a Hettita Birodalom ezen virágzó kora-anatóliai városok kárára és romjain jött létre...”⁸⁴

⁷⁶ Aissaoui 2018, 500.

⁷⁷ Bryce 1985, 260., 268.

⁷⁸ Veenhof 2014, 838.

⁷⁹ Liverani 1993, 48 ff.

⁸⁰ Ld. röviden Van de Mieroop 1999, 60 ff. Újabb áttekintés és történeti értékelés: Oshima 2019,

⁸¹ Az egyes kompozíciókhoz tartozó szövegvariánsok összeállítása: CTH 310 (*ŠAR TAMHĀRI*) és CTH 311 (Narám-Szín). Összefoglaló értékelésük: Haas 2006, 68 ff. Sőt, nagy valószínűség szerint az Egyiptomban, Amarnában talált akkád nyelvű *ŠAR TAMHĀRI* szöveg (EA 359) hettita közvetítéssel jutott el IV. Amenhotep / Ehnaton udvarába. Ehhez ld. Izre'el 1997, 70.

⁸² Erre tesz kísérletet Van de Mieroop 2000, 143 ff., és újabban Torri 2009. Ld. még Beckman 2019 rövid áttekintését.

⁸³ Van de Mieroop 2000, 137., 159.

⁸⁴ *Ünal* 1995, 271. A pusztítás mértékéről vö. Kuzuoğlu 2011, 26.

Az említett szövegek utalásaiból következtetéseket lehet(ne) levonni Anatólia politikai viszonyairól az óasszír korra vonatkozóan:⁸⁵ a ŠAR TAMHĀRI („csata királya”) néven ismert, meseszerű elemekkel és megformálással íródott szöveg⁸⁶ Sarrukín Purushanda elleni hadjáratáról szól, de egy Kanisban 1958-ban előkerült (de a kutatás számára csak 1997 óta ismert) elbeszélő szöveg is Sarrukín katonai vállalkozásairól tudósít.⁸⁷ Narám-Szín ún. Kutai legendája⁸⁸ is említést tesz Purushanda (újbóli?) elpusztításáról. A leírásokat az adott szöveg műfajára⁸⁹ jellemző stilisztikai elemektől megszabadítva hasonló képet kapunk, mint ami az óasszír kereskedelmi iratokból is kibontakozott: kisebb-nagyobb városállamok léteznek egymás mellett Közép-Anatóliában, amelyek közül némelyet fel is sorolnak. A legfontosabb természetesen maga Purushanda/Purushattum,⁹⁰ amely jelentőségében Kanissal vetekedett. Sok egyéb mellett egyetlen körülményre érdemes utalni: azon kevés város(állam)ok egyike, amelynek fejedelmét az óasszír szövegek nagyfejedelmként (*RUBĀ'UM RABĪ'UM*) említik.⁹¹ De Purushandán kívül Hattus(a), illetve Kanis is felbukkan⁹² az egyértelműen Anatólia területén lokalizálható települések közül, bizonyítva ezen városállamok létezését és jelentőségét.

Az óasszír kereskedők leveleiből is kirajzolódik az a „kompetitív politikai tájkép”,⁹³ amelyet az elbeszélő források alapján is felsejlett: a kisebb-nagyobb hatalmi képződmények egyedül vagy egymással szövetkezve felléptek egymással szemben és vívták harcaikat. Közép-Anatólia nyugati részén (a korábbiakban megismert elbeszélő hagyomány alapján) nem meglepő módon Purushanda, illetve Wahsusana főszereplésével zajlottak

⁸⁵ Van de Mieroop 2000 amellett érvel, hogy az óasszír királyok, különösen I. Sarrukín és II. Puzur-Assur, korszakát reflektálhatják a hagyomány alapját képező szövegek. Az mindenesetre bizonyos, hogy az akkád Sarrukín (saját feliratainak tanúsága szerint) nem vezetett hadjáratot Anatóliába.

⁸⁶ Ld. Westenholz 1997, 102ff., ld. még Haul 2009 nagyon részletes elemzését az akkád dinasztia idejére vonatkozó elbeszélő forrásokról. A hettita változatról ld. Rieken 2001.

⁸⁷ Ld. Haul 2009, 340 ff. Szintén közli Van de Mieroop 2000, 146 ff., Foster 2005, 71 ff., újabban pedig Dercksen 2005, a korábbi feldolgozások eredményeit ismertetve, a szöveg rendeltetését tekintve teljesen új következtetésre jutva. A szöveg fordítását részletes filológiai kommentárral közreadják Alster–Oshima 2007, szintén reflektálva a korábbi eredményekre. Tágabb (irodalmi) kontextusba helyezi: Westenholz 2007. Magyar fordítása filológiai és kultúrtörténeti kommentárral: Pálfi 2010.

⁸⁸ Westenholz 1997, 263 ff.

⁸⁹ A ŠAR TAMHĀRI hettita változata leginkább királyfelirat, a Kanisból előkerült szöveg királyfelirat paródiájának tűnik (Liverani nyomán Van de Mieroop 2000, 155.), a kutai legenda a *narû*-irodalom körébe tartozik.

⁹⁰ Ld. Barjamovic 2011, 357 ff. részletes elemzését. Vö. Pálfi 2012.

⁹¹ TTC 27 7. Ld. még Kryszat 2008 202 f., Veenhof 2014, 838. (n.3.)

⁹² Vö. KBo 3,13 Rs. 11. (a földrajzi nevek összehasonlításához más kompozíciókban ld. Van de Mieroop 2000 139.), illetve a Kanisból előkerült szöveg: kt. j/k 97 (első kiadása: Günbattu 1997) 59, 61.

⁹³ Barjamovic et al. 2012, 43.

a helyi konfliktusok,⁹⁴ de a későbbi hettita főváros térségében sem volt nyugalom.⁹⁵ A vázolt helyzet illusztrálására érdemes idézni egy (sajnálatos módon elég rövid, mivel töredékes) szöveget, ami arról tudósít, hogy többen összefogtak Hattusa ellen:

KTK 10⁹⁶

1. [ŠA] A-[AM]-KU-[WA-I]-[IM]
2. A-NA-KAM KU-KU [IT-BE₂-MA]
3. RU-BA-UM ŠA ŠI₂-NA-HU-TIM
4. A-AM-KU-A-I-UM
5. U₂ KA₃-PI₂-IT-RA-I-UM
6. A-WA-SU₂-NU
7. A-NA IŠ-TE₂-ET
8. IŠ-KU-NU-MA HA-TU₃-[ŠA]-I-[AM]
9. I-TAK₂-RU
10. [A]-[NA]KA₃-NI-ŠI₂-[I]-[IM]

utána olvashatatlanul töredékes

„... az amkuwai (ember) ... Mármost Kuku felemelkedett (és) Sinahuttum fejedelme, az amkuwai (ember) és a kapitrai (ember) összefogtak⁹⁷ és a hattusai (ember) ellen ellenségeskedni kezdtek.⁹⁸ A kanisi (ember)hez? ...”

A töredékes levél (?) alapján kibontakozó helyzet jellemző lehetett Anatólia politikai viszonyaira az óasszír korban, függetlenül attól, hogy a leírt események Kanis II vagy Ib rétege idején zajlottak le.⁹⁹ A küzdelmek tétje nem csak a területszerzés, a területek

⁹⁴ Kuzuoğlu 2011 közöl három olyan szöveget, amelyek lázadást (Kt n/k 498 5., Kt n/k 218 9.) említenek ezekkel a városokkal kapcsolatosan, illetve növekvő veszélyt (Kt n/k 249 12.). Veenhof 2014, 840 ff. összegyűjt még olyan eseteket az óasszír dokumentációból, amelyek ellenségeskedésre, háborúskodásra utalnak.

⁹⁵ A 2018-as ásátási szezonban napvilágra került Hattusában egy óasszír levéltöredék (KBo 71.81), amelyben Wiusti, Hattus fejedelme, Harsana királyát figyelmezteti valamilyen közelgő veszélyre. A levéltöredék első feldolgozása: Schwemer – Barjamovic in: Schachner 2019, 84–89.

⁹⁶ Kiadása: Larsen 1972, rövid kommentárral. A szöveg átírását kollacionálás után közli Barjamovic 2011, 294 n. 1176.

⁹⁷ Vö. CAD Š I. 149.

⁹⁸ Vö. Veenhof 2014, 838 f.

⁹⁹ Vö. Barjamovic 2011, 294 n. 1178. Bryce 1985, 260 f. Larsen nyomán úgy véli, hogy Kanis uralkodóját próbálják bevonnai a lázadásba támogatóként. Hattus „birodalmának” kiterjedését alighanem eltúlozza. Az sem valószínű, hogy a lázadás Anitta ellen tört volna ki (uo. 267.) – ekkorra már ugyanis Pithana és Anitta megszilárdították hatalmukat Kanisban.

feletti ellenőrzés kiterjesztése volt, hanem ezzel összefüggésben a részesezés növelése a kereskedelmi tevékenység hasznából – ezen kisebb-nagyobb városállamok jólétének forrása (a nyersanyag-lelőhelyek mellett) éppen ebből adódott. A stabil és erős befogadó közeg mindenképpen pozitív feltételeket tud teremteni: hatékony adminisztráció révén zavartalanok a biztonságos kereskedelem feltételei, a szabad mozgás és kommunikáció, a közrend, illetve a hozzáférés a kereskedelmi javakhoz.¹⁰⁰ A békés állapotok visszaállítása tehát mindenkinek elemi érdeke volt, mert háború idején a kereskedelmi tevékenység akadozott, vagy teljesen meg is állt.¹⁰¹ *Veenhof* szerint egyenesen az adta ennek a tevékenységnek a sikerét, pontosabban jövedelmezőségét, hogy nem egy „nagykirállyal”, hanem több kisebb fejedelemmel lehetett tárgyalásokba bocsátkozni,¹⁰² és mindegyikkel külön-külön kedvező feltételeket „kialkudni”. Pont ez a helyzet változott meg, amikor Kanis Ib rétege idején (a kevés szöveg alapján kialakult benyomás szerint) az asszír kereskedők pozíciója a helyi fejedelemségekkel szemben meggyengült, akik ezzel párhuzamosan nagyobb hatalomra és befolyásra tettek szert.¹⁰³

Purushanda kapcsán már nyilvánvalóvá vált, hogy egyes városállamok nagyobb jelentőségre és hatalomra törtek, az idézett levéltöredék pedig megmutatta, hogy ezek a tendenciák éppenséggel ellenreakciókat is kiválthattak. Azonban az általános „trend” a territoriális centralizáció¹⁰⁴ felé mutatott, mintegy előkészítve a térségben egy nagyobb birodalom létrejöttét – ezt a folyamatot éppen az óasszír kereskedők jelenléte és tevékenysége befolyásolhatta: bizonyos régiók jobban profitáltak a kereskedelmi tevékenységből, ezáltal nagyobb hatalmat összpontosíthattak egy kézben.¹⁰⁵ Ennek a folyamatnak egy közbülső állomásaként értékelhető az Anum-Hirwe nevével fémjelzett államalakulat, amelynek felemelkedése bizonyítékul szolgálhat az óasszír kereskedelem jótékony hatásaira.

¹⁰⁰ Stein 1999, 54.

¹⁰¹ Vö. *Veenhof* 2008a, 2011ff., Michel 2011, 322., Kuzuoğlu 2011, 33. Ld. még Michel 2014, 123.

¹⁰² A kereskedelmi „diaszpóra” és a befogadó viszonyrendszerét elemzi Stein 1999, 49 ff. Vö. azonban Gräff 2005.

¹⁰³ *Veenhof* 2014, 839.

¹⁰⁴ Barjamovic et al. 2012, 43.

¹⁰⁵ Larsen 2014, 187.

II. 3. ANUM-HIRWE BIRODALMA

Jelenlegi ismereteink szerint (a hurri nevű¹⁰⁶) Anum-Hirwe birodalma volt az első, nagyobb területeket egyesítő államalakulat Anatóliában, és létrejöttében, működési mechanizmusaiban előképe lehetett a korai hettita államnak is. Felemelkedése talán éppen annak köszönhető, hogy Kanis (a II. réteg pusztulása után) egy-két évtizedre elvesztette hatalmát, így politikai vákuum alakult ki a térségben.¹⁰⁷ Történelmi jelentősége abban áll, hogy ő volt az első olyan anatóliai uralkodó, akit egyaránt említenek a korabeli óasszír szövegek Anatóliából, az óbabilóni szövegek Máriaiból, a hettita szövegek (ld. alább), sőt emlékezete az újasszír korig is elért.¹⁰⁸

Anum-Hirwe birodalmának központja Anatóliában volt, Ma'ama városában – a mai Göksun és Kahramanmaraş környékén, amint azt a nevét viselő nyíl- vagy lándzsahegyek előkerülési helye is mutatja¹⁰⁹. A lándzsahegyek felirata óasszír duktusban íródott, ami lehetővé teszi az összekapcsolást a kanisi palotájából előkerült levéllel, amelyet Anum-Hirwe Warsamához, Kanis királyához írt.¹¹⁰

1. UM-MA A-NU-UM-HI-IR-BI RU-BA-UM
2. MA-MA-I-U₂-UM-MA A-NA WA-AR-ŠA-MA
3. RU-BA-IM KA₃-NI-ŠI₂-IM QI₂-BI-MA
4. TA-AŠ₂-PU-RA-AM UM-MA A-TA-MA
5. TA-I-ŠA-MA-U₂-UM UR-DI₂-I
6. A-NA-KU U₂-ŠA-BA-ŠU U₂ A-TA
7. SI₂-BU-HA-I-A-AM IR-RA-AD-KA₃
8. A-TA ŠA-BI-ŠU IŠ-TU₃-MA

¹⁰⁶Anum-Hirwe neve egyértelműen hurri, ld. Wegner 2000 30.; személyében talán a hurrik hatalmának első megerősödését láthatjuk a térségben. Ehhez ld. Haas 1977, 17., Ünal 1986, 134., Wilhelm 2008, 190.

¹⁰⁷Bryce 1985, 265.

¹⁰⁸Ld. III. Sulmánu-asarídu hadjáratairól szóló beszámolóit több feliratában: RIMA Vol. 3. A.o.102.2 (Kurkh-monolit) Col. ii. 9–10, A.o.102.3 (Kalhu, Nabú-templom) 91–92, A.o.102.5 (Balawati kapu) Col.ii 3, A.o.102.28 (trónbázis, Sulmánu-asarídu-erőd) 22–24, A.o.102.29 (kőlap, Sulmánu-asarídu-erőd) 24–26, A.o.102.34 (ajtóküszöb, Sulmánu-asarídu-erőd) 8–10, nagyjából hasonló szöveggel: A-NA KUR-E / KUR LAL-LA-AR A-ŠAR ŠAL-MU ŠA₂ AN-HI-IR₂-BE ZA-Q-PU A-LIK / ŠAL-ME IT-TI ŠAL-ME-ŠU U₂ ŠE-ZIZ „A Lallar hegyhez vonultam, ahol Anum-Hirbe képmása áll, és képmásomat képmása mellé állítottam.” (Idézet: RIMA Vol. 3., A.o.102.34 8–10). A szövegek részletes elemzése: Miller 2001a, 86ff.

¹⁰⁹Jelenleg a lelőhelyhez közeli Gaziantep Múzeum őrzi őket, ld. Donbaz 1998. Ma'ama lokalizációjához ld. még Barjamovic 2011, 208.

¹¹⁰Átírás és fordítás Balkan 1957 alapján. Ld. még Orlin 1970 97 ff., Barjamovic 2011, 205f. (n. 771)

9. TA-I-ŠA-MA-I-U₂-UM KA₃-LA₂-AB₂-KA₃-NI
10. A-MI₃-NIM IŠ-TI₂ ŠA-RA-NI-E ŠA-NI-U₂-TIM
11. I-DA₂-BA-AB₂ [törölt szöveg]
12. ŠA-NI-U₂-TIM I-DA-BA-AB₂
13. SI₂-BU-HA-I-U₂-UM KA₃-AL-BI
14. IŠ-TI₂ ŠA-RA-NI-E ŠA-NI-U₂-TIM
15. I-DA-BU-UB RU-BA-UM TA-I-IŠAI-[MA-I-U₂-UM
16. A-NA ŠA-AL-ŠI₂-NI RU-BA-IM
17. I-TU₃-WA-AR KI-MA¹ BE-EL
18. NU-KU-UR-TI₂-A I-DU-KA₂-NI
19. U₃ TA-I-ŠA-MA-I-U₂-UM
20. A-NA MA-TI₂-IA IM-QU₂-TA-MA
21. 12 A-LA₂-NI-E-A UH₂-TA-LI-IQ
22. AL-PI₂-ŠU-NU U₂ ŠE₂-NI-ŠU-NU
23. IL₅-TI₂-QI₂ UM-MA ŠU-UT-MA RU-BA-UM
24. ME-IT-MA HU-HA-RA-AM
25. AL-TI₂-QI₂ KI-MA MA-TI₂-IA
26. NA-ŠA-RI-IM U₂ LI-BI-IM
27. TA-DA-NIM U₂ MA-TI₂-I
28. IŠ-TA-RA-AP₂ U₂ QU₂-UT-RA-AM
29. UB-TA-I-IŠ I-NU-MI₃ A-BU-KA₃
30. I-NA-AR A-LAM HA-AR-SA₂-AM-NA
31. MU 9-ŠE₃ IL₅-WI-U₂ MA-TI₂-I
32. A-NA MA-TI₂-KA IM-QU₂-TAM₂-MA
33. AL-PA₂-AM U₂-LU ŠE₂-NA-AM
34. IŠ-GI₅-IŠ¹ U₄-MA-AM TA-AŠ₂-PU-RA-AM
35. UM-MA A-TA-MA A-MI₃-NIM HA-[RA-NAM]
36. LA₂ TU₃-ŠA-RA-AM HA-RA-NAM
37. LU-ŠI₂-IR ŠA PA₂¹-E-MA
38. LI-[] A-LA₂-AM [X
39. U₂ [] HA-RA-[NAM] [
40. [IŠ?]-[] HA-[RA]-NAM [
41. LU-[]-NU-UM-MA
42. []-TI 17 A-WI-LI
43. []-
44. [] ŠU-NU

45.]-NIM
 46.] MA-TI₂-KA
 47.] XX U₂-BI-LU-NIM
 48.] X-MA
 49. TA-AŠ₂-PU-RA]-AM ?
 50. UM-MA A-TA-MA LU NI-IT-MA
 51. MA-MI₃-TUM PA₂-NI-TUM E-ŠA-AT
 52. DUMU ŠI₂-IP-RI-KA₃
 53. A-NA ŠE₂-RI-A LI-LI-KAM
 54. U₃ DUMU ŠI₂ <-IP>-RI-A A ŠE₂-RI-KA₃
 55. LI-TA-LA₂-KAM
 56. TA-RI-KU-TA-NA KI-MA KU₃.BABBAR AB₂-NA-TIM IK¹-NU-UK-MA
 57. E-TI₂-ZI-IB A-NI-A-TUM A-NA DINGIRLI DAM-QA₂-A

Így (szól) Anum-Hirbi fejedelem, a Ma'ama-i, Warsamának, Kanis fejedelmének, mond: Írtad nekem, hogy a Taisama-i a szolgálóm. Én gondoskodom (róla) és te a Szibuha-i-ról, a szolgálódról gondoskods? Minthogy a Taisama-i a kutyád, miért a többi királlyal tárgyal?¹¹¹ Tárgyal-e a Szibuha-i, a kutyám, más királyokkal? A Tais[ama-i] fejedelem a harmadik fejedelem lesz közöttünk? Amint az ellenség legyőzött (engem), a Taisama-i az országomba betört, 12 városomat elpusztította, marháimat és juhaimat elhajtotta. Így szól: 'A fejedelem halott, szabadon garázdálkodhatok.'¹¹² (Ahelyett hogy) országomat védte vagy szívemet bátorította volna, országomat felégette és füstszagot keltett. Amikor apád, Inar Harsamna városát 9 évig ostromolta, az én országom a te országodat megtámadta-e, (akár egyetlen) marhát vagy juhót lemészárolt-e? Ma írtál nekem ekképpen: 'Az utat miért nem teszed járhatóvá?' Az utat bizony szabaddá teszem, amit tanúk ... városok ... és ... az utat ... / ... / ... / ... 17 ember / ... / (43-48. sorok túl töredékesek a fordításhoz) / ... írtál] nekem / ekképpen: 'Tegyünk esküt! A régi eskü nem megfelelő. Követed színem elé küldd, és követemet színem elé rendszeresen engedd!' Tarikutana amint ezüstöt, pecsétes köveket helyezett el. Ezek az isteneknek kedves (dolgok).

A levélből kiderül, hogy Ma'ama és Kanis között már Warsama apja, Inar idején szabályos diplomáciai kapcsolatok álltak fenn (vagy legalábbis a semlegesség megtartása):

¹¹¹ Vö. CAD D 8.

¹¹² Vö. CAD H 225. (HUHĀRU LEQŪ)

Amikor apád, Inar Harsamna városát 9 évig ostromolta, az én országom a te országot megtámadta-e, akár egyetlen marhát vagy juhot lemészárolt-e?¹¹³

A szöveg (sajnos nagyon töredékes helyen) említést tesz egy régebbi eskütételre,¹¹⁴ de egyéb diplomáciai mozzanatok is megragadhatók:

Így a szabad mozgás biztosítása a (kereskedelmi) utakon:

Ma írtál nekem ekképpen: 'Az utat miért nem teszed járhatóvá.' Az utat bizony szabaddá teszem...¹¹⁵

vagy a rendszeres követjárás:

Követed színem elé küldd, és követemet színed elé rendszeresen engedd!¹¹⁶

A levél alapján azt is feltételezhetjük, hogy Ma'ama és Kanis befolyási övezete között két „ütközőállam” helyezkedett el: Szibuha és Taisama – utóbbi ráadásul Anum-Hirwe szorult helyzetét kihasználva függetlenségre törekedett, tehát önálló külpolitikát kívánt folytatni.¹¹⁷ A különböző város(állam)ok közötti hierarchia is nyilvánvaló: Ma'ama és Kanis uralkodói „valódi” fejedelmek (*RUBÁ'UM*), ellenben Szibuha és Taisama uralkodói alacsonyabb rendűek, ráadásul az előbbieket „szolgái” és „kutyái”.¹¹⁸

Nagyon valószínű, hogy Ma'ama és Kanis között is létezett egy (vagy több, újra és újra megújított) írásos megállapodás, amely szabályozta eme két szomszédos állam közötti hatalmi viszonyokat, az egymás mellett élés módozatait – erre utalhat a levélben a „régiköszvény” (*MA-MI₃-TUM PA₂-NI-TUM*) kifejezés. Újabban napvilágra került néhány ilyen jellegű szerződés Kanisból,¹¹⁹ ami azt mutatja, hogy ez a feltételezés távolról sem légből kapott. Ide kívánczok még egy levél,¹²⁰ amely említést tesz egy eskütételről Purushattum, Usunala és Wahsusana fejedelmei, illetve egy *RABI SIKKITIM*¹²¹ tisztségviselő között – ha a szöveggörnyezetet jól értelmezzük, a *RABI SIKKITIM* tulajdonképpen rákényszerítette a három fejedelmet arra, hogy esküt tegyenek:

¹¹³ Rs. 29–34.

¹¹⁴ Rs. 51.

¹¹⁵ Rs. 34–37.

¹¹⁶ Rs. 52–54.

¹¹⁷ Rs 5 ff.

¹¹⁸ Rs. 5., 7., 9.

¹¹⁹ Çeçen–Hecker 1995, Günbattı 2004. Ld. még Veenhof 2008a, 183 ff. összeállítását.

¹²⁰ AKT I, 78. Feldolgozásai: Bilgiç 1998, 477 f., Michel 2001, 161 ff. (Nr. 100), Kryszat 2004, 39.

¹²¹ Ehhez ld. Kryszat 2004, 25 f.

AKT I, 78

...

12. ... / A-DI₂
 13. RU-BA-AM / BU-RU-UŠ-HA-TI₂-AM
 14. U₃ U-ŠU-LA-NA-<I->AM / U₂
 15. WA-AH-ŠU-ŠA-NA-I-AM RA-BI SI₂-KI-TIM U₂-TA-MU-U₂
 16. U₂-LA I-LA-KAM

...

„... Amíg Purushattum, Usunala és Wahsusana fejedelmei a RABI SIKKITIM-mel^(?) esküt (nem) tesznek, nem fog odamenni.”

A hettita szövegtörzsekben két rövid töredék idézi fel Anum-Hirwe történetét:¹²² a töredékekből megtudhatjuk, hogy egy Anum-Hirwe nevű fejedelem hadjáratot vezetett az észak-szíriai Ursu királya ellen, akinek (az észak-szíriai) Zalpa/Zalwar és Hassu a szövetségese.

KBo 12,3 (CTH 2.1 A) col. II.¹²³

X+

2.] [har]-ni-[ik]-[ta a-pa-a-aš-ša
 3. [nam-ma e-ša-ti] [a]-pa-a-aš-ša-an [nam]-[ma har-ni-ik-ta
 4. a-pa-a-aš-ša nam-mal e-ša-ti a-pa-a-aš-ša-an nam-ma
 5. [har]-ni-ik-ta 3-ŠU har-ni-ik-ta [mal]-[a-an ...
 6. tu-[pi₂]-iz-zi wa-at-ta-ru-i tu-[ul]-[ri-iz-zi ...
 7. ERIN₂.MEŠ-[ŠU] U₃ GIGIR.MEŠ-ŠU^{URU}Za-al-[pa ...
 8. ^mA-nu-um-he₂-ir-wa_a-aš-ša DINGIR.MEŠ he₂-[in]-[kat-ta
 9. pa-id-du-wa ERIN₂.MEŠ U₃ GIGIR [hul]-[ma-an-te-eš
 10. e-eš-ša]-a-ni-ia-ir ERIN₂.MEŠ-ŠU U₃ [GIGIR.MEŠ-ŠU
 11. ^{URU}[Za-al]-pi₂ hu-ul-li-e-ir [...
 12. ap-pa-an an-da-pat₂ IŠ-BAT^mA-[nu-um]-[he₂-ir-wa_a-aš-ša
 13. [kar]-pi₂-e-eš-zi nu har-ša-[an] [wa-la-ah-ta

¹²²CTH 2.: KBo 12,3 col. II. és KUB 36,99 Vs. A két szöveget feldolgozza Helck 1983, de kiegészítései és ezekre alapozott értelmezése olyannyira hipotetikusak, hogy nem érdemes velük komolyabban foglalkozni.

¹²³A gyűjtőtábla másik oszlopában egy még töredékesebb szöveg található, amelynek valószínűleg nincs köze Anum-Hirwe történetéhez, ld. Meriggi 1973, 204 f., Haas 2006 18 f. Vö. azonban Ünal 1986, 133 f., régebbi irodalommal.

14. nu GUŠKIN-aš ha-lu-wa-na-aš [GEŠTIN-it
15. šu-un-na-aš an-da-an-na [
16. ta-at e-ku-ut-ta [x] [
17. U₃ [ERIN₂.MEŠ] URU^UZa-fall-pa [
18. ^{GIŠ}[TIR]-na-aš [nal-[
19. nu [SAG].DU-SU [x] [
20. nu-uš ta-ma-[al-[iš
21. ma-a-an-ma-[wa][
22. šu-uš [ka]-[
23. wa-an-[nal[

2. legyőz[te. Ő azonban
 3. ellenszegült.] Azonban ő új[ra legyőzte.
 4. Ő azonban ismét ellenszegült, ám ő újra
 5. legyőzte. Háromszor győzte le. Ami[kor
 6. tisztátalan (?) forrás ??
 7. csapatai és harcikocsijai Zal[pa ...
 8. Anum-Hirwe az istenek előtt meghaj[olt
 9. „Menjen az ös[szes] csapat és harcikocsi ...
 10. elindultak a csapatai és harcikocsijai
 11. Zalpánál/ban^(?) harcoltak ...
 12. hátul(ról?) aztán elfogta. Anum-[Hirwe
 13. feldühödött és a fejet(?) [
 14. és egy arany edény [
 15. beletöltötte [
 16. azt megitta. [
 17. és Zalpa csapatai [
 18. ???
 19. és a fejét [
- utána túl töredékes

KUB 36,99 (CTH 2.2)¹²⁴

- 1.
2. x]- [aš] LU₂ URU[Ur]-[šu
3. an-da-an]-pat₂ IŠ-BAT ša-[an
4. na-an nam-ma hu-ul-li-it wa-[
5. ša-an tu-ut-tu-ut a-aš-šu-uš-še-[it] [da-a-aš
6. [kul-it-ki u₂ -[el-mi-it [x]]
7. [.....] MAŠ₂ [ŠEŠ-ŠU] URUHa-[aš-ši
8. [ERIN₂.MEŠ URU]Za]-al-pa u₂ -it nu URU[
9. [m]A-nu-um-he₂]-ir-wa_a -ša pa-it
- 10.

2. _____] az Ur[su]-i ember
 3. _____] elfogta (öt) [_____
 4. őt aztán legyőzte [_____
 5. megkegyelmezett neki (?), javait [elvette?
 6. valamit/amit talált [_____
 7. _____] testvérének családját (?) Ha[ssuba?
 8. [Za]lpa [hadserege] jött és [_____
 9. Anum-Hir]we pedig ment [_____
- a tábla további része kitört

Anum-Hirwe észak-szíriai térnyerése a Máriaól előkerült szövegek alapján is nyomon követhető: Zalpa/Zalwar és Hassu¹²⁵ királyaként emlegetik őt a mári szövegek:

Szöveghely ⁷⁷	A fejedelem megnevezése	Datálás (Zimri-Lim uralkodási éve)
ARM 22.151 29-30.	A-nu-ha-ar-wi LUGAL Za-al-wa-ar ^{ki}	ZL 4.
ARM 25.25 2-3.	A-ni-iš-hu-ur-pi ₂ LUGAL Za-ar-wa-ar ^{ki}	ZL 5.
ARM 25.14 2-3.	A-ni-ip-hu-ur-pi ₂ LUGAL Ha-aš-ši-im ^{ki}	ZL 7.

¹²⁴A tábla óhettita kori vonásokat mutat, tehát az elbeszélte eseményekhez jóval közelebb keletkezett, mint KBo 12,3, amely az újhettita korban keletkezett. (Ld. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrageF.php)

¹²⁵A hettita források konzekvensen Zalpát említik – jelen esetben az észak-szíriai Zalparól van szó. Hassu lokalizálásához (Oylum Höyük) ld. Ünal 2015.

¹²⁶A táblázat követi Guichard 1993 összeállítását, de a szöveghelyek ellenőrzése világossá tette, hogy M.1264+ (ebd.) és M.7536 (in Maul 1994, 29 ff.) nem vehető figyelembe, mivel a vonatkozó sorok nagyon töredékesek, részben olvashatatlanok, kiegészítésük hipotetikus.

Szöveghely ⁷⁷	A fejedelem megnevezése	Datálás (Zimri-Lim uralkodási éve)
ARM 25.14 9.	A-ni-ip-hu-ur-pi ₂ LUGAL Ha-aš-ši-im	ZL 7.
M.11397 ⁷⁸	A-ni-iš-hu-ul-pi ₂ LU ₂ Ha-aš-ši-im ^{ki}	??

A Kanisból előkerült levél, a töredékes hettita, valamint a Máriaiból előkerült szövegek alapján megrajzolható Anum-Hirwe „karriertörténetének” állomásai: Anatóliában található központjából (Ma’ama) először Ursu meghódítása következett (KBo 36,99 2–3), eztán keveredett konfliktusba Zalwarral/Zalpával (KBo 36,99 8-9), melynek Zimri-Lim 4. uralkodási évében már egészen biztosan uralkodója. Uralma Zimri-Lim 5–7. éve között érte el legnagyobb kiterjedését Hassu(m) meghódításával – ez a város korábban az ellenségeit támogathatta. Zalwar/Zalpa kemény dió lehetett: KBo 12,3 Col II. 5 alapján többször is hadat viselhetett ellene. Az észak-szíriai viszonyokba való beavatkozás során, úgy tűnik, Anum-Hirwe odáig merészkedett, hogy ujjat húzzon I. Samsi-Adaddal, aki Assur városának elfoglalása után folyamatosan és agresszívan terjeszkedett, jelentős kiterjedésű birodalmat és befolyási övezetet létrehozva. Egy Márii-levél¹²⁸ tanúsága szerint ugyanis Zalwar királya menedéket nyújtott Samsi-Adad egyik ellenlábásának, Bunu-Estarnak, akit éppen Samsi-Adad fosztott meg trónjától Kurda¹²⁹ városában, a levél pedig említi, hogy kiadatását kéri Zalwar királyától – aki viszont egy trükkkel próbált kibújni a felhívás alól:

A.1215¹³⁰

...

12. UM-MA-A-[M] A-NA IA-AS₂-SI^DDA-GAN QI₂-BI₂-[MA]
13. UM-MA [M][BU-NU-EŠ₄-TAR₂]-[MA] I-NA PA-NI-TIM I-NU-{[I-NU]}-MA
14. I-NA ZA-AL-BA-AR^{KI} WA-AŠ-BA-A-KU
15. U₃^DUTU-ŠI^DIM A-NA [LUGAL] ŠA ZA-AL-BA-AR [
16. A-NA TA-RI-IA IŠ-PU-UR LUGAL ŠA ZA-AR-BA-AL^{KI}
17. UŠ-TE-PI₂-IŠ-MA₁ LU₂ RI-QA-AM ER-SE-E-EM
18. PU-HA-TI-IA ID-DI-IN UM-MA-A-MI A-NU-UM-MA
19. ^MA-MI-NU-UM LU₂ ŠA-A-TU KI-MA [I-IA-A-TI]-MA

¹²⁷ Durand 1988.

¹²⁸ A.1215, kiadása: Charpin–Durand 2004.

¹²⁹ Jelenleg lokalizálatlan város valahol a Habur folyó környékén, vö. RGTC III 145 f. régebbi irodalommal.

¹³⁰ Átírás Charpin–Durand 2004, 100. alapján. Az idézett szövegrész a levélen belül is egy idézet: a levél szerzője, Yassi-Dagan egy másik tábla szövegét adja vissza.

20. IT-RU-U₂-MA LU₂ ŠA-A-TU^DUTU-ŠI-^D[IM I-DU]-[UK]
 21. [U]₃I-IA-A-TI [LUGAL] [ŠA]] [ZA-AL]-[BA-AR]^{KI} U₂-BA-LI-IT
 ...

... „Yassi-Dagannak mondd, így [szól] Bunu-Estar: Korábbi időkben Zalwarban laktam. És Samsi-Adad Zalwar királyának a visszatérésemről írt, Zalwar királya aktivizálta magát és egy „üres”, (de) kész embert helyettem (át)adott, mondván: 'Ez itt ő'. Amínum ezt az embert helyettem elvitte, Samsi-Adad (pedig) megölte. Így Zalwar királya megmentette az életem.¹³¹

A levél sehol sem említ nevet, de ha Zalwar királya Anum-Hirwe volt,¹³² akkor kijelenthetjük, hogy nem kis merészségről tett tanúbizonyságot, amikor a hódító Samsi-Adad ellenségét bújtatta. A levélből viszont az is kiderül, hogy Samsi-Adad diplomáciai kapcsolatokat ápolt Zalwarral, hiszen nyilván levélben kérte Bunu-Estar visszaküldését – tehát (ha feltételezésünk helyes,) Anum-Hirwe benne volt a korabeli legfontosabb politikai szereplők körében.¹³³

Anum-Hirwe birodalma viszonylagos jólétnek örvendhetett – ám nehezen tudjuk eldönteni, hogy a város(állam) hatalmának növekedésével függ össze a gazdagodás, vagy éppenséggel a gazdasági potenciál növekedése tette lehetővé a politikai befolyás megnövekedését és a terjeszkedést.¹³⁴ Mindenesetre az Ib korszak dokumentumaiban jelentősen megnövekedett Ma'ama és WABARTUM-ának előfordulása, és a szövegek tanúsága szerint a nagy értékű (arany, ezüst, bronz, vas, lazúrkő) alapanyagokból készült tárgyak, sokféle textil és a helyi termelésű édes bor alapozták meg Anum-Hirwe államának gazdasági alapjait, mivel az ezekkel való kereskedelem hasznából nyilvánvalóan a palota is jelentős hasznot húzott.¹³⁵ A folyamatot bizonyosan katalizálta a terjeszkedés az észak-szíriai térség felé, ami tovább növelhette a felemelkedő államalakulat gazdasági erejét.

A területiális centralizáció Anum-Hirwe működésével új dimenziót öltött: egy alapvetően anatóliai illetőségű, az ottani viszonyok között működő államalakulat, átlépte a saját régiójának határait, és az észak-szíriai struktúrák¹³⁶ közé lépve sikeresen tudott

¹³¹ A kiegészítések néhány helyen hipotetikusak, de a levél további része alapján valószínűsíthetően helyesek.

¹³² Ld. Miller 2001a, 94.

¹³³ Samsi-Adad és a korabeli észak-szíriai, illetve anatóliai államok kapcsolatáról ld. Charpin 2008.

¹³⁴ Vö. Barjamovic 2011, 210.

¹³⁵ Uo. 211, Miller 2001a, 100.

¹³⁶ Ennek a térségnek a jellemzéséhez ld. Buccellati 1967, újabban Pfoh 2016.

újabb területeket csatolni birodalmához.¹³⁷ Vannak kutatók, akik I. Hattusilinek tulajdonítják egy anatóliai hatalmi erő belépését a szíriai¹³⁸ térségbe – elfeledkezvén Anum-Hirwe jelentős teljesítményéről. Ennek az átlépésnek egy bizonyítéka a már említett relief, amit III. Sulmánu-asarídu asszír király majdnem ezer évvel később megtalált, és mellé saját emlékművét állította. Anum-Hirwe reliefje feltehetőleg valamilyen feliratot is tartalmazhatott, máskülönben nehéz lett volna beazonosítani annak felállítóját.¹³⁹ Felállításának okát abban kereshetjük, hogy megjelölje birodalmának (éppen aktuális) határát, ahogy ezt később a hettita korban is megfigyelhetjük.¹⁴⁰ Figyelembe véve a relief feltételezett elhelyezkedését,¹⁴¹ megállapíthatjuk, hogy az pont a két régió határán helyezkedhetett el, szimbolikusan is kifejezve Anum-Hirwe birodalmának összekötő jellegét. Újabb források feltárása talán arra is választ tud majd adni, hogy a két régió közötti szocio-kulturális, etnikai és politikai kapcsolatok milyen mértéket öltöttek.

Ebben a kontextusban érdemes felvetni annak a lehetőségét, hogy az Észak-Szírián átvezető kereskedelmi útvonalak mellett¹⁴² Anum-Hirwe észak-szíriai megjelenése, illetve a két régió közötti kapcsolatrendszer magyarázatot jelenthet-e a Kanis Ib rétegéből (tehát Anatóliából) előkerült, észak-szíriai duktust mutató táblákra,¹⁴³ továbbá az egyre szignifikánsabbnak mutatkozó hurri befolyásra.¹⁴⁴ Sőt, ám még nagyobb óvatossággal, azt a lehetőséget is érdemes fontolóra venni, hogy az az észak-szíriai duktus, amelyre a hettita ékírás alapult, nem-e (vagy nem csak) ennek a korai kapcsolatnak köszönhetően került Anatóliába – és aminek emlékei a hettita írásbeliség legrégebbi dokumentumaiban jelennek meg.¹⁴⁵

Az észak-nyugat-szíriai politikai tájkép Anum-Hirwe megjelenésekor mindenesetre már a territoriális államok létrejöttét mutatta – a korábbi (részen természet-földrajzilag is determinált) városállami kultúrát az erőteljes centralizáció hatására felváltotta Jamhad és Qatna királysága, amely területileg már jóval túlmutatott egy városállam keretein.¹⁴⁶

¹³⁷ Hogy ez mennyire nem lehetett egyszerű, tehát hogy a régiók közötti átjárás-átjárhatóság milyen nehézségeket hordozott, főleg egy (hódító) hadsereg számára, ld. Ünal 2017, 211 ff.

¹³⁸ Pl. Klinger 2014, 77., 82.

¹³⁹ Radner 2005, 195.

¹⁴⁰ Ehhez ld. röviden Simon 2006.

¹⁴¹ Vö. Miller 2001a, 84 ff.

¹⁴² Vö. Pálfi 2017.

¹⁴³ Ld. Veenhof 2008b, Michel 2010, korábbi irodalommal.

¹⁴⁴ Ld. Veenhof 2008b, Wilhelm 2008b.

¹⁴⁵ Vö. Kloekhorst–Waal 2019, Kloekhorst 2020 (152. Pithana nevéhez kötődő észak-szíriai hadjáratot feltételez, amikor az írkokokat Anatóliába vihették. Pithana észak-szíriai jelenlétére egyelőre nincs bizonyíték, Anum-Hirwe jelenlétére viszont van.)

¹⁴⁶ A folyamat leírásához ld. Thuesen 2000, 60 ff.

II. 4. AZ ÓASSZÍR KOR KERESKEDELMI HÁLÓZATÁNAK EMLÉKEZETE A HETTITA SZÖVEGEKBEN

Az eddig elmondottak nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy az óasszír kereskedelmi hálózat világában keressük a válaszokat a kérdéseinkre. Érdeemes megvizsgálunk azt is, hogy a Hettita Birodalom idejéből fennmaradt szövegeink reflektálnak-e erre a mozgalmas időszakra, nyerhetünk-e belőlük újabb információkat, amelyek vizsgálatainkat segítik.

A hettita szövegekben az óasszír korszak emléke, főleg a virágzó kereskedelmi hálózat, meglepő módon szinte egyáltalán nem ragadható meg.¹⁴⁷ Egyetlen olyan szövegünk van, amely talán a jövedelmező kereskedelmi tevékenységre reflektál: elbeszéli, hogy a kereskedők kezén micsoda mesés gazdagság halmozódott fel.¹⁴⁸ A szöveg maga sajnos nagyon töredékes; feltehetőleg egy nagyobb irodalmi kompozíció részét képezte – nem kizárt, hogy egy (más hettita rituálékra is jellemző) drámai közjátékkal állunk szemben.¹⁴⁹

KBo 24.34+ (CTH 822) Rs.

1. [x x A-]fNA| BE-fEL| [E₂-TI₃[x x x]
2. [x x x]f^{LÚ}SAGI-ma[
3. [x x] fBE|-EL E₂-TI₃ fDUMU|
4. fGUB? l-aš IŠ-TU GAL a-ku-wa-an[-
5. nu BE-EL E₂-TI₃ NINDA^Ata-kar-fmu| [
6. ^{LÚ}SAGI-aš ^{GIS}u₂-e-ri[
7. ma-ah-ha-an-ma-kan₂ ku-u-uš
8. aš]- fnu| -fan|-zi na-aš-ta E₂-[ri?
9. [x x x] x-an-zi hi-x [
- 10-12. olvashatatlan
13. [x x x x x me?]-e-hu-ni [
14. [x x x x x ar]-fha|-wa i-it-fte|-fen]
15. [(a)-f(pe₂)-]ma-kan₂ E₂-[ri| [an]-fda| nam-fma| [ku-(i-e)-eš ...]
16. [u₂]-e-eš-wa-za ^{LÚ.MEŠ}DAM.GAR₃.[(HI)].A ^{URU}U₂-[ra-nu-wa ^{UR}(U Za-al-l)a-ra]
17. u₂-wa-u-e-ni nu-wa i-ya-[(t)]a ta!-[(me-e-t)a (pe₂-e har-u₂-e-ni)]

¹⁴⁷ Steiner 1999, 426. A hettita szövegtörzshöz általánosságban jellemző, hogy kereskedőkre és tevékenységükre csak nagyon kevés utalás található, ehhez ld. Klengel 1979.

¹⁴⁸ CTH 822., legutóbbi feldolgozása: Košák 2003. Ld. még Únal 1995, Hoffner 2001, 184 f.

¹⁴⁹ Így Košák 2003, 252. Van példa atlétikai versenyekre (Carter 1988) vagy harci játékokra is (Carter 1962, Gilan 2001). Vö. Van den Hout 1991, 202.

18. NAM.RA.HI.A-ia me-ek-ki u₂-e-[ta]-u-e-[(ni GUD.HI.A-wa UDU.HI. A)]
19. ANŠE.KUR.RA.HI.A ANŠE.GIR₃.NUN.NA ANŠE.HI.A [(me-ek-ki na-an-ni-ya-u-e-ni)]
20. hal-ki-ia-ša-wa GEŠTIN-aš me-ek-ki pe₂-e [(har-u₂-e-ni)]
21. a-aš-šu-u-ia-[wa] [(KU₃.BABBAR GUŠKIN^{NA4}ZA.GIN₃^{NA4}GUG NA₄.KA₂.DINGIR.RA)]
22. ^{NA4}DUH.ŠU₂.A [AN.1] [(BAR URUDU) ZABAR (AN.NA^{HI.A} ku-it ku-it im-ma) U₂-NU-TU₄]
23. ša-ak-la-[iš] [(nu-wa hu-u-ma)-an me-ek-ki pe₂-(e har-u₂-e-ni)]

[Az első 14 sor túl töredékes az összefüggő fordításhoz.] ... Mi vagyunk az Ura-i kereskedők. Zallarába megyünk, bőséget és gazdagságot viszünk. Hozunk sok hadifoglyot letelepíteni. Kecskét, juhokat, lovakat, öszvéreket, és szamarakat nagy számban hajtunk. Gabonát és bort is nagy mennyiségben szállítunk. És értékes ezüstöt, aranyat, lazúrkövet, karneolt, babilóni követ, *DUŠŪ*-követ, vasat, rezet, ónt, bármit ami szokás, szintén nagy mennyiségben szállítunk.

A kilikiai kikötőváros Ura, illetve Ura kereskedői jelentős közvetítő szerepet töltek be a Hettita Birodalom távolsági kereskedelmében: egyrészt összekötő kapocsként szolgáltak a nemzetközi kikötővel is rendelkező Ugarit felé, másrészt pedig a Hettita Birodalom szíriai tartományából érkező áruk és főként adók szállításáért és a belső területek felé történő továbbításáért is felelősek voltak.¹⁵⁰ Sajnos azonban nem tudjuk, hogy pontosan mikortól számolhatunk az urai kereskedők ilyen tevékenységével, illetve hogy a központi hatalom mikortól (és főként milyen szervezeti formában) vette igénybe a szolgáltatásaikat. Mivel Ura a mai Göksu folyó mellett futó fontos útvonal végén (a folyó torkolatánál) helyezkedhetett el, joggal feltételezhetjük, hogy a térségben kiépülő hettita fennhatóság kezdete (talán már a hettita Óbirodalom idején) óta az áruk és az információk átadásának legfontosabb csomópontja lehetett Hatti és a Földközi-tenger térsége között.¹⁵¹

A hettita kereskedők tevékenysége a fennmaradt dokumentumok alapján nehezen hasonlítható össze a kanisi kereskedők hasonló jellegű tevékenységével – leginkább a dokumentáció eltérő jellege miatt: a hettita szövegek nem tudósítanak a mindennapos tevékenységükről, az egyszerű kereskedelmi ügyletek lebonyolításáról.¹⁵² Ami velük kapcsolatosan nyilvánvaló, hogy nem egyszerű „beszállítók” voltak, hanem a király képviselői, és mint ilyen, kivételes privilégiumokat élveztek, amivel néha vissza is éltek, a helyi lakosság (és az uralkodó) rovására. Van rá adatunk, hogy a hettita királynak kellett beavatkoznia az elmérgesedő vitába: az Ugaritban földtulajdont szerző hettita (Ura-i¹⁵³)

¹⁵⁰ Ld. De Martino 1999, Klengel 2007.

¹⁵¹ Matessi 2016, 144.

¹⁵² Hoffner 2001, 183.

¹⁵³ Ld. röviden Beal 2014–2016., Bryce 2009, 746.

kereskedők és Niqmepa ugariti király közti (illetve az ugariti társadalom szövetében keletkezett) feszültséget csak III. Hattusili tudta elsimítani. Háromoldalú szerződés kötöttetett a hettita király, az Ura-i kereskedők és az ugaritaiak között.¹⁵⁴

Ha a kereskedelmi tevékenység jellege kevés hasonlóságot mutat is, érdemes továbbra is az átmeneti időszak politikai eseményeit követve az államszervezet fejlődését nyomon követnünk.

II. 5. HATALMI VISZONYOK ANITTA KORÁBAN – A KUSSARAI DINASZTIA BIRODALMA

A hettita szöveghagyományban kitüntetett szerepe van a kussarai dinasztia felemelkedését elbeszélő ún. Anitta-szövegnek (CTH 1).¹⁵⁵ A hettita nyelven, egy óhettita verzióban (KBo 3.22) és több (késői) másolatban fennmaradt szöveg keletkezése és hagyományozásának folyamata rendkívül összetett kérdés, amit ezen a helyen sajnos nincs mód részletesen tárgyalni.¹⁵⁶ Még az sem tisztázott kérdés, hogy a felirat eredetileg hettita vagy akkád nyelven, óasszír vagy szíriai duktusban, agyagtáblára vagy, ahogy a szöveg is utal rá,¹⁵⁷ (legalábbis részben) egy építményre felvéve, készült.¹⁵⁸ Véleményem szerint megalapozottabb az a feltevés, hogy az eredeti szöveg (vagy annak legalább egy része vagy részei) királyfelirat(ok) lehetett/lehetett, akkád nyelven keletkezhetett/keletkezettek (óasszír dialektusban), és csak később fordították hettitára,¹⁵⁹ majd hagyományozódott tovább a hettita írásbeliség történetében. A szöveg tartalmilag (hadjáratok, építési tevékenység, diplomáciai ajándékcseré, vadászat) és formailag is (pl. átokformula használata) mutat hasonlóságot királyfeliratokkal. Érdeemes szem előtt tartani azonban, hogy az elbeszélte események idején Anatóliában ismert volt az ékírás észak-szíriai változata (ld. fent), illetve a hettita nyelvnek egy korai változata – az Anitta-szöveg OH táblájának/szövegvariánsának morfológiai, nyelvészeti és anyagösszetételre vonatkozó vizsgálata azt a feltételezést támasztja alá, hogy a tábla (és a kompozíció) a hattusai adminisztr-

¹⁵⁴ Fordítása: TUAT NF 2 (2005) 171 f. A háttérhez ld. még Singer 1999, 660.

¹⁵⁵ Kommentált kiadásai: NEU 1974, Carruba 2003, magyar fordítása (Neu 1974) alapján: Bolega 1995.

¹⁵⁶ A témához újabban vö. Archi 2015, Wilhelmi 2016 korábbi irodalomra is reflektálva.

¹⁵⁷ KBo 3,22 33: ke-e ud-[da-a-ar] [tup-pi₂-ia]-[az] I-NA KA₂-GAL-IA [... „Ezen szavak a tábláról a nagy kapumra (?) ...”

¹⁵⁸ Wilhelmi 2016, 234 f. szerint a felirat hordozója egy fém tábla volt, amit a kapu mellett erősítettek a falra.

¹⁵⁹ Hasonlóan McMahan 2014, 188. Elméletileg az sem kizárható, hogy a kompiláció révén létrejött szöveg forrásai nem ugyanazon nyelven íródtak.

rációt és kancelláriai gyakorlatot megelőzően, egy másik helyszínen keletkezett.¹⁶⁰ Így az sem kizárható, hogy magát a szöveget is már hettita nyelven alkották meg – újabb bizonyíték előkerüléséig sajnos nyitva kell hagynunk a kérdést.

Nem megkerülhető néhány gondolat az Anitta-szöveg történeti forrásértékével összefüggésben, ugyanis egy közelmúltban megjelent monográfia inkább eredetmítosznak titulálja, amely a (későbbi) hettita uralom kiterjesztését lett volna hivatott legitimizálni Közép-Anatóliára. Hovatovább: nem elbeszéli, hanem kreálja a történeti előképet a korábbi politikai tájkép elpusztításáról és felülírásáról.¹⁶¹ Ezt a radikálisnak mondható nézőpontot a fentiek fényében nem látom indokoltnak: az Anitta-szövegben leírt események, helyszínek és politikai helyzetkép elég jól illeszkedik a *kārum*-korszak egykorú forrásaiból megismerthez.¹⁶² Amennyiben (esetleges újabb források napvilágra kerülésével) beigazolódik az a feltételezés, amely szerint a hattusait megelőzően is létezett saját (akár hettita, akár akkád nyelvű) kancelláriai gyakorlat valamely anatóliai fejedelemségben, az minden bizonnyal az Anitta-szöveg forrásértékét is megerősíti majd.

Az Anitta-szöveg több város politikai berendezkedésével kapcsolatban szolgál információval: Anitta és apja, Pithana királyként uralkodtak Kussara városában, szintén királyság az „államformája” Kanis/Nesa, Hatti és Zalpa városának. Salatiwara és Purushanda esetében a szöveg nem királyt, hanem férfit (nyilván főembert, fejedelmet), illetve annak „fiat” említi:

Város	Uralkodó neve	Rangjának megjelölése	Szöveghely (KBo 3,22+)
Kussara	Pithana Anitta	Király (LUGAL) Király (LUGAL) vagy nagykirály (LUGAL.GAL ¹¹⁴)	Rs. 1., 5. Vs. 49. Rs. 41.
Kanis/Nesa	??	Király (LUGAL)	Rs. 4.,7.
Hattus(a)	Piyusti	Király (LUGAL)	Rs. 36.
Zalpa/Zalpuwa	Uhna Huzziya	Király (LUGAL) Király (LUGAL)	Rs. 39. Rs. 43.
Salatiwara	??	(Fő)ember (LU ₂)	Vs. 65.
Purushanda	??	(Fő)ember (LU ₂)	Vs. 74., 77.

¹⁶⁰ Ld. Kloekhorst–Waal 2019, 193 ff.

¹⁶¹ Glatz 2020, 61.

¹⁶² Sőt, a régészeti látteleit is: a nagyobb középső-bronzkori központok (Kültepe-Kanis, Acemhöyük, Karahöyük, Kaman-Kalehöyük, sőt maga Hattus is) erőszakos pusztításnak, tűzvésznek estek áldozatul – ezt maga Glatz (2020, 62.) taglalja részletesen.

¹⁶³ Vö. Steiner 1999, 429. tudatos anakronizmusként értékeli, ami elképzelhető, de nem abból az okból, amit kifejt.

A Salatiwarára és Purushandára vonatkozó adatok az óasszír források tükrében kiegészítésre szorulnak. Salatiwara rendelkezett egy ún. WABARTUM-mal (önkormányzattal nem rendelkező kereskedelmi lerakattal); az eddig publikált szövegek¹⁶⁴ nem említenek egyetlen uralkodót sem. Purushanda esetében a forráshelyzet lényegesen jobb: a város uralkodóját, mint már láttuk, egy helyen fejedelemnek (*RUBĀ'UM*),¹⁶⁵ máshol egyenesen nagyfejedelemnek (*RUBĀ'UM RABĪ'UM*),¹⁶⁶ aki egy palotában uralkodott. Purushattum *KĀRUM*-a Kanis után a legfontosabb óasszír kereskedelmi központ volt Anatóliában a Kr.e. 18. században, tehát aligha volt olyan jelentéktelen város, amit az Anitta-szöveg esetleg sugall. Purushanda ugyanis felbukkan a hettita Óbirodalom uralkodóinak szövegeiben mint jelentős hatalmi tényező: CTH 13 (I. Hattusili vagy I. Mursili hadjáratainak leírása – a mi szempontunkból jelenleg nem fontos, amelyik uralkodóról van szó¹⁶⁷) hosszú (ám sajnos töredékes) sorokon át¹⁶⁸ taglalja egy Purushanda-ellenes katonai akció (talán ostrom, és utána a város elpusztítása) eseményeit. Érdekes adalék, hogy ez a szöveg is LU₂^{URU}Purushanda-ként hivatkozik a város uralkodójára,¹⁶⁹ tehát az Anitta-szöveg szóhasználata itt is megjelenik.

Anitta neve szintén felbukkan az Alişarban és Kanisban előkerült óasszír szövegekben, minden esetben egy jogi ügylet lezárásakor mint egyfajta magasabb jogi fórum.¹⁷⁰

Lelőhely	Szöveghely	Anitta megnevezése
Alişar	OIP 27.1 ¹²² Rs. 1.; Vs. (x+) 2-3.	A-ni-ta RU-BA-E
Alişar	OIP 27.49 A 24-25. B 27.	A-ni-ta RU-BA-IM GAL ^{IM} [A]ni-ta RU-BA-IM GAL ^{IM}
Kültepe (<i>KĀRUM</i>)	TCL 21.214 A	A-ni-ta GAL SI ₂ -MI ₃ -IL ₅ -TI ₂
Kültepe (<i>KĀRUM</i>)	kt 89/k 371 ¹²³ 26-27	A-ni-ta RU-BA-IM
Kültepe	„Anitta töre”	A-ni-ta RU-BA-IM

¹⁶⁴ Ld. RGTC IV. 100–101. Egy hettita ünnepi rituálé leírásának töredékében (KBo 27,31 7.) talán utalás történik Salatiwara kereskedőire.

¹⁶⁵ AKT I.78 (ld. <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/altass>)

¹⁶⁶ TTC 27 7. Ld. Kryszat 2008c, 203. az olvasat és az értelmezés megerősítéséhez.

¹⁶⁷ Kempinski–Košak 1982.; vö. De Martino 2003, 127 ff.

¹⁶⁸ KBo 3,46+ Rs. ii 4-13.

¹⁶⁹ KBo 3,53+ 29.

¹⁷⁰ Az ún. *iqqāti*-dokumentumok összeállítását ld. Kryszat 2008b, 161 ff.

¹⁷¹ A szöveghez újabban ld. Kryszat 2008c, 196 f.

¹⁷² Donbaz alapján idézi Dercksen 2010, 71.

Két dologra érdemes figyelni:

A TCL 21.214 A szöveg Anittát *RABI SIMMILTIM*-ként (lépcső-elöljáró, lépcsőnagy)¹⁷³ említi. A szakirodalomban nincs megegyezés a *RABI SIMMILTIM* pontos jelentéséről és funkciójáról,¹⁷⁴ de úgy tűnik, hogy a trónörököszt gyakran nevezik ki ebbe a tisztségbe, mintegy felkészítésképpen az előtte álló uralkodói feladatokra.¹⁷⁵ Ha ez a feltételezés helytálló, akkor Anittára már apja, Pithana alatt is trónörökösként tekintettek. Ezzel egybevág *Kryszat* rekonstrukciója Kanis történetéről:¹⁷⁶ Pithana elfoglalta Kanist (feltehetőleg Warsamától), de székhelyét nem helyezte át Kussarából, hanem hamarosan visszatért oda. Kanisban fiát, Anittát tette meg helyi fejedelemnek, aki egyben a trón várományosa is lehetett, és Pithana halála után el is foglalta azt. Pithana tehát ugyanannak a városállami kultúrkörnek lehetett a tagja, mint Anum-Hirwe, és ő is törekedett egy nagyobb szövetségi rendszer kialakítására, valamint a kialakított függőségi rendszerek átörökítésére fia számára.¹⁷⁷

Magyarázatra vár az a tény is, hogy Anitta saját feliratában miért nevezi magát királynak, illetve nagykirálynak¹⁷⁸ – más feliratokban pedig „csak” fejedelemként szerepel. Anélkül, hogy az Anitta-felirat hagyománytörténetébe jobban belemennénk,¹⁷⁹ le kell szögezni, hogy a ránk maradt szövegvariánsok az elbeszélte eseményeknél később keletkeztek: a fő szövegvariáns (KBo 3,22) az óhettita korból származik (talán a hattusai levéltárat is megelőző korszakból), az összes többi az újhettita korra datálható.¹⁸⁰ Ez azt jelenti, hogy a hettita szövegek információi (pl. az uralkodók megnevezése) csak korlátozott forrásértékkel bírhatnak – a korabeli (óasszír) források valószínűleg sokkal hitelesebbnek fogadhatók el. Meg kell jegyezni továbbá, hogy az óasszír korban a LUGAL/ŠARRUM (király) elnevezés az istenek (főleg Assur isten) számára volt fenntartva; az óasszír királyok is csak legfeljebb Assur helytartójának (*IŠŠI'AK AŠŠUR*) vagy megbízottnak, helyettesnek, felügyelőnek (*WAKLUM*) titulálták önmagukat. A „földi”

¹⁷³ Vö. AHW II. 1045.

¹⁷⁴ Ld. pl. Garelli 1963, 215 f.

¹⁷⁵ Balkan 1957, 42 f. n.61.

¹⁷⁶ *Kryszat* 2008c, 209 ff.

¹⁷⁷ Pithana uralmához új adatokkal szolgálnak: Lacambre–Nahm 2015 – egy Tell Rimah-ból előkerült táblán, Qattara egyik tisztviselője, Ili-Samas Pithana szolgájának (*IR₃*) nevezi magát, ami Pithana uralmának kiterjedésére és jelentőségére vonatkozóan is fontos adat lehet. Remélhetőleg hasonló információk még előkerülnek.

¹⁷⁸ A királyból nagykirályba váltás körülményeihez ld. *Kryszat* 2008c, 205 f. – érdekes módon pont Zalpával kapcsolja össze.

¹⁷⁹ Ehhez ld. pl. Carruba 2003, 78 ff.

¹⁸⁰ Ld. a hettita szövegek konkordanciáját: <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hethkonk/>. Vö. Wilelmi 2016, 229 f.

királyok általánosan elterjedt elnevezése, függetlenül etnikai hovatartozásuktól vagy az általuk uralt terület méretétől, a *RUBĀ'UM* kifejezés volt¹⁸¹ – ami szintén más megvilágításba helyezi az Anitta-szöveg adatait.

Igen érdekes az Anitta-szöveg szóhasználata, amelyet Piyustival kapcsolatban alkalmaz: a Salampánál lezajlott összecsapáshoz Hatti királya nem egyedül érkezett, hanem segédc csapatokat is hozott magával:

KBo 3,22 (CTH 1) Rs.

36. ta-a-an nam-ma ^mPi₂-i-u-uš-ti-iš [LUGAL] [^{URU}]Ha-fatl-ftil u₂ -[et]

37. šar-di-aš-ša-an-na ku-in u₂-wa-te-et šu-uš ^{URU}Ša-lam-pi₂ [kuenun

Utána másodszer jött Piyusti, Hatti királya. A segítőt, akiket hozott, Salampa városánál [megöltem].¹⁸²

A *šardiya*- kifejezés hettita írásbeliségben többször előfordul katonai kontextusban,¹⁸³ jelentésének pontos meghatározásában lexikális listák szöveghelyei is segítenek: az IZI = IŠĀTU-lista Boğazköy-változatában¹⁸⁴ a *šardiyatar*- kifejezés a sumer NAM.A₂.DAH kifejezés megfelelőjeként szerepel (az akkád kolumna letörött); az ERIM.HUŠ-listában a *šardiyas* megfelelője a sumer ERIN₂.KASKAL.KUR.LA₂ és az akkád *TILLATU*. A *šardiya*- kifejezés katonai kontextusban való használatával kapcsolatos vizsgálatok¹⁸⁵ azt valószínűsítik, hogy ezt a szót alkalmazzák, amikor

1. a hettita király és egy szövetségese közti katonai segítségnyújtásról van szó;
2. a hettita király és a szövetségese között szerződés viszony áll fenn (többek között) a segítségnyújtás mibenlétéről;
3. akár egyenrangúakról, akár alá-főlérendeltségi viszonyban álló szövetségesekről is szó lehet;
4. a *šardiya*- néven emlegetett segédc csapatok mindig valamiféle külső, külföldről érkező csapategységek, amelyek lehetnek gyalogosok és harcikocsizók egyaránt (ellenpárként a *warriš* ERIN₂.MEŠ-za / ERIN₂.MEŠ NĀRĀRI kifejezéshez, amely sosem jelöl idegen csapategységeket).

¹⁸¹ Larsen 1976 110 ff. Vö. Balkan 1957, 25 ff.

¹⁸² A városnév kiegészítése KUB 36,98a 7. alapján. A „megöltem” (*kuenun*) kiegészítés: Carruba 2003, 32.

¹⁸³ A teljes forráshelyzet áttekintéséhez ld. CHD, sub ^{LÜ}*šardiya*- A. (irodalommal)

¹⁸⁴ KBo 1,33 1.; vö. MSL 13., 145.

¹⁸⁵ Beal 1992, 117–127.; Hagenbuchner 1993 passim.

Az a tény, hogy Piyusti, Hattus(a) királya segédcsoportokat vett igénybe Kanis/Nesa megtámadásához, figyelemre méltó több szempontból is: egyrészt voltak olyan (akár szerződéseken alapuló diplomáciai) kapcsolatai, amelynek alapján saját hadseregét kiegészíthette, másrészt pedig ez arra utal, hogy más város(állam)ok is nagyobb befolyási övezetek kialakítására törekedtek, tehát a kompetitív politikai tájkép több szereplőt vonultatott fel, mint azt korábban feltételeztük. Ezt a benyomást erősíti tovább a hattusai ásatások során 2018-ban előkerült óasszír levéltöredék (KBo 71.81),¹⁸⁶ amelyben Wiyusti, Hattus uralkodója¹⁸⁷ Harsanam uralkodójának (akinek a neve sajnos kitört) tanácsokat ad, hogy ne essen csalás áldozatául. A levél hangvétele alapján arra következtethetünk, hogy Hattus uralkodója a hierarchiában felette állt Harsanam fejedelmének – talán pont ő volt az egyik „segítő”?

Az Anitta-szöveg alapján nem kevesebb mint 12 katonai vállalkozást rekonstruálhatunk Anitta uralkodása során. Ebből öt alkalommal kényszerült védekezni, hét alkalommal azonban támadóként lépett fel, ám Hattus(a) és Salatiwara ellen többször is harcolni kényszerült. Ha hozzá vesszük, hogy Anitta meghódította Amkuwát is,¹⁸⁸ ismételtelen egy nagyobb birodalom kialakításának igénye tárul elénk. A pusztítás mértéke azonban felülmúlta a korábban tapasztaltakat: a régészeti emlékművek több jelentős település esetében komoly harcok és tűzvész nyomait mutatja. Kaman-Kalehöyük ásatásai során előkerült csontvázak antropológiai vizsgálata különbségeket mutatott, amiből a feltáró régész arra következtetett, hogy az óasszír település pusztulását két csoport csatája idézte elő.¹⁸⁹ Mindez elég jól illik mind az óasszír kereskedők leveleiből rekonstruált képbe, mind pedig az (Anittát néhány generációval megelőző) Anum-Hirwe idején körvonalazódó hatalmi viszonyok szövevényébe. Mégis, a kussarai dinasztia szintet lépett: az apa, Pithana a városállami kultúrkörből kiemelkedve, egy birodalom kezdeményét teremtette meg fia számára, majd fiát Nesában helytartónak kinevezve¹⁹⁰ felkészítette az uralkodásra. Nehezen bizonyítható a közvetlen kapcsolat, de szintén nehezen tagadható a párhuzam I. Samsi-Adad észak-mezopotámiai birodalmában követett gyakorlattal: a hódító saját fiát/fiait nevezte ki a meghódított város(ok)ba, hogy ott képviseljék a birodalom érdekeit, és egyben felkészüljenek az uralkodásra.¹⁹¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a politikai és kulturális kapcsolatok is bizonyíthatóan fennálltak Anatólia és a szíriai

¹⁸⁶ Kommentált kiadása: Schwemer–Barjamovic 2019.

¹⁸⁷ Az azonosítás Piyustival kézenfekvő, ld. Schwemer–Barjamovic 2019, 85.

¹⁸⁸ Amennyiben helyes Kryszat (2004, 47.) feltételezése, és összekapcsolása a már idézett KTK 10 szöveggel, amely egy Hattusa-ellenes koalíció létrejöttéről tudósít.

¹⁸⁹ Idézi Kuzuoğlu 2011, 26.

¹⁹⁰ Vö. a már idézett TCL 21.214 A szöveg, ahol Anitta RABI SIMMILTIM-ként szerepel.

¹⁹¹ Vö. Villard 1995.

– észak-mezopotámiai térség között,¹⁹² egyáltalán nem tűnik olyan légből kapottnak az a feltételezés, hogy ez a gyakorlat I. Samsi-Adad birodalmából került át az anatóliai kultúrkörbe – ahol ráadásul ez az első bizonyítható megjelenése. A Hettita Birodalom későbbi története szempontjából ez a fejlemény rendkívüli jelentőséggel bír majd.

Ezzel szemben kevésbé érdemes hangsúlyozni az etnikai tényező, az etnikai alapú konfliktusok jelentőségét: jelesül a helyi népesség (hattik – pl. Piyusti és „segítői”, Zalpuwa és királya, Uhna, stb.) és az újonnan „érkező” hódítók, a hettiták (a kussarai/nesai dinasztia) összecsapását belemagyarázni az Anitta-szövegben elbeszélte történetekbe.¹⁹³ A korábbiak alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a korabeli világ szerveződése nem etnikai alapon történt, hanem az egyes városállamokhoz kötődően, illetve a városállami kultúra mentén magyarázható, amelyet kölcsönös (és akár írásba is foglalt) diplomáciai viszonyok hálózata szőtt át. Ennek kontextusában értelmezhető az Anitta-szövegnek azon passzusa is, amely leírja: Purushanda fejedelme értékes ajándékokat küldött:

KBo 3,22+ (CTH 1)

73. ma-a-an X X [la-ah-ha pa-a-un
 74. nu LU₂ URU Pu-ru-uš-ha-[an] [-da kat-ti-mi ḫe₂-en-ku-mu-uš
 75. šu-mu₁ GIŠŠU₂.A AN.BAR₁ PA.GAM AN.BAR [ḫe₂-en-gur u₂-da-aš
 76. ma-an a-ap-pa-ma URU Ne-ša-a [u₂-wa-nu-un
 77. nu LU₂ URU Pu-ru-uš-ha-an-da kat-im-mi [pe₂-hu-te-nu-un
 78. ma-a-an tu-un-na-ki-iš-na-ma pa-iz-zi a-[pal] [-a-ša
 79. pe₂-e-ra-am-mi-it ku-un-na-az e-ša-ri

„amikor ... hadjáratra mentem, akkor Purushanda fejedelme ajándékot (hozott). Ajándékként adott egy vas(ból készült) trónt és egy vas(ból készült) botot.¹⁹⁴ Amikor aztán Nesába (vissza)mentem, Purushanda fejedelmét (oda)vezettem. Amikor a belső terembe megy, akkor ő tőlem jobbra üljön előttem.

A szöveghelyet értelmezhetjük úgy is, hogy Purushanda fejedelme behódolt Anittának,¹⁹⁵ ám több kutató diplomáciai ajándékként, az elismerés jeleként magyarázza a tárgyak átadását (és Purushanda fejedelmével szemben tanúsított különleges

¹⁹² Ld. Charpin 2008, de ennek bizonyítéka az akkád dinasztiára vonatkozó irodalmi kompozíciók megjelenése az óasszír korpuszban, ld. 80. jegyzet

¹⁹³ A problémakör historiográfiájához ld. Gilan 2015, 195 ff.

¹⁹⁴ A királyi hatalom jelképeiről ld. röviden Stipich 2003.

¹⁹⁵ Így Haas 1999, 172.

bánásmódot). Valóban: egyes Mári-levelek tanúsága szerint¹⁹⁶ óbabilóni korban igen bevett gyakorlat volt a trónok ajándékozása (más tárgyak mellett) – tehát az említett szöveghely inkább szövetségkötést, nem pedig alávetést ír le. De ez a fentebb leírtak fényében egyáltalán nem meglepő, sőt teljesen beleillik a felvázolt képbe. Ezen a ponton érdemes felidézni a hettita ŠAR TAMHĀRI egyes (sajnos részben töredékes) részeit, ahol a trón szintén a hatalom szimbólumaként jelenik meg:

KUB 48,98 (CTH 310) Vs. iv.

...

3. pi₂-ra-an a-še-eš-ten₂ ku-pa-hi[(-in-ši-)in (?)]
4. LUGAL-iz-na-aš-wa-ta KU₃.GI-aš [G^{IS}ŠU₂.A ku]-[(?)]
5. nu-wa-ra-aš-ši kat-ta-an-ši-it pe₂-da x[
6. EN^{MES}-aš ku-iš KU₃.GI-aš-kan₂ G^{IS}ŠU₂.A^{H^{LA}}-aš [
7. [el]-ša-an-ta ne-et-ta kat-ta-an-ši-it x[

...

Előtte ülj, koronája (?)... Királyságának arany trónját ... hozd el neki... Az urak akik arany trónon ülnek, ezeket neked (hozzák?¹⁹⁷)...

KBo 22,6+ (CTH 310)

23. [URU]Pu]-ru-uš-ḫa-an-da-aš BAD₃-eš-šar KA₂.GAL ḫa-an-ti pi₂-ip-pa-an-du
24. [eš]-[šal-ri-iš-me-et i-ia ne KA₂.GAL-aš a-še-eš-ḫu-ut ^mNur-da-aḫ-ḫi-i-ma-ta
25. [eš]-ša-ri-ši-it pi₂-ra-an še-er ar-ta-ru ne-et-ta GAL-in ḫar-du

Purushanda falát és kapuját döngessék külön, szobraikat (?) csináltassák meg és a kapuhoz állíttassák, Nurdahhit a szobrod elé állíttasd és imádjon (téged)!

A szobor mint a királyi hatalmat jelképező tárgy szerepe általánosan ismert lehetett – Anitta Purushanda elleni hadjárata pedig (a dicső elődöt, Sarrukínt felidézve) nem csak katonailag, hanem ideológiailag is fontos eleme lehetett Anitta birodalomépítési kísérletének.¹⁹⁸

Noha a hettita történeti hagyomány egy bizonyos ponton a kussarai/nesai dinasztiát és annak birodalmát tüntette fel hivatkozási alapként,¹⁹⁹ aligha mondhatjuk, hogy a

¹⁹⁶ Ld. Dercksen 2010, 73 f.

¹⁹⁷ Torri 2009, 115. rekonstrukciója / fordítása itt talán túl hipotetikus.

¹⁹⁸ Torri 2009, 116. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hettiták nem szolgálai módon „másolták” a Sarrukín (hős)tetteiről szóló mezopotámiai szövegeket, hanem azt saját képükre formálva és ideológiai-propagandisztikus céljaik mentén alkották újra.

¹⁹⁹ Ennek okairól ld. Stipich 2007, különösen 184.

Hettita Birodalom uralkodói dicső elődnek tekintették volna az Anitta által létrehozott politikai alakulatot. A szövegből a hagyományozása során sosem távolították el azt a részt, amely Hattusa brutális lerombolását és elátkozását írja le:

KBo 3,22+ (CTH 1)

47. ... ša-an iš-pa-an-di
 48. na-ak-ki-it da-a-ah-hu-un pe₂-e-di-iš-ši-ma ZA₃.AH.LI-an a-ni-[el]-[nu-un]
 49. ku-iš am-me-el a-ap-pa-an LUGAL-uš ki-i-ša-[ri]l
 50. nu^{URU}Ha-at-tu-ša-an a-ap-pa a-ša-[š]i
 51. na-an ne-pi₂-ša-aš^DIŠKUR-aš ha-az-zi-e-[et]-[tu]

„... azt (a várost) az éj leple alatt erőszakkal bevettem, és helyét gazzal vettem be. Aki utánam király lesz, és Hattusát (újra) betelepíti, arra az Ég Viharistene sújtson le!”

Viszont sem Anitta, sem pedig Pithana nem szerepel az elhunyt királyokat felsoroló (király)listákban – ez még inkább arra utal, hogy a Hettita Birodalom királyai nem bennük látták elődeiket és előképeiket.²⁰⁰ Birodalmuk létrejötte és működése sokkal inkább illik a késői óasszír kor politikai rendszerébe, ahol a városállami kultúra hamarosan átadja helyét egy magasabb szintű integrációnak. Számos elemük azonban visszaköszön majd a későbbi Hettita Birodalomban: a királyi család tagjainak vezető állami pozíciókba történő kinevezése, a diplomáciai kapcsolatrendszerek kialakítása és hatékony működtetése, a különböző kulturális-vallási hagyományok tiszteletén alapuló integratív „kulturpolitika” bizonyos szempontból megőrzésre érdemes tényezőnek bizonyult.

II. 6. A HETTITA ÁLLAM LÉTREJÖTTE

Jörg Klinger találó megállapítása szerint definíció kérdése, hogy a hettita történelem tulajdonképpen mikor is kezdődik.²⁰¹ Jelen rövid áttekintésnek nem lehet célja sem ennek a definíciónak a pontos megadása, sem pedig a Hettita Birodalom kialakulásának részletes vizsgálata – mindösszesen néhány olyan körülményre irányítja a figyelmet, amelyek fontosnak tekinthetők, mintegy átmenetet képezve a következő fejezet témájához.

Kiindulásképpen érdemes visszautalni Anitta átkára, amely korábban sok kutatót arra késztetett, hogy Hattusa településtörténetében hosszú hiátust feltételezzen: fél-

²⁰⁰ Gilan 2015, 200. Vö. Martínez 2016, 174.

²⁰¹ Klinger 2007, 33.

vén az átok következményeitől, nem merték a várost újra benépesíteni.²⁰² A szöveges források szinte egyáltalán nem szolgálnak támpontul: az óasszír távolsági kereskedelem megszűnésével Anatólia területén az írásbeliség hanyatlásnak indult, mivel a fragmentálódott, egymástól (leginkább természetföldrajzi okokból) viszonylag elszigetelt városállamokból álló, kiterjedt kapcsolatrendszer nélkülöző politikai struktúra nem igényelte a beszélt nyelv rögzítését, a helyi gazdaságok (viszonylag szerény) igényeinek pedig más módszerrel igyekeztek eleget tenni.²⁰³ Anitta korában kétségkívül használták az óasszír kereskedőktől megismert írást – ennek nem csak közvetett bizonyítékát látjuk az Anitta-szövegben, hanem az Anitta-tőrön talált felirat is ezt támasztja alá.²⁰⁴ Mégis: Anitta birodalmának megszűnésével az írás képessége is elhalványult, a későbbiekben nem az óasszír írásrendszer lesz az alapja a kialakuló hettita kancelláriának.²⁰⁵

A nem túl beszédes szöveges források mellett a régészeti feltárások eredményeire vagyunk utalva, amelyek közül leginkább a későbbi hettita főváros fejlődését érdemes követnünk, mivel az államszervezet alapjait nyilvánvalóan itt rakták le, illetőleg az 1906 óta zajló ásatásoknak köszönhetően a város történeti fejlődése elég jól nyomon követhető.²⁰⁶ A feltárások alapján azt látjuk, hogy a város (az átokkal ellentétben) nem csak folyamatosan lakott maradt,²⁰⁷ hanem jelentős fejlődésen ment keresztül. Noha az óhettita kori város nagyjából hasonló méretű, mint az óasszír időkben, és a jellege is alapvetően hasonló maradt (Kanishoz hasonlóan a különböző méretű és alaprajzú házak között futó, labirintus-szerű utcaserkezet),²⁰⁸ mégis a felfedezhetünk új elemeket. A fejlődést az új hatalmi struktúra megjelenésével hozhatjuk összefüggésbe – ezt leginkább a (reprezentatív, illetve kommunális célokat szolgáló) köz-, illetve a lakóépületek arányának alakulása mentén²⁰⁹ követhetjük nyomon: új épületeket emeltek a régi anatóliai város (amelynek reprezentatív építményei²¹⁰ Anitta támadásának eshettek áldozatul) és az asszír kereskedőtelep közé eső üres területre, illetve fallal vették körül az így kialakult várost.²¹¹ Ha nem is állapítható meg minden épület pontos funkciója, a régészek kimutatták, hogy új alaprajzi sémák jelentek meg, amelyek nem hozhatók

²⁰² Pl. Bittel 1970, 47., MacQueen 1996, 36., Steiner 1999, 427.

²⁰³ Van den Hout 2015 100.

²⁰⁴ A tőr előkerüléséről és történeti-régészeti kontextusba helyezéséről ld. Özgüç 1956. Ld. 1. ábra.

²⁰⁵ Van den Hout 2017, 40.

²⁰⁶ Ehhez alapvető: Schachner 2011a. Ld. 2. ábra.

²⁰⁷ Erre a 2019-es ásatási szezonban is találtak bizonyítékot, ld. Schachner 2020, 18.

²⁰⁸ Schachner 2011b, 80., 85.

²⁰⁹ Schachner 2017b, 224.

²¹⁰ Köztük a 2019-ben nagy valószínűséggel azonosított *BĪT KĀRIM*, a kereskedő-kolónia adminisztratív központja. Ld. Schachner 2020, 16 ff.

²¹¹ Schachner 2017b, 226–227.

összefüggésbe korábbi anatóliai mintákkal. Emellett a palotakomplexum is jelentős átépítésen ment keresztül – ezek a tények egyértelműen arra engednek következtetni, hogy új társadalmi és politikai berendezkedés megnyilvánulási formáival állunk szemben.

Sokszor és sokan próbálták a hettita történelem korai periódusát rekonstruálni²¹² – részben olyan források alapján, amelyek erre nem feltétlenül alkalmasak (ld. alább). Sajnos bele kell törődnünk, hogy újabb források felbukkozásáig a Hettita Birodalom létrejöttének körülményei homályban maradnak. *Klengel* megállapításával kell egyetértenuk,²¹³ aki az első, írásos forrásokat is ránk hagyományozó hettita uralkodó, I. Hattusili uralkodása előtti időszakból (vagy akár annak első uralkodási éveiből) ugyanolyan hatalmi harcokat feltételez, amelyeket a korábbiakban már láttunk, pl. Anum-Hirwe idejéből. Az igazi fordulat akkor következett be, amikor I. Hattusili birodalmának központját Kussarából (vagy Sanahuittából,²¹⁴ esetleg Hurmából²¹⁵) Hattusába helyezte át. A korabeli²¹⁶ forrásokban közös, hogy kapcsolatba hozzák Kussara városával:

KBo 10,2 (CTH 4)²¹⁷

1. Ta-ba-ar]-[na] ^mHa-at-tu-ši-ḫiḫi [LUGAL].GAL
2. LUGAL KUR ^{URU}Ha-at-]ti LU₂ ^{URU}Ku-uš-ša-ar KUR ^{URU}Ha-at-ti
3. LUGAL-e-ez-zi]-[at] ŠA ^tta-wa-an-na-an-na DUMU.ŠEŠ-ŠU

... Tabarna Hattusili, a nagy király, Hatti (ország) királya, Kussara (fő)embere, Hatti (országban) királyként (uralkodott, mint a) Tawananna testvéröccse.²¹⁸

²¹² Példaként ld. Beal 2003, Forlanini 2010. A források tárgyilagos áttekintése: Klengel 1999, 35 ff. Fenntartásokkal, de használható: Yiğit 2004 (főleg 40 ff.)

²¹³ Klengel 1999, 35.

²¹⁴ Steiner 1999, 426.

²¹⁵ Martínez 2016 érvelése kevésbé meggyőző, de fontos szempontokat vet fel.

²¹⁶ CTH 4, ami I. Hattusili „évkönyvei”, sajnos nem maradt fenn korabeli kéziratban, csak későbbi másolatok formájában, vö. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=4. CTH 6, az I. Hattusili „politikai végrendelete”-ként ismert szöveg szintén, vö. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=6

²¹⁷ CTH 4 műfaji besorolása nem könnyű, mert a kolofónban (FDUB) [1^{KAM}] LU₂-na-an-na-aš ŠA ^mHa-at-tu-ši-ḫi [QA-TI] „Első tábla, Hattusili „férfiastettei”, kész.”) szerepel egy megjelölés, a tagolásként használt kifejezés (MU.IM.MA-an-ni-ma ... „A következő évben...”) viszont az események elbeszélést alapvetően évekre tagolja. Ehhez vö. Gilan 2015, 233 ff.

²¹⁸ A szöveg legrészletesebb feldolgozása: De Martino 2003, 21 ff. Az akkád verzióban (KBo 10,1, feldolgozása: Devecchi 2005) Rs. 1: LUGAL.GAL Ta-ba-ar-na I-NA ^{URU}KU₃.BABBAR-ti LUGAL-UT-TA I-TE-PU-UŠ ŠA ^tTa-[wal]-[na-an-na DUMU.ŠEŠ-ŠA] „Nagykirály Tabarna Hatti országban királyként uralkodott, (mint) a Tawananna testvéröccse.”

KBo 1,16 (CTH 6, akkád nyelvű kolofón)

1. TUP-PI₂ Ta-ba-ar-na LUGAL.GAL I-NU-MA
2. LUGAL.GAL Ta-ba-ar-na I-NA^{URU}Ku-uš-ša-ar IM-RA-AŠ-ŠU₂-MA TUR-AM^mMu-fur[-]ši-li
3. A-NA LUGAL-RU-TIM U₂-WA-A-RU

Tabarna, a nagykirály táblája. Amikor Tabarna nagykirály Kussara (városában) megbetegedett és az ifjú Mursilit a királyságra kinevezte.

A Kussarához való kötődés nem jelenti azt, hogy Hattusili leszármazottja²¹⁹ volt annak a kussarai dinasztiának, amelynek történetét az Anitta-szöveg beszéli el, erre ugyanis semmilyen bizonyíték nem utal. A politikai helyzet, amely az Anitta-féle kísérlet bukása után következhetett, könnyen lehetővé tette, hogy Kussara ismét gazdát cseréljen, és a később a Hettita Birodalmat létrehozó uralkodócsalád birtokába kerüljön (és onnan uralkodjon akár hosszabb időn át). Közvetlen bizonyíték természetesen erre sincs.

Hattusili „politikai végrendelete”²²⁰ ugyan tartalmaz visszatekintést a múltba, de nem azzal a céllal, hogy a családfe tisztázatlan pontjait az utókor számára világossá tegye.

KBo 1,16 (CTH 6) Col. iii.

41. előző mondathoz tartozó szöveg] hu-uh-ha-aš₂-mi-iš
42. La-ba[-]lar[-]na-an DUMU-ša-an^{URU}Ša-na-hu-it-ti iš-ku-na-ah-hi-iš
43. EGIR-an-da[-]ma[-]kan₂ IR₃-MEŠ-ŠU^{LÚ.MEŠ}[GAL].GAL ud-da-a-ar-še-it hu-ur-tal-li-e-ir
44. nu-uš-ša[-]an^mPa-pa-ah[-]di[-]il-ma-ha-an a-še-še-ir nu ma-ši-e-eš MU.HI-A pa-a-ir

... Nagyapám a fiát, Labarnát nevezte ki²²¹ Sanahuittába (uralkodni?). Aztán viszont a szolgálja és a nagyurak szavát meghamisították és ők Papadilmah-ot ültették a trónra.²²² Sok év telt el.

²¹⁹ I. Hattusili genealógiájáról legújabban ld. Simon 2020a.

²²⁰ CTH 6 funkciójának meghatározásához ld. ismét Gilan 2015, 91 ff.

²²¹ Az *iškunahh*- ige sajnos más helyről nem ismert, jelentését csak vélelmezzük.

²²² Beckman fordítása in Chavalas 2006, 226. némileg más értelmezést ad, Bin-Nun 1975 kiegészítését követve, ami kevésbé valószínű. Vö. Gilan 2015, 80. n. 303.

A hatalom tehát nem volt szilárd, az uralkodó(?) szavával szemben a helyi előkelőségek képesek voltak egy saját jelöltet a trónra ültetni. Ez továbbra is azt a politikai helyzetet idézi, ami az Anum-Hirwe, illetve az Anitta-féle birodalom-kezdeményeket jellemezte. Hattusili azonban képes volt arra, amire elődei nem: egy olyan államalakulatot létrehozni, amely végül stabilnak bizonyult, és átvészelt súlyos belső válságokat is.

Az első lépés kétségkívül az új fővárosba költözés volt – amelynek előkészítéséről és lebonyolításáról sajnos semmilyen információval nem rendelkezünk. Az sem kizárt, hogy a helyszín kiválasztása nem volt pontosan megtervezett: a régi település stratégiaiul kedvező helyen feküdt,²²³ könnyen védhető volt, de mégis viszonylag könnyen megközelíthető – visszavonulási pontként ideális volt a belharcokkal küszködő király számára.²²⁴ A korábban említett építési tevékenység viszont már arra utal, hogy a jó érzékkel kiválasztott új főváros megfelelő helyszínnek bizonyult az újonnan kiépülő birodalom számára, és a következő évtizedek és -századok során a Hettita Birodalom politikai ideológiájának is egyik központi elemévé vált.

Az Hettita Birodalom I. Hattusili alatt jelentős hódításokba kezdett, amelyeknek részletes ismertetése túlmutat jelen kötet vizsgálati körén.²²⁵ Azonban nem vagyunk könnyű helyzetben, amikor I. Hattusili államszervező tevékenységével kapcsolatosan próbálunk információkra lelni a forrásainkban. A híres Telipinu-szöveg (CTH 19) tartalmaz ilyen jellegű beszámolót:

KBo 3,67+ (CTH 19)²²⁶

1. UM-MA] ta-ba-ar-na ^mTe-li-[pi]l-nu LUGAL.GAL
2. ka]-[ru]l-u ^mLa-ba-ar-na-aš [LUGAL.GAL] e-eš-ta na-pa [DUMU]r^{MEŠ}]-ŠU
3. ŠEŠ]r^{MEŠ}]-ŠU ^{LU.MEŠ}ga-e-na-aš-še-eš-ša LU₂.MEŠ ha-aš-ša-an-na-aš-ša-aš
4. U₃ ERIN^{MEŠ}]-ŠU ta-ru-up-pa-an-[tel]-eš e-še-er
5. nu ut-ne-e te-pu e-eš-ta ku-wa-at-ta-aš la-ah-ha-[mal] [(pa-iz-zi)

²²³ A földrajzi és geopolitikai adottságokról, az újabb ásatások fényében ld. Schachner 2020 (kül. 406 ff.) – ezek összessége már a Kr.e. 3. évezred végén kiemelte a várost, amelynek (már korai) gazdasági jelentőségére talán az is utal, hogy a szövegekben gyakran a KU₃.BABBAR („ezüst”) sumerogramával írják le a nevét (ld. uo. 408.). Ezzel kapcsolatosan óvatosságra int az a tény, hogy Hattusa nevének ^{URU}KU₃.BABBAR formában történő leírása csaknem kizárólag NH szövegekben fordul elő, ld. Kryszewski 2017, 215.

²²⁴ Schachner 2011b, 83. Glatz 2020, 69 f. kiemeli a város „drámai topográfiáját”, ami egyrészt a (mind a mai napig) ámulatba ejtő természeti környezetnek, illetve a természeti környezet adottságait kihasználó monumentális építkezéseknek köszönhető.

²²⁵ A bevezető kézikönyvek (Klengel 1999, Bryce 2005) jó áttekintést adnak. Ld. még Miller 1999 és 2001b.

²²⁶ Kiadása: Hoffmann 1984. Szintén közli: Gilan 2015, 138 ff.

6. nu ^{LÚ}KUR₃-an ut-ne-e ku-ut-ta-ni-it tar-ah-ha-an [(har-ta)
7. nu ut-ne-e har-ni-in-ki-iš-ki-it nu-ut-ne-e ar-ha-tar-^{ra}l-[(nu-ut
8. nu-uš a-ru-na-aš ir-hu-uš i-e-et ma-a-na-aš la-ah-ha-az-[(ma EGIR-pa
9. u₂-iz-zi nu DUMU^{MESŠ}-ŠU ku-iš-ša ku-wa-at-ta ut-ne-e [(pa-iz-zi
10. ^{URU}Ḫu-pi₂-iš-na ^{URU}Tu-u-wa-nu-wa ^{URU}Ne-na-aš-ša ^{URU}La-[(a-an-da
11. ^{URU}Za-al-la-ra ^{URU}Par₂-šū-ha-an-ta ^{URU}Lu-uš-na nu ^{ra}tut-ne-[(e)
12. ma-ni-ia-ah-hi-iš-ki-er nu URU^{DIDL.HLA} GAL.GAL ti-it-^{ra}l-[(ia-an-te-eš e-šir)
13. EGIR-šū-ma ^mHa-at-tu-ši-^{ra}l-li-iš ha-aš-šū-u-e-it ^{ra}l-[(pa a-pe₂-el-la
14. DUMU^{MESŠ}-ŠU ŠEŠ^{MESŠ}-ŠU ^{LÚ}Ḫ^{MESŠ}ga-e-na-aš-še-iš LU₂.MEŠ ^{ra}l-[(aš-ša-an-na-aš-ši-ša)
15. U₃ ERIN^{MESŠ}-ŠU ^{ra}l-ta-ru-up-pa-^{ra}l-ta-e-eš e-še-er ku-wa-^{ra}l-[(ta-aš la-ah-ha-ma
16. ^{ra}l-pa-iz-zi ^{ra}l-pa-a-aš-ša ^{LÚ}KUR₃-an ut-ne-^{ra}l-ku-ut-^{ra}l-[(ni-it tar-ah-ha-an har-ta)
17. nu ut-ne-e har-ni-in-[(ki-iš)]-ki-it nu-ut-ne-e ar-ha-tar-ra-nu-ut
18. nu-uš a-ru-na-aš ir-hu-uš i-e-et ma-a-^{ra}l-an-šal-pa ^{ra}l-la-ah-ha-az-ma
19. EGIR-pa u₂-iz-zi nu DUMU^{MESŠ}-ŠU ku-iš-ša ku-wa-^{ra}l-ta ut-^{ra}l-ne-e
20. pa-iz-zi a-pe₂-e-el-la ŠU-i URU^{DIDL.HLA} GAL.GAL-TIM ti-it-ti-ia-an-te-eš e-šer
21. ma-a-an ap-pi₂-iz-zi-ia-an-ma ^{IR}₃^{MESŠ} DUMU^{MESŠ} LUGAL ^{ra}l-mar-še-eš-še-er nu E₂^{MESŠ}-ŠU-NU
22. ka-ri-pu-u-wa-an da-a-er iš-ha-šal-ma-aš-ša-an ^{ra}l-ta-aš-ta-še-eš-ki-u-wa-an ^{ra}l-da-a-er
23. nu e-eš-har-šum-mi-it e-eš-šū-wa-^{ra}l-ti-i-e-er
...

Így szól tabarna Telipinu, a nagykirály. Régen Labarna volt a nagykirály. Akkor(iban) fiai, testvérei, sógorai, a családjának férfitúi és csapataik egységesek voltak. Az ország kicsi volt. Viszont akárhova is kivonult, az idegen országokat erős karral legyőzte. Az országokat egymás után legyőzte, az országokat elfoglalta, és a tengerekkel tette (őket) határossá. Miután visszatért, a fiai elmentek az egyes országokba: Hupisnába, Tuwanuába, Nenassába, Landába, Zallarába, Parsuhantába, Lusnába. Az országokat kormányozták, a nagyvárosokról gondoskodtak.

Utána Hattusili királysága következett, az ő fiai, testvérei, sógorai, családjának férfitúi és csapataik is egységesek voltak. Viszont akárhova is kivonult, az idegen országokat erős karral ő is legyőzte. Az országokat egymás után legyőzte, az országokat elfoglalta, és a tengerrel tette (őket) határossá. Miután visszatért, a fiai elmentek az egyes országokba. A nagyvárosokról ők is gondoskodtak.

A leírásból látszik, hogy szinte szóról szóra megismétli a beszámolót, sőt harmadszorra is, I. Mursili vonatkozásában – ez a szöveghely forrásértékét jelentős mértékben csökkenti. A korábban röviden idézett Hattusili „politikai végrendelet” ugyan megerősíti, hogy a király a fiát nevezte ki egy város élére, de az egység egyáltalán nem volt jellemző:

a szöveg tele van olyan epizódok leírásával, amelyek pont az ellenkezőjét bizonyítják – erre hamarosan még visszatérünk. Azt mindenesetre rögzíthetjük, hogy a Hettita Birodalom legkorábbi időszakában is találkozunk azzal a gyakorlattal, amely a fontos állami tisztségekbe és pozíciókba, így az államigazgatás kulcspozícióiba is, az uralkodó-család tagjait nevezik ki. Ezt már Pithana és Anitta vonatkozásában is megfigyelhettük – és a két eseménysor nyilvánvalóan összefügg: egy, a korszakban általános jelenséggel állunk szemben.

Szintén közös vonás, és a korábbi városállami struktúra elemeinek továbbéléseként értékelhető, hogy a decentralizált területi egységek egy bizonyos város köré szerveződtek, amelyek az adott „kerület” adminisztratív (és gazdasági) központjaként funkcionáltak. Ez a rendszer később alapvető változáson megy majd keresztül, amelyeket a dolgozat későbbi fejezetében vizsgálunk meg. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a nyilvánvaló átszervezések ellenére, vagy inkább azok következményeképpen, a hatalomgyakorlás bizonyos formái megmaradtak, illetve párhuzamosan működtek egymás mellett,²²⁷ ami megnehezíti a Hettita Birodalom igazgatási rendszerének adekvát rekonstruálását.

²²⁷ Hasonlóan Matessi 2016, 142. n. 40.

Politikai viták az államszervezésről a Hettita Óbirodalomban

A hettita állam, amint az előzőekben láttuk, egy eléggé nehezen rekonstruálható folyamat eredményeképpen jött létre, ám attól fogva, hogy a hattusai dinasztia (leginkább a korábban nem látott mértékű expanziónak köszönhetően) megszilárdította hatalmát, a források száma és az általuk lefedett témakörök ugrásszerű növekedésnek indultak. A forrásbázis jelentős kibővülése immáron lehetővé teszi számunkra, hogy (a forráskritika eszköztárát minden esetben kihasználva) a kialakuló hettita államalakulat jellegéről, ideológiai megalapozásáról megállapításokat tehesünk. Mindeközben természetesen tekintettel kell lennünk arra, hogy a források különféle műfaji csoportokhoz tartoznak, illetve az államélet eltérő fejlődési fázisaiban keletkeztek,²²⁸ nem is beszélve a hagyományozás folyamatának esetleges (akár szándékoltan tendenciózus) módosító-torzító hatásairól.

III. 1. A HETTITA KIRÁLYSÁG JELLEGÉRŐL

A közép-anatóliai városállami kultúrából kiemelkedő hettita állam a helyi hagyományokhoz igazodva monarchikus formában jött létre, ami egyáltalán nem tekinthető meglepőnek. Szintén vitán felül áll a királyság intézményének erőteljes szakrális megalapozottsága, amely igen sajátos kifejezésformákat öltött, és minden valószínűség szerint a birodalom létrejötte előtti időkből eredeztethető.²²⁹ A helyi (hatti eredetű) elemek mellett azonban olyan összetevőit is rekonstruálhatjuk a királyideológiának, amelyek Szíriába, illetve Mezopotámiába mutatnak – tekintettel azonban arra, hogy

²²⁸ Sürenhagen 2001, 403.

²²⁹ Klinger 1996, 126.

Anatóliában már az óasszír korban is találkozhatunk a mezopotámiai „hős királyok” emlékezetével, ez sem mondható annyira váratlanak.²³⁰

A hettita királyság szakrális megalapozottságához kétség sem férhet. Ugyan összegző igényű elméleti forrásszöveg e tekintetben eddig nem került elő, különféle egyéb szövegcsoportokban (leginkább rítusleírásokban, illetve királyok istenekhez intézett imáiban) találhatunk utalásokat arra, hogy a hettita vezető elit miként tekintett a királyság intézményére. *Gilan* nyomán meg is fordíthatjuk a gondolatmenetet: a rítusleírások azért születtek, hogy az uralkodó elit a kozmikus rend és hierarchia alapelveit lefektesse és közvetítse, leginkább abból a célból, hogy saját világi hatalmi igényeit és uralmát ebben a fogalmi keretben értelmezhesse és legitimálhassa.²³¹ Ebben a folyamatban hasznosnak bizonyult a meghódított területeken létező vallási-kulturális eszköztár (és bizonyos esetekben a konkrét szókincs²³²) átvétele és beépítése az új államalakulat kultikus életébe, sőt ideológiai alapvetései közé – így könnyebben elfogadhatóvá válhatott a népesség körében.²³³

Az óhettita kor királyideológiájával kapcsolatosan két *locus classicus*-t szokás idézni. Az első egy hosszú építési rítus-leírás (CTH 414²³⁴), amelyet eleinte templomépítéssel hoztak összefüggésbe,²³⁵ azonban egyik sora egyértelműen palotaépítést említ.²³⁶ Noha palotaépítési leírásról van szó, a szöveg jelentős részében érdekes módon mítikus leírásokat találunk,²³⁷ amelyek közül számunkra különösen érdekesek azok a részek, ahol a király hatalmának forrásáról beszél:

KUB 29.1 (CTH 414) Rs. i.

17. LUGAL-i-ma-mu DINGIR^{MEŠ} d⁴UTU-uš d⁴IM-aš-ša ud-ne-e E₂-ir-lm¹l-it-ta
18. ma-ni-ia-ah-hi-ir nu-za LUGAL-uš-ša ud-ne-me-et E₂-ir-mi-it-ta
19. pa-ah-ha-aš-mi zi-ik am-me-el E₂-na le-e u₂-wa-ši
20. u₂-ga tu-e-el par₂-na U₂-UL u₂-wa-a-mi

²³⁰ A hettita királyideológiával foglalkozó kutatások mégsem domborították ki eléggé ezt a területet, ld. alább. Az ókori világban a királyság intézményével kapcsolatos vizsgálatok újabb összefoglalása: Lanfranchi–Rollinger 2010.

²³¹ Gilan 2004, 190., kultúranropológiai elméleteket segítségül hívva.

²³² Vö. Klínger 1996, 200 ff.

²³³ Gilan 2004, 198 f. Hasonlóan Glatz 2020, 102 f.

²³⁴ A szöveg legújabb feldolgozása: Görke 2015. Ld. még Görke–Torri 2014 a szöveg keletkezésével és hagyománytörténetével kapcsolatosan.

²³⁵ Még Beckman 2010 is a templomépítéssel foglalkozó tanulmányában referálja (72 ff.)

²³⁶ KUB 29.1 Vs. iii. 13.: ma-a-an ku-wa-pi₂ ku-wa-pi₂ URU-ri E₂.GAL-LAM u₂-e-te-ez-zi „Amikor valaki valamilyen városban palotát épít”

²³⁷ Rövid összefoglalót ad Hutter-Braunsar 2015, 28 ff.

21. LUGAL-e-mu DINGIR^{MES} me-ek-ku-uš MU.KAM^{HI.A}-uš ma-ni-ia-ah-hi-ir
22. u₂-et-ta-an-na ku-ut-re-eš-me-et NU.GAL₂
23. LUGAL-u-e-mu ma-ni-ia-ah-ha-en^{GIŠ} hu-lu-ga-an-ni-en^{GIŠ} DAG-iz
24. a-ru-na-za u₂-da-aš an-na-aš-ma-aš KUR-e he-e-še-er nu-mu-za LUGAL-un
25. la-ba-ar-na-an hal-zi-i-e-er
26. nu EGIR-PA ad-da-aš-ma-an^dU-an wa-al-lu-uš-ke-mi ...

„Nekem, a királynak az istenek: a Napisten(nő) és a Viharisten, az országot (és) a házamat átadták kormányzásra és én, a király az országomat (és) házamat megvédem. A házamba ne gyere, én sem megyek a tiédbe. Nekem, a királynak az istenek sok évet adtak a kormányzásra, az éveknél nincs rövidege. Nekem, a királynak kormányzást, a *huluganu*-kocsit Halmasuit a tenger felől elhozta. Anyám országát kinyitották és engem, a királyt Labarnának neveztek ki. Eztán apámat, a Viharistent dicsérem folyamatosan...

KUB 29.1 ugyan újhettita kézirat (ennek a ténynek később még lesz jelentősége), de a vizsgálatok egyértelműsítették, hogy a benne tükröződő ideológiai elemek és motívumok a hattí míliaóbból származnak.²³⁸ Ez egyben azt is jelenti, hogy a 17. sorban említett napistenség a hattí nőnemű napistenként azonosítható. A királyideológia szempontjából két fontos elemet emelhetünk ki: egyrészt azt a tényt, hogy a király az országot a napistenségtől és a viharistenségtől kapta kormányzásra, tehát hatalmát az istenek legitimálják, méghozzá az idők végezetéig. Ezt megerősíti a szöveg egy másik része, újabb elemekkel kiegészítve:

KUB 29.1 (CTH 414) Rs. ii.

47. nu^DUTU-uš^DIM-aš-ša LUGAL-wa-aš tak₂-šu-li-ši-it
 48. da-an-du nu ut-tar-ša-me-et 1-EN ki-ša-ru nu^DUTU-uš
 49. ^DU-aš-ša ud-ne-e EGIR-pa LUGAL-i ma-ni-ah-hi'- <ir>
 50. MU^{HI.A}-aš-ši EGIR-<pa> ne-wa-ah-hi-ir na-ah-ša-at-ta-[an]
 51. ne-wa-ah-hi-ir
 52. ALAM-iš-ši AN.NA-aš i-e-er SAG.DU-ZU AN.BAR-aš
 53. i-e-er ša-a-ku-wa-aš-ši TI₈^{MUŠEN}-aš i-e-er
 54. ZU^{HI.A}-ma-aš-ši UR.MAH-aš i-e-er
- (kolumna vége)

²³⁸ Ld. legújabban Steitler 2017, 426 ff. alapos elemzését.

A Napisten(nő) és a Viharisten a királlyal állapodjon meg, ügyük egy legyen! A Napisten(nő) és a Viharisten az országot újra a királynak adták kormányzásra, az éveket újra megújították számára. Alakját ónból csinálták, fejét vasból csinálták, szemeit saséhoz (hasonlóvá) tették, fogait oroszlánéhoz (hasonlóvá) tették.

Azon túl tehát, hogy újra megerősítették a királyt hatalmában, különleges (szinte természetfeletti) tulajdonságokkal is felruházták őt, hogy feladatát még hatékonyabban tudja ellátni. A királyideológia szempontjából másik fontos aspektus az isteni leszármazás kérdése, amely szintén említésre kerül a szövegben. A kérdést átmenetileg nyitva hagyva, annyit érdemes rögzíteni, hogy a hettita kultúrkörben az istenek és királyok viszonya másképp realizálódott (az egyes királyok védelmező istenségeket „választottak maguknak”, akik életpályájuk során különleges figyelmet szenteltek nekik, egyengették útjukat és óvták őket minden bajtól²³⁹), az „apa” és „anya” kifejezések metaforikusan az isteni gondoskodás szülőihez hasonló *jellegére* utalnak. A királyideológia változásainak vizsgálatakor még visszatérünk erre a kérdésre.

A másik, szintén sokszor idézett szöveghely szintén azt a gondolatkört erősíti, amely a hettita királyt az istenek által kinevezett kormányzóként írja le. Szóban forgó szöveg szintén a hattit kultúrkör részét képező ünnepi rítus-leírás része – ez azért nagyon valószínű, mivel egy párhuzamos szöveg hattit nyelvű részeket tartalmaz, sőt az sem kizárt, hogy az egészet hattiból fordították hettitára.²⁴⁰

IBoT 1,30 (CTH 821)

1. [LUGAL]-uš ku-wa-pi₂ DINGIR^{MES}-aš a-ru-wa-a-iz-zi^{LÚ}GUDU₂ kiš-an ma-al-di
2. [tal-ba-ar-na-aš-kan₂ LUGAL]-uš DINGIR^{MES}-aš a-aš-šu-uš e-eš-du KUR-e^DU-aš-pat₂
3. ne-pi₂-iš te-kan₂-na ERIN^{MES}-az^DU-aš-pat₂ nu-za^{LÚ}ta-ba-ar-na-an LUGAL-un
4. ^{LÚ}ma-ni-ia-ah-ha-[tal]-la-an i-ia-at nu-uš-ši^{URU}KU₃.BABBAR-aš KUR-e
5. hu-u-ma-an pa-iš [nu-uš]-ša-an KUR-e hu-u-ma-an la-ba-ar-na-aš
6. ŠU-az ma-ni-[ial]-[ah-hi]-[i]š-ki-id-du ku-iš-ša-an
7. la-ba-ar-[nal]-[aš LUGAL]-[wal]-aš NI₂.TE-aš ir^l-ha-aš-ša
8. ša-li-ga [na]-[an]^DU-aš har-ni-ik-du

A király amikor az istenek előtt meghajol, a GUDU-pap így beszél: „Az uralkodó, a király az istenek előtt legyen kedves! Az ország a Viharistené. Az ég (és) a föld (és) a csapatok a Viharistené. Az uralkodót, a királyt kormányzójává tette és Hattusa egész országát neki adta. Az egész

²³⁹ Vö. Taracha 2013.

²⁴⁰ IBoT 1,30+; ld. Klinger 1996, 137.

országot az uralkodó kezével kormányozza! Aki az uralkodó, a király személyét és (területének) határait fenyegeti, (azt) a Viharisten pusztítsa el!”

A két idézett szöveghely tehát ideológiai téren egyértelműen fogalmaz: a király, aki személyében az országot is megtestesíti, az istenek (az első szövegben: a napistenség és a viharisten, a másodikban egyedül a viharisten) nevében hivatott az országot kormányozni, annak jólétéről gondoskodni. Ehhez, mint láttuk, különleges képességekkel is fel lett ruházva, és minden valószínűség szerint a birodalom területének kiterjesztésére vonatkozó „megbízás” is része volt a feladatcsomagnak, amit a király az istenektől kapott. Erre nem csak az utal, hogy I. Hattusili azonnal hódításba kezdett, hanem idézhetünk egy passzust egy, az Arinna-i Napistennőnek szóló imából:

KUB 57.63 (CTH 385) Rs. ii.²⁴¹

4. nu-uš-ma-aš [pa-ra]-a ne-ia-an-ta-an
5. tar-hu-u-i-li-in ^{GIŠ}ŠUKUR pa-iš
6. a-ra-ah-ze₂-na-an-wa ŠA ^{LÚ}KUR₂ KUR.KUR-TIM
7. la-ba-ar-na-aš ki-iš-šar-az
8. har-ki-ia-it-ta-ru a-aš-šu-ma
9. KU₃.BABBAR GUŠKIN an-da ^{URU}Ha-at-tu-ši
10. ^{URU}A-ri-in-na ši-u₂-na-an URU-aš
11. pi₃-da-a-an-du
12. KUR ^{URU}Ha-at-ti-[ma-kan₂] la-ba-ar-na-[aš
13. ^fta-wa-an-na-[an]-na-aš ki-iš-ša-ri-i
14. ta-ru-u u₂-[e-ši]-it-ta-ru
15. na-at pal-[hi]-[iš]-ki-it-ra-ru
- ...
37. nu-uš [ma]-ia-an-ta-ah-hi-eš-ki
38. uk-tu-ri-ia-ah-hi-eš-ki
39. nu la-ba-ar-na-aš LUGAL-wa-aš
40. an-tu-uš-me-it pa-ra-a
41. pa-ra-a ma-ak-ki-iš-kat-ta-ru

[A Napistennő] egy kivont, győztes lándzsát adott nekik, (mondván:) „A környező ellenséges országok az uralkodó kezétől pusztuljanak el! Ezüstöt, aranyat Hattusába és Arinnába, az

²⁴¹ Feldolgozása: Archi 1988, Rieken 2016.

istenek városaiba szolgáltatassanak be! És Hatti ország az uralkodó és a *tawananna* keze által erősödjön és szélesedjen!” ... És erősítsd őket, tedd őket örökké, és az uralkodó, a király birtoka egyre csak növekedjen!

Noha szintén újhettita kézirattal van dolgunk, a szöveg egészét tekintve az óhettita korra datálható a kompozíció – a területi expanzióra irányuló isteni megbízás tehát már a korai időszakban jelentősen alakította a hettita királyok cselekedeteit.

Első látásra talán meghökkentő, milyen vehemenciával folytatta hódításait az első, név szerint is ismert és a források alapján jól beazonosítható hettita király, I. Hattusili.²⁴² Ez arra enged következtetni, hogy a hódítások mögött egy jól kidolgozott ideológiai felépítmény húzódott – ennek egyik elemét éppen most rekonstruáltuk. A másik fontos tényező, a területi expanzió politikai indíttatású igénye („imperializmus”) kapcsán a szakirodalomban sokáig az I. Suppiluliuma nevével fémjelzett időszakot tekintették mérvadónak.²⁴³ Ezzel szemben egyértelműen kimutathatóak olyan elemek a korai hettita állammal kapcsolatosan, amelyek tudatosan a birodalomépítésre irányuló lépésként értékelendők.

Az előző fejezetben röviden utalás történt arra, hogy Anatóliában már a Hettita Birodalom létrejötte előtti időszakban, illetve a hettita korban is ismertek (sőt talán népszerűek) voltak az Akkád dinasztia királyairól: Sarrukínról és Narám-Színről szóló legendás történetek. Ugyan túlzásnak tűnik egy egész Elő-Ázsiára kiterjedő kulturális-politikai-gazdasági összefonódást (*koiné*) tételezni,²⁴⁴ tagadhatatlan, hogy I. Hattusili szövegeiben hivatkozási alappal számítanak Sarrukín tettei és birodalma.

KBo 10.1 (CTH 4, I. Hattusili „évkönyvei”²⁴⁵ akkád verzió) Vs.

18. ^{1D}Pu-ra-at-ta MA-AM-MA U₂-UL I-BI-IR-ŠU
 19. LUGAL].ĪGAL] Ta-ba-ar-na I-NA GIR₃-ŠU I-TAB-BI-IR-ŠU U₃ ERIN₂^{MEŠ}-ŠU EGIR-ŠU
 20.]- [NA] GIR₃^{MEŠ} I-TA₂-AB-RU LUGAL-KI-NI-ŠU I-BI-IR-ŠU ERIN₂^{MEŠ} ŠA^{URU} Ha-ah-hi
 21. I-TA₂]-BA-AK

... Az Eufratészen senki sem kelt (még) át. A nagykirály, Tabarna (saját) lábán kelt át rajta, és csapatai utána (saját) lábukon keltek át. Sarrukín kelt át rajta! Hahhu városának seregeit szétszórta...

²⁴² Összefoglalóan ld. Bryce 2005, 70 ff.

²⁴³ Áttekinti Gerçek 2017a, 23 ff.

²⁴⁴ Haas 1993, 136.

²⁴⁵ A szöveg műfaji besorolásáról és annak sajátosságairól ld. Gilan 2015, 226 ff. Az akkád verzió feldolgozása: Devecchi 2005.

KBo 10.2+ (CTH 4, hettita verzió²⁴⁶) col. iii.

29. ^{ID}Ma-a-la-an-na U₂-UL ku-iš-ki [za-a-iš
 30. na-an u₂-uk LUGAL.GAL ʾTa]-[ba-ar-na GIR₃-it
 31. zi-ih-hu-un KARAŠ<sup>[HL.A.-IA-an-mu EGIR-an
 32. GIR₃^{MEŠ}-it za-a-iš LUGAL-[gi]-[na-ša-an za-a-iš</sup>

Az Eufratészen senki sem kelt át. De én, a nagykirály, Tabarna (saját) lábamon keltem át, seregem utánam (saját) lábán kelt át. Sarrukín kelt át!

Eltekintve a mezopotámiai királyfeliratokban oly gyakran előforduló „előttem még senki nem vitte véghez” toposztól,²⁴⁷ a hőstett végrehajtásával a hettita király a dicső előddel egy sorba állítja magát, tehát politikai legitimációs célra használja Sarrukín történetét.²⁴⁸ A feliratokból ugyan csak rövid részleteket idéztünk, de a többi rész: a hódítások leírása is ebbe a koncepcióba illeszthető: az akkád dinasztia államát, és annak legendás uralkodóját mintának tekintve, egy új „világbirodalmat” létrehozni.²⁴⁹ Ennek a politikai programnak a követését és kiteljesítését I. Hattusili utódára, I. Mursilire is tovább testálta, aki legalább akkor vehemenciával folytatta a hódításokat (ld. a Babilón elleni hadjáratot). I. Hattusili és I. Mursili hódításai során az egyik fő cél a zsákmányszerzés volt, amelyet hazatérve természetesen az isteneknek ajánlottak fel,²⁵⁰ minden bizonynyal ünnepélyes-szertartásos keretek között. A felajánlások, illetve annak külsőségei mindenképpen a király legitimációjának szakrális megalapozottságát szolgálták,²⁵¹ illetve a fiatal Hettita Birodalom gazdasági alapjait erősítették (a „puszta” kincseken túlmenően hozzáférés értékes nyersanyagokhoz, illetve kereskedelmi utak ellenőrzése), nem is beszélve a nemzetközi presztízsről.

A zsákmányszerző hadjáratok egy másik fontos eleme a meghódított városból az istenszobrok elhurcolása volt („god-napping”).²⁵² Érdekes módon ez a gyakorlat csak I. Hattusili és I. Mursili idejéből adatolható – ami jelentheti azt is, hogy volt rá precedens, csak a szövegek diszkrétén elhallgatják, de az újabb kutatások arra utalnak, hogy a Hettita Birodalom későbbi időszakában megváltozott az attitűd az idegen istenségek

²⁴⁶ Feldolgozása: De Martino 2003, 21 ff. Ld. még Kempinski 1983, 16 ff. (az akkád és hettita változathoz is), régebbi irodalommal.

²⁴⁷ Vö. Cordani 2013, 226., illetve Steiner 1999, 430 ff.

²⁴⁸ Az Eufratész mint szimbolikus választóvonal szerepéhez ld. Glatz 2020, 176 ff.

²⁴⁹ Haas 1993, 144.

²⁵⁰ Ld. a korábban idézett KUB 57.63 Rs. ii. 9–11.

²⁵¹ Gilan 2011, 281.

²⁵² Ehhez vö. Schwemer 2008, 140 ff.

irányában.²⁵³ Erre a kérdésre érdemes lesz még visszatérnünk, más összefüggésben. A god-napping (az előbbiekben elmondottak alapján) egyrészt szintén értelmezhető a „világbirodalom” létrehozását célzó politikai program részeként (főleg a Marduk-szobor elszállítása Babilónból), másrészt viszont egy (ettől nem teljesen független) másik, a Hettita Birodalom földrajzi elhelyezkedését tekintve „lokálisabb” hatalmi politikai cél elérése érdekében tett erőfeszítésként is.

I. Hattusili idézett szövegeiben különösen szembeötlő a LUGAL.GAL, azaz a „nagykirály” elnevezés, amelyet az uralkodó egyértelműen önmagára vonatkoztatva használ. A cím használata már csak azért is meglepő, mert a birodalomszervezés e korai stádiumában aligha viselhette megalapozottan – hatalma és befolyása messze elmaradt azokétól a királyoktól, akik ezt korábban viselték.²⁵⁴ Igazat adhatunk *Steinernek*, aki a cím eredetét nem Anatóliában,²⁵⁵ hanem Észak-Szíriában keresi – királyi titulátúra részeként (tehát nem dicsőítő formulaként) a Kr.e. 18. századi Máriaiban, illetve (a halabi királyra²⁵⁶ vonatkozóan) Alalahban használják a LUGAL.GAL/ŠARRU RABŪ „nagykirály” megnevezést olyan uralkodókra, akik több „kisebb” király felett gyakoroltak hatalmat.²⁵⁷ Halab ebből a szempontból különösen fontos volt a hettiták szemében, amit egy későbbi szerződés-szöveg történeti bevezetője is bizonyít:

KBo 1,6+ (CTH 75, II. Muwatalli szerződése Talmi-Sarrumával)²⁵⁸

11. I-NA] PA-[NA LUGAL^{MEŠ}] ŠA kur^{URU}ha-la-ap LUGAL-UT-TA GAL^{TAM} ŠA-AB-TUM U₃ LUGAL-SU-NU
12. ^mHa-at-tu-ši-li [LUGAL.GAL] LUGAL KUR^{URU}Ha-at-ti UL-[TAM]-LI AR-KI
^mHa-at-tu-ši-li
13. LUGAL KUR^{URU}Ha-at-ti ^mMu-ur-[ši]-li LUGAL.GAL DUMU DUMU-[ŠU] ŠA
^mHa-at-tu-ši-li LUGAL.GAL
14. ŠAR-RU-TAM ŠA KUR^{URU}Ha-la-ap U₃ KUR^{URU}Ha-la-ap UH-TAL-LIQ

Korábban, Halap ország királyai rendelkeztek a nagykirálysággal, de királyságukat Hattusili, a nagy király, Hatti ország királya beteljesítette. Hattusili, Hatti ország királya után Mursili,

²⁵³ Részletesen elemzi: Gilan 2014.

²⁵⁴ Vö. Artzi–Malamat 1993, 28 ff.

²⁵⁵ Contra Artzi–Malamat 1993, 30., régebbi irodalommal.

²⁵⁶ Ld. Landsberger 1954, 53. n. 90., Klengel 1997, 367.

²⁵⁷ Steiner 1999, 429.

²⁵⁸ Feldolgozásai: Beckman 1996 Nr. 14., Kitchen–Lawrence 2012 Nr. 67. Értelmezéséhez legújabban: Gilan 2017, korábbi irodalommal.

a nagykirály, Hattusili, a nagykirály unokája, Halap ország királyságát és Halap országot elpusztította.

Ugyan nagykirályokkal már az óasszír korban is találkoztunk (ld. fent), de a *RUBĀ'UM RABĪ'UM*, illetve a *LUGAL.GAL* kifejezések használata nem következetes, illetve a forráshelyzetből adódóan nehezen összevethető:²⁵⁹

Név	Megnevezés	Forrás	Forrás datálása
Purushattum fejedelme	<i>RUBĀ'IM [GAL]</i>	TTC 27 7	OA (Ib)
Zuzzu	<i>LUGAL.GAL</i>	Kt 89/k 369 1 ²⁶⁰	OA (Ib)
Zuzzu	<i>RUBĀ'IM</i>	Kt 89/k 370 35 ²⁶¹	OA (Ib)
Anitta	<i>RUBĀ'UM RABĪ'UM</i>	OIP 27 49	OA (Ib)
Anitta	<i>LUGAL.GAL</i>	KBo 3,22 Rs. 41.	OH

I. Hattusilire vonatkoztatva azonban a *LUGAL.GAL* megnevezés/cím használata annak a tudatos politikai célnak a szolgálatában áll, hogy az észak-szíriai nagyhatalom, Jamhad nagykirályság legyőzésével magának vindikálja²⁶² a nagykirályi címet és az azzal járó (ideológiai-propagandisztikus-hatalmi politikai) előnyöket. Ezen cél mentén *Klinger* javasolja I. Hattusili szíriai hadjáratait két fázisra bontani: az első próbálkozáskor csak a zsákmányt hajszolta, másodsorra már Halab legyőzésének világosan kitűzött stratégiai céljával.²⁶³ Ugyan neki magának ez nem sikerült, de utóda, I. Mursili nem csak a szűkebb, anatóliai és észak-szíriai területeken hajtotta végre a „világbirodalom” létrehozásának fontos lépéseit, de belépése a mezopotámiai történelembe szintén igen hatásosnak bizonyult.

Sajnos nehéz helyzetben vagyunk, ha az imperializmus, illetve a „világbirodalom” eszméjének eredete után kutatunk, legalábbis a korai Hettita Birodalom vonatkozásában. Ha létezett is valamifajta kulturális *koiné*, Közép-Anatólia mindenképpen annak perifériáján helyezkedett el, és feltételezhetjük azt is, hogy a különféle kulturális és eszmei vívmányok (is) akár Mezopotámiából, Egyiptomból, vagy nyugat felől, (nem egyszer többszörös) közvetítőkön keresztül juthatott el a hettitákhoz. Nem férhet azonban kétség hozzá, hogy az akkád dinasztiáról szóló legendás történetek már a hettita állam létrejötté

²⁵⁹ Vö. Yakubovich 2017, 46 f. Ld. még a táblázatot az Anitta-szöveg királyaiival kapcsolatban.

²⁶⁰ Ld. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/altass/html/kt_89~k_369.html

²⁶¹ Ld. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/altass/html/kt_89~k_370.html

²⁶² Hasonlóan Houwink Ten Cate 2007, 193.

²⁶³ *Klinger* 2014, 81 f. Sajnos a források jellege nem teszi lehetővé a két szakasz egyértelmű elkülönítését.

előtt ismertek voltak Anatóliában,²⁶⁴ illetve az Észak-Szíriával való kulturális-kereskedelmi kapcsolatok révén az ottani politikai viszonyokról rendelkezhetek információval a hettita vezetői elit köreiben. A kapcsolatok márpedig egészen biztosan léteztek (ld. Anum-Hirwe birodalma), pontosabban az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnésével sem szakadtak meg.²⁶⁵ Az I. Hattusili nevével fémjelzett expanzió irányultsága pedig egyértelműen Észak-Szíriába mutat,²⁶⁶ a kulturális érdeklődés iránya megkérdőjelezhetetlen. Így tehát, közvetett bizonyítékok alapján, de kimondhatjuk: a korai Hettita Birodalom politikai ideológiájának bizonyos elemei Észak-Szíriából eredeztethetőek (ahová ezek az elemek részben szintén átvétellel kerültek),²⁶⁷ de az adaptáció konkrét helyszínei és módozatai a jelenlegi forráshelyzet mellett nem rekonstruálhatóak.

A hódítás és terjeszkedés mindenesetre igen gyorsan és sikeresen ment végbe – a korábban független politikai entitások, amelyek a városállami kultúrát alkották, beolvadtak az új államalakulatba. Ez nem csak politikai téren valósult meg, hanem a kultuszok és vallási rítusok terén is, ami egyben a királyi hatalom legitimitációját is erősítette.

III. 2. AZ ÁLLAMSZERVEZÉS KEZDETI LÉPÉSEI

Az államszervezés kezdeti lépéseit két szinten tudjuk megközelíteni és leírását megkísérelni: egyrészt a területi gyarapodás, területszerzés felől, másrészt pedig azon módszerek és eszközök irányából, amelyeket a központi hatalom a nagyobb fokú területi integráció elérése érdekében fogantatosított.

A királyság ideológiai megalapozásának vizsgálatakor két fontos mozzanat is nyilvánvalóvá vált: a király maga is kormányozza a Napistenő és a Viharisten által tulajdonolt országot, illetve felhatalmazást (sőt: nyomatékos felhívást) kapott a terület gyarapítására. Ebből fakadóan a hettita állam fejlődése és felemelkedése leginkább a sikeres katonai vállalkozások eredményének volt köszönhető. Alapítási mítoszokkal nem is igen találkozunk a hettita írásbeliségben,²⁶⁸ egyszerűen azért, mert nem volt rá „szükségük” – az eredetmítoszként aposztrofált Zalpa-történet (CTH 3, ld. alább) minden valószínűség szerint más célokat szolgált.

²⁶⁴ Gerçek 2017a, 28. szerint ezek már az óasszír korban formálhatták a politikai ideológiát. Hasonló eredményre jut Steitler 2017, 451 f.

²⁶⁵ Ld. Charpin 2008.

²⁶⁶ Miller 2001b

²⁶⁷ Vö. Steiner 1999.

²⁶⁸ Gilan 2015, 192. Glatz (2020 61.) ugyan az Anitta-szöveget annak nevezi, de megállapítása cáfolható.

I. Hattusili „évkönyvei” (CTH 4²⁶⁹) sajnos elég tömören tudósítanak a hadjáratokról, minden bizonnyal inkább csak válogatást adnak a legfontosabb eseményekről.²⁷⁰ Persze a szelekció (hadjáratok leírása, zsákmány-listák, szolgák felszabadítása, építési munkák templomokon, hivatkozás Sarrukínra) nem véletlenszerű: a szöveg a király és az arinnai Napistennő gyümölcsöző „együttműködését” hivatott bemutatni, tehát ha nem is nevezhető teljesen fikcionális jellegűnek, annalisztikus műnek semmiképpen sem tekinthetjük.²⁷¹ Ezt az értelmezést erősíti meg maga a felirat szövege is, amikor annak elhelyezéséről beszél a Napistennő templomában:

KBo 10,2+ (CTH 4, hettita változat) Vs. iii.

21. nu-za ki-i ALAM-IA ŠA KU₃.GI i-ia-nu-un
22. na-at A-NA DUTU URUTUL₂-na GAŠAN-IA ti-it-ta-[(nu-nu-un)
23. ku-ut-ta-an-na kat-ta-an ša-ra-zi¹-ia
24. IŠ-TU KU₃.BABBAR ha-li-iš-ši-ia-nu-un

És ezt a szobromat aranyból készítettem, és az arinnai Napistennőnek, úrnőmnek felállítottam. A falat lentről a tetejéig ezüsttel bevontam.

A meghódított területek felett kontroll jellegéről a szövegeink csak elszórtan tartalmaznak információkat. Az „évkönyvek” az említett okok miatt egyáltalán nem jönnek számításba információ-forrásként. Viszont a Palota-krónikaként ismert szövegcsoporthoz (ld. alább) számos tisztség-nevet tartalmaz, többek között városok előljáróinak nevét és tisztségüknek megnevezését. Néhány példa:

Név	Tisztség	Hely	Forrás
Pappa	LÚ ₁ uriyanni	Tarukka	KBo 3,34 col. i 5,7
Nunnu	LU ₂ URU Hurma	?	KBo 3,34 col. i 11
Sanda	DUMU É.GAL	Hassu	KBo 3,34 col. i 24
Hani	„harta” ²⁷²	Hassu	KBo 3,34 col. i 26
Asgaliya	URU Hurmi EN-aš	Hurma	KBo 3,34 col. ii 8, 15

²⁶⁹ Ld. De Martino 2003 (hettita változatok), Devecchi 2005 (akkád változat).

²⁷⁰ Klinger 2014, 77.

²⁷¹ Vö. Gilan 2015, 241. A hadjáratokra vonatkozó összes forrást összegyűjti, (átírásban és) fordításban közli: Miller 1999.

²⁷² *har-* = tartani, birtokolni

Név	Tisztség	Hely	Forrás
Asgaliya	^{LU} AGRIG ²⁷³	Ankuwa	KBo 3,34 col. ii 11
Ispudasinara	^{LU} maniyahtalla	Utahzumi / Ullama	KBo 3,34 col. ii 16

Még tovább árnyalhatjuk a képet, ha szemügyre vesszük azt az akkád nyelvű levelet, amit I. Hattusili küldött Tuniyának/Tunip-Tesubnak, Tikunani királyának.²⁷⁴ A levél magángyűjteményből került a tudományos érdeklődés középpontjába, lelőhelye ismeretlen. Sajnos nincs lehetőség a levéllel kapcsolatos minden érdekes problémakörre kitérni,²⁷⁵ de a két államalakulat egymás közötti viszonyára vonatkozó információkat érdemes kiszűrni.

Tikunani-levél

1. A-NA Tu-ni-ia ARAD-DI-IA
2. QI₂-BI₂-MA
3. UM-MA La-ba-ar-na LUGAL.GAL-MA
4. ARAD-DI AT-TA U₂-ŠUR-AN-NI
5. U₃ A-NA-KU ARAD-DI <LU>-U₂-ŠUR-KA
6. ^{URU}Ti₄-ku-na-an URU-LI₃ U₃ AT-TA
7. ARAD-DI U₃ KUR-AT-KA KUR-TI LU-U₂-ŠUR-KA
8. KASKAL-TI-IA PI₂-ET-ET U₃ IT-TI
9. LU₂ ^{URU}Ha-hi-ia-u₂ LU-U₂ <A>-I-LA-AT
10. ŠE.BA-ŠU KI-MA UR.GI₇ A-KU-UL-ŠU
11. GUD^{HI.A} ŠA TA-LA-QE₃ LU-U₂ KU-U₂-MA
12. U₈.UDU^{HI.A} ŠA TA-LA-QE₃-MA LU-U₂ KU-U₂-MA
13. A-NA MU-HI-ŠU LU-U₂ A-I-LA-AT
14. A-NA-KU IŠ-TU AN-NA-NU-UMI
15. U₃ AT-TA IŠ-TU A-NU-UM-MA-NU

²⁷³ A szövegből egyértelműen kiderül, hogy noha Asgaliya „kiváló ember” volt (šar-ku-uš LU₂-eš e-eš-ta), az új tisztség lefokozást jelentett számára: ^mAš-ga-li-ia-aš ^{URU}Hu-ur-mi EN-aš e-eš-ta a-pa-a-aš-ša ku-wa-at-ta ku-wa-at-ta LU₂-eš₁₇ e-eš-ta ša-na-aš-ta at-ti-mi pa-ak-nu-er ša-an ar-nu-ut ša-an ^{URU}An-ku-i IR-DI ša-an URUAN-ku-i-pat₂ ^{LU}AGRIG-an i-e-et (KBo 3,34 col. ii 8-11) „Asgalia Hurma ura volt, de még milyen ember! Ám megrágalmazták apám előtt, (aki) elmozdította őt és Ankuwába üldözte, pont Ankuwában AGRIG tisztviselővé tette.” A szöveghelyhez, illetve az AGRIG tisztséghez általában ld. Singer 1984 (102.)

²⁷⁴ Ld. Salvini 1996, 107 ff., Hoffner 2009, 75 ff. A levél küldőjének I. Hattusilivel történő azonosításához ld. Miller 1999, 2.

²⁷⁵ Ehhez ld. Miller 2001b., újabban Freydank–Prechel 2020.

16. AN.BAR-ZI-LU-U₂ U₃ UR.MAH
17. ŠA IŠ-TU^{URU}Ni-ih-ri-ia U₂-TE-RU
18. EŠ-ME I-NA-AN-NA ŠU-BI-LAM
19. U₃ HA-ŠI-IH-TA-KA MA-LA HA-AŠ-HA-TU₂
20. ŠU-UP-RA-AM-MA LU-U₂ TA-BI-LA-KUM
21. LU-U₂ KU₃.BABBAR LU-U₂ ANŠE.KUR.RA
22. U₃ ARAD-DI KAB-TI ARAD-DI X X
23. LU-U₃ ŠA-BI-LA-AK-KUM
24. I-NU-MA I-NA^{URU}Za-al-pa-ar
25. A-LA-KAM-MA^MBu-ul-li-ṭa₂-di
26. U₂ ARAD-KA ŠU-UP-RA-ŠU-NU-TI
27. ŠUM-MA QA-<AR²⁷⁶>-NI I-SU I-BA-AŠ-ŠI-MA
28. ŠU-BI-LAM
29. U₃ ZA-AP-PI₂ ANŠE.KUR.RA
30. LU-U₂ PE₂-ŠU₂-TI LU-U₂ ŠA-AL-MU-TI
31. ŠU-BI-<LA->AŠ-ŠU-NU-TI U₃ A-WA-TI
32. ŠA-RA-TI ŠA I-DA₂-BU-UB
33. LA TA-ŠA-MI QA-<AR²⁷⁷>-NI RI-MI U₂-ŠUR
34. U₃ ŠI-PA-AṬ UR.MAH U₂-ŠUR
35. ŠI-PA-AṬ ŠE-LA-BI-I LA TA-AŠ-BA-AR
36. ŠA ŠA-RA-TI I-TE-NE₂-PU-UŠ
37. KI-MA^{URU}Za-al-pa-ar-ma
38. E-PU-ŠU U₃ ŠA-TU₄ QA-TAM-MA
39. E-PU-UŠ I-MI-TUM U₃ >U₂ < ŠU-MI-LUM
40. A-WA-TI LA TE-EŠ-TE-NE₂-MI
41. A-WA-TI-IA U₂-ŠUR

Tuniyának, a szolgáltnak, így szól a Labarna, a nagy király. Te a szolgálom vagy, (ezért) védelmezz, én (pedig) szolgálként védelmezlek. Tikunani az én városom, te a szolgálom vagy, a te országod az én országom, és (ezért) bizony védelmezlek. A hadjáratom elkezdődött, és te Hahhum királyával szemben férfi legyél! A fejadagját, mint egy kutya, fald fel! A marhák, amiket zsákmányolsz, legyen a tiéd. A juhok, amiket zsákmányolsz, szintén legyen a tiéd. Színe előtt legyél férfi! Én innen, te onnan (lecsapunk mint) a vas és az oroszlán.²⁷⁸ Amit Nihriyából,

²⁷⁶ Hoffner 2009, 78. kiegészítése.

²⁷⁷ Hoffner 2009, 78. kiegészítése.

²⁷⁸ Hoffner 2009, 78. máshogy értelmezi. Vö. még Salvini 1996, 113., Freydank–Prechel 2020, 198.

úgy hallottam, elvittek, küldjék el nekem! És akármire szükséged van, írd meg, annyit bizony küldök, akár ezüstöt, akár lovat! És a legjobb szolgálmat, a szolgálmat bizony elküldöm. Amikor Zalparba megyek, Bullitadit és a szolgálmat küldd el. Ha van xx-csont/szarv küldd el, és lószőrt, feketét és/vagy fehéret küldj. És hazug szavait amit beszél, ne halld meg. A bika szarvát tartsd, és az oroszlán parancsát tartsd! A róka parancsát ne tartsd, aki (csak) hazudik. Amit Zalpa városával tettem, azt teszem majd veled is. Jobbról-balról (jövő) szavakra ne hallgass, az én szavam tartsd!

A jelenlegi forráshelyzetben nem tudjuk pontosan elhelyezni a levélben említett hadjáratot, pontosabban összekapcsolni azt az I. Hattusili „évkönyveiben” leírt eseményekkel – ugyan mindkét változat említi, hogy Tikunani királya egy ezüst harciszekeret küldött a hettita királynak,²⁷⁹ egyik említés sem a hadjáratok kontextusában szerepel. Ez egyben azt is jelentheti, hogy harci cselekményre (már) nem került sor közöttük, mivel már szövetségesek voltak. Mindenesetre a hettita uralkodó a sajátjának nevezi Tikunani városát és országát, a királyát pedig a szolgáljának, akit egyrészt segíteni (megvesztegetni?²⁸⁰) kíván, másrészt pedig nyomatékosan felszólítja arra (fenyegeti?²⁸¹), hogy maradjon meg az ő oldalán a körvonalazódó konfliktusban. Épp ezek alapján merülhetnek fel kétségek arra vonatkozóan, hogy Tikunani a hettiták vazallusa volt, legfeljebb szövetséges²⁸² – erre utal az „évkönyvek”-ben említett diplomáciai ajándék küldése is.

Az egyes (meghódított) területekre állami tisztviselők kinevezése, illetve a diplomáciai kapcsolatok (esetleg szövetségi rendszerek) kiépítésének igénye mellett felidézhetjük az előző fejezet végén tárgyalt gyakorlatot, miszerint a királyi család tagjai kormányzóként működtek az alakuló birodalom bizonyos jelentős városaiban (ezzel mintegy folytatva a kormányzói hatalom delegálásának sorát: az arinnai Napistennő és a Viharisten a királyra, ő pedig egyes családtagjaira testálta a kormányzói feladatokat). Ezek a körülmények már mindenképpen azt mutatják, hogy a stabilizálódó birodalom kialakítja magának az államélet és a birodalmi lét nélkülözhetetlen elemeit, és ez már az őbirodalom időszakában megtörtént.²⁸³ Ezek közé tartozik még az írás (újra) bevezetése és a királyi kancellária kialakítása, amelyet a következőkben vizsgálunk meg részletesebben.

²⁷⁹ KBo 10,1 Vs. 16 (akkád változat), KBo 10,2+ col. iii. 25. (hettita változat).

²⁸⁰ Miller 2001b, 424.

²⁸¹ Uo.

²⁸² Ezt a vélekedést erősíti Freydank–Prechel (2020, 199.) értelmezése is, amely új olvasatokat és fordításokat is javasol bizonyos szöveghelyekhez.

²⁸³ Ld. Gerçek 2017a, 31. A „birodalomosság” kritériumának való megfeleléstől vö. Schul 2014, 208. – bár a szerző a Hettita Birodalom fejlődését az általa felsorolt kritériumok vonatkozásában kevésbé tárgyalja.

Első látásra meglepőnek tűnik, hogy egy állami adminisztráció működése és működtetése szempontjából az írásbeliség meglepte külön magyarázatot igényel, tekintettel arra, hogy az írás megjelenése (legalábbis a mezopotámiai kultúrkörben) éppen az adminisztratív (leginkább gazdasági-adminisztratív) szervezetek igényeinek eleget téve jött létre.²⁸⁴ Korábban azonban említettük, hogy az írásbeliség egy időre megszűnt (vagy legalábbis visszaszorult) Anatóliában, az újra megjelenése (felvirágzása) viszont szorosan kötődik a hettita államiség létrejöttéhez és fejlődéséhez – ebből a szempontból tehát nélkülözhetetlen a kérdést közelebbről is megvizsgálunk.

Az óasszír kereskedelmi hálózat, illetve vele egykorú kisebb államalakulatok megszűnésével az írás használata is hanyatlani kezdett (erőteljesen visszaszorult) Anatóliában. Amikor viszont az írásbeliség újra teret nyert ebben a térségben, teljesen más kulturális és szociológiai közegben működött – a kutatók többsége egyet ért abban, hogy a hettita írásbeliség szinte teljes egészében az állami szektorhoz kötődik, az írást használó személyek az államapparátus részeként fejtették ki tevékenységüket.²⁸⁵ Abban is egyetértés mutatkozik, hogy a hettita ékírás (legfőképpen természetesen az ún. OS fázisa) az ékírásnak azzal a változatával mutatja a legnagyobb hasonlóságot, amelyet Észak-Szíriában, Alalah VII. rétegének írnokai használtak²⁸⁶ – természetesen nem függetlenül az I. Hattusili és I. Mursili a térségbe vezetett hadjárataitól. Viszont jelentős nézetkülönbségek mutatkoznak a tekintetben, hogy az egyes időszakokban milyen nyelven és milyen volumenben készültek írásos dokumentumok, illetve mikortól beszélhetünk rendszeres, hettita nyelvű kancelláriai tevékenységről a hettita királyi udvarban.²⁸⁷ A kérdésben szükséges állást foglalunk, hiszen ez jelentősen befolyásolja a hettita államszervezés, illetve a királyi hatalom jellegével kapcsolatos vizsgáladások eredményét.

Először is le kell szögezzük: a nagy bizonyossággal a hettita Óbirodalom idejére datálható dokumentumok akkád nyelvűek, még azok is, amelyeket „belső használatra” szántak.²⁸⁸ Az a tény, hogy I. Hattusili akkád nyelven írt levelet Tuniyának, kevésbé

²⁸⁴ A téma hatalmas szakirodalmából ld. pl. Damerow 2006, Englund 2011, Woods 2015.

²⁸⁵ Weeden 2011a, 611., Weeden 2011b, 117.

²⁸⁶ Van den Hout 2012a (korábbi irodalommal). Ez nem jelenti azt, hogy az írásnak ez a formája ne lett volna ismert Anatóliában korábban is, mivel a két térség már az óasszír korban is kapcsolatban állt egymással – ld. fent II.2 és II.3 (Vö. Hecker 1996., főleg 303., a folyamatosan előkerülő új szövegekről.)

²⁸⁷ Vö. Weeden 2011a, 603.

²⁸⁸ Így Klinger 1998, 369 is; ld. Van den Hout 2009a, 91. összesítését. Archi 2010, 39 f. ellenérvei nem meggyőzőek, már csak azért sem, mert azt próbálja bizonyítani, hogy a korabeli írnokok az észak-szíriai térségből származtak és/vagy észak-szíriai kulturális befolyás alatt álltak (senki sem állította az ellenkezőjét), illetve hogy a hettita nyelv már használatban volt a hettita királyi udvarban, csak nem írásban (ezt sem tagadta senki).

meglepő, hiszen (főleg az Amarna-korban, de talán korábban is²⁸⁹) a nemzetközi érintkezés nyelve az akkád volt.²⁹⁰ Ennél lényegesebb, hogy a nagyszámú földadományozási dokumentum, amelyek legkorábbija is legfeljebb I. Huzziya idejére keltezhető,²⁹¹ szintén akkád nyelven készült. Ebből a szempontból az a tény, hogy pl. I. Hattusili „évkönyvei” akkádul is fennmaradtak, legfeljebb közvetett bizonyítékul szolgálhatnak, ugyanis NH kéziratról van szó – csak feltételezhetjük, hogy akkádul keletkezett, és azt fordították hettitára, az akkád változat megtartása és másolása mellett. Az Ursu ostromáról szóló szöveg (CTH 7, KBo 1,11) viszont szintén akkádul íródott,²⁹² ami visszavezet bennünket az eredeti kijelentéshez: a Hettita Birodalom írásbelisége akkádul kezdődött.²⁹³

Azt is észre kell vennünk, hogy a korai uralkodók (I. Hattusili, I. Mursili) idejéből jóformán egyáltalán nem rendelkezünk korabeli (OS, OH) szövegekkel – ami két dolgot jelenthet: vagy nem léteznek ilyenek, vagy még nem tárták fel őket. Az mindenesetre kijelenthető, hogy az írásbeliség első fázisa Hattusában, illetve a hettita Óbirodalomban elég szerény keretek között manifesztálódott, illetve elsőként idegen (értsd: nem hettita anyanyelvű) írnokok közreműködésével működött.²⁹⁴ Az is valószínűsíthető, hogy ez a folyamat nem „légtüres” térben zajlott: noha az írásbeliség konkrét nyomait (még) nem sikerült felfedezni, bizonyos pontokon felfedezhető kontinuitás az óasszír kor vonatkozásában.²⁹⁵ A 2010-es évektől²⁹⁶ felerősödtek azok a hangok, amelyek feltételezik a hettita írásbeliség Hattusa előtti korszakát: természettudományos (a tábla anyagának

²⁸⁹ Ehhez ld. Van Koppen–Radner 2009, 115 ff.

²⁹⁰ A levél kapcsán felmerült, hogy nem Hattusában keletkezett, hanem a hadjárat közben, így I. Hattusili egy helyi írnok szolgálatait vette igénybe a levél elkészítésekor. Ehhez ld. Salvini 1996, 9. Ld. még Van den Hout 2009b, 26 f.

²⁹¹ Rüster–Wilhelm 2012, 38 f. Gilan 2015, 20. állításával szemben nem „műfajspecifikusan” akkád nyelvű szövegekkel állunk szemben – ilyen „műfajú” szövegeket ugyanis korábbról / máshonnan nem ismerünk. Legfeljebb a táblák formájában, méretében és a pecsét elhelyezésében lehet felfedezni hasonlóságot bizonyos óasszír szövegekkel, ld. Gates 2017, 192 f.

²⁹² Legújabb feldolgozása: Gilan 2015 279 ff. A tábla anyagösszetételét megvizsgálva és összevetve más, egészen biztosan Hattusában keletkezett táblákkal, megállapították, hogy minden bizonnyal *nem* a hattusai kancellárián készítették. Ld. Goren–Mommsen–Klinger 2011, 694.

²⁹³ Párhuzamként említhetjük Urartu példáját, ahol az első írásos emlékek (I. Sarduri feliratai) akkád (újasszír) nyelven keletkeztek (vö. Buhály 2014, 57 f.). Érdemes lenne a két történelmi helyzetet alaposabban összehasonlítani, az esetleges hasonlóságok és különbségek megvilágítása céljából.

²⁹⁴ Ld. Klinger 1998, 374. négy pontban összefoglalt eredményeit. Gilan (2015, 19.) jogosan veti fel a kérdést: mindezek fényében hogyan magyarázható az a gazdag hettita irodalmi hagyomány, amelynek kompozíciói erre az időszakra vonatkoznak, és a mi további vizsgálódásainkban is kulcsszerepet játszanak? Erre a kérdésre jelenleg nem tudunk kielégítő magyarázatot adni.

²⁹⁵ Vö. Gates 2017, 193 ff.

²⁹⁶ Elsőként a Goren–Mommsen–Klinger (2011) által ismertetett természettudományos vizsgálatok eredményeként.

összetétele) és filológiai (tábla alakja, jelformák, nyelvtani sajátosságok) módszerek együttes alkalmazásával sikerült elkülöníteni a szöveghagyománynak egy olyan rétegét, amely megelőzi a hattusai királyi kancellária működését.²⁹⁷ Az ehhez tartozó szövegek²⁹⁸ ráadásul tematikailag és tartalmilag is a hettita történelem egy olyan korszakához tartoznak, amelyben (még) nem Hattusa volt a főváros.

Az új kutatási eredményeket figyelembe véve túl radikálisnak tűnik *van den Hout* azon feltevése, amely az írás rendszeres használatát, illetve az udvari kancellária működésének kezdetét Telipinu idejére helyezi, illetve az akkád nyelv kancelláriai használatának megszűnését még I. Tudhaliya uralkodására datálja. Alapfeltevése, amely szerint „I. Hattusili és I. Mursili óhettita állama, egészen Telipinuig a 16. század végén, a mindennapos, (köz)igazgatási célú írásbeliség vonatkozásában csekély szükségletekkel bírt”,²⁹⁹ nem abból a történeti helyzetből indul ki, amit a korábbiakban bemutatni próbáltunk: az új államalakulatnak nem (köz)igazgatási célú írásbeliség kialakítására volt szüksége, hanem saját legitimációs megalapozását kellett elvégeznie, amely más műfajok létrejöttének kedvezett. A terjeszkedés, a diplomáciai kapcsolatok kiépítése ellenben éppen hogy szükségessé tette a viszonylag rendezett körülmények között működő kancelláriát, ahol a dokumentumokat keletkeztetik és rendszerezve tárolják. Könnyen elképzelhető (noha jelenleg nem bizonyítható), hogy I. Hattusili alatt (vagy már előtt) elindult ez a folyamat, ami aztán az I. Mursili meggyilkolása után következő kaotikus időszakban lelassult, vagy akár visszajára is fordult, hogy aztán Telipinu idején újra meginduljon.³⁰⁰ Ekkor azonban már számos olyan szövegcsoporthoz megjelenik, amely egyértelműen az államélet fontos aspektusait fedi le: törvénygyűjtemények, államszerződések, földadományozási dokumentumok stb.,³⁰¹ nem is beszélve a híres Telipinu-ediktumról, amely a trónöröklés rendjének szabályozása mellett számos egyéb fontos mozzanatot tartalmazott (ld. alább). Az egyre növekvő államapparátus a fővároson kívüli helyszíneken is kialakította az írásbeliség helyi központjait – öröndetes módon egyre több leőhelyről kerülnek elő ékírásos hettita szövegek (hogy csak a nagyobb leőhelyeket említsük: Maşat Höyük, Ortaköy, Kuşaklı, Oymaağaç, Kayalipınar – ld. 2. térkép). Fontos hangsúlyozni, hogy az eddigi vizsgálatok alapján

²⁹⁷ Kloekhorst–Waal 2019. Történeti érvekkel: Gilan 2020, 210.

²⁹⁸ Az Anitta-szöveg (CTH 1) egyik kézírata (KBo 3,22), a hattü eredetű KI.LAM ünnep (CTH 627) egy részének leírása (KBo 17,21+), a főméltóságokat dorgáló királyi ediktum (CTH 272 - KBo 22,1), a Zalpa-szöveg (CTH 3, ld. alább) egyik kézírata (KBo 22,2), illetve talán a Palota-krónika (CTH 8) egyik kézírata (KUB 36,104) is, ld. Kloekhorst 2020, 151.

²⁹⁹ Van den Hout 2012b, 75.

³⁰⁰ Ezt Van den Hout (2012b, 80.) is elismeri.

³⁰¹ Gerçek 2017, 31 f.

a jelformák, illetve a jelek olvasatának egységessége arra utal, hogy központi akarat érvényesült e tekintetben.³⁰² Ugyan az előkerült szövegek kora és műfaja eltérő, de ha igaz lenne, hogy csak Telipinu idejében kezdődött el az önálló hettita írásbeliség (és vele együtt az írnokeképés), akkor ez a fajta egységesség nem valósulhatott volna meg. A hettita nyelv szociolingvisztikai státuszát tekintve elmondhatjuk, hogy fokozatosan átvette (az akkádtól) a Hettita Birodalom hivatalos nyelvének szerepét, az államélet és a hivatalos adminisztráció színterein háttérbe szorítva (használatukat bizonyos szférákra korlátozva) a lúvi, palái és hattí nyelveket is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a különböző archívumok „metanyelve” is a hettita lett, tehát az archívumok működéséhez és működtetéséhez is használták.³⁰³

A központi akarat más szintéren is megmutatkozott – erre a kutatás csak a közel-múltban figyelt fel, de a jelenség értékelésekor ugyanazon az úton haladhatunk tovább, amit eddig is követtünk. Vannak ugyanis arra utaló jelek, hogy az írásbeliség mellett bizonyos építészeti formák is egységes mintát követtek, ami szintén magyarázható a központi kormányzat birodalomszervező munkájával. Mivel a hettita szövegkorpuszban elég ritkán található a királyok építkezési tevékenységével kapcsolatos leírásokat,³⁰⁴ töredékessége ellenére különösen meg kell becsülnünk azt a szöveget, amely minden bizonnyal I. Hantili uralkodása idején keletkezett:

KBo 3,57 (CTH 11)³⁰⁵ Vs.

...

7.][URU]Ha-at-tu-ši
8. BAD₃-eš]-[šar] U₂-UL ki-it-ta-at
9. U₂]-[UL] pa-ah-šu-nu-wa-an-za
10. e-eš-ta ka]-ru-u₂-i-li-e-eš-ša-wa
11. ku-i-eš LUGAL][MEŠ] e-e-šir
12. nu-wa ŠA KUR URU][Ha]-at-ti URU^{DIDL} BAD₃
13. ka-ru-u₂ U₂]-[UL] ku-iš-ki IB-NI
14. nu-wa hu-u-ma]-[an]-ti-ia-pat₂ KUR-e
15. URU^{DIDL} BAD₃] u₂-uk

³⁰² Vö. Weeden 2011a

³⁰³ Yakubovich 2020, 223. A hattusai levéltárak katalógusairól ld. Dardano 2006 – a műfaj sajátosságát jelentő sumerogrammak és akkadogrammak ellenére egyértelműen kijelenthető, hogy a levéltárak, archívumok működése során használatos katalógusok és „jelzet”-listák magyarázó részei hettita nyelvűek.

³⁰⁴ Klinger 2006, 5.

³⁰⁵ Feldolgozása: De Martino 2003, 189 ff.

16. ^mHa-an-ti-li]-[iš] AB-NI
 17. ^{URU}Ha-at-tu]-[šal-an-na-wa
 18. u₂-uk ^mHa-an]-[ti-li-iš AB-NI

...

... Hattusában ... erődítések nem voltak, ... nem volt védett. Korábban akik királyok voltak, azok Hatti ország városait nem erősítették meg korábban. Az egész országban erődített városokat^(?) én, Hantili építettem. Hattusát én, Hantili erősítettem meg.

Attól eltekintve, hogy az erős legitimációs problémákkal küszködő Hantilinak³⁰⁶ milyen politikai előnye származhatott az építési tevékenység illetően propagálásából, érdemes megvizsgálunk az állítások valóságtartalmát. Maga a szöveg is árulkodó: a közvetlen idézeteket jelölő *-wa(r)* partikula³⁰⁷ gyakori előfordulása alapján felmerült a gondolat, hogy eredetije egy monumentális építési felirat részét képezte, majd onnan került át más szövegek környezetbe.³⁰⁸ Noha nehezen elképzelhető, hogy Hattusa korábban nem rendelkezett erődített falakkal, a régészeti feltárások Hattusában (a datálási nehézségek ellenére) nem zárják ki, hogy Hantili valóban építkezett a fővárosban.³⁰⁹ Figyelmünket azonban egy másik lelőhely felé érdemes fordítani: a Hattusától ca. 210 km-re délkeletre, Sivas tartományban, a mai Başören falu mellett feltárt Kuşaklı (hettita nevén: Sarissa)³¹⁰ az egyik legalaposabban feltárt és dokumentált régészeti lelőhely a Hettita Birodalom időszakából. Ha valahol meg lehet fogni a Hantili által az „egész országban” épített erődített városokat, akkor itt: a jól datálható leletek alapján egy teljesen új város épült („zöldmezős beruházásként”) és a tudatos várostervezésnek olyan fokát mutatja, amely mindenképpen központi akaratot feltételez (ld. 3. ábra). Az ásatásvezető régész egyértelműen arra következtet, hogy egy szabályos alapítási aktus után szisztematikus, átgondolt és jól szervezett építési folyamat következett, amelynek során az építészeti sajátosságok a birodalomra egységesen jellemző formát követtek – a különbség Hattusához képest legfeljebb minőségi (kevésbé igényes megmunkálás, beépített kövek mérete, stb.).³¹¹ Témánk szempontjából különösen érdekes górcső alá venni a Kuşaklıban feltárt

³⁰⁶ Hantili, aki I. Mursili sógora volt, és magasrangú udvari tisztviselő, vejével, Zidantával összeesküvést szőtt a király meggyilkolására. Ld. CTH 19 (Telipinu-szöveg) történeti bevezetőjét.

³⁰⁷ Vö. Hoffner–Melchert 2008, 354 ff.

³⁰⁸ Gilan 2015, 38. Az Anitta-felirat kapcsán is felmerült már ez a lehetőség.

³⁰⁹ Vö. Simon 2011, 243 ff.

³¹⁰ Sarissa egy közepes méretű provinciális központ lehetett, amelynek leginkább a Hettita Birodalom vallási életében lehetett jelentősége (vö. Stipich 2006, 42 f.). Az ásatás eredményeinek összefoglaló publikációja, népszerűsítő formában, de tudományos igényességgel: Müller-Karpe 2017.

³¹¹ Müller-Karpe 2017, 17 f.

legnagyobb épületet, a helyi Viharisten templomát („C épület”). A magaslaton emelt templom messze a legnagyobb és legjelentősebb épületkomplexum volt a város területén, amely tagadhatatlan strukturális hasonlóságot mutat Hattusa 1-es templomával (sőt, annál jóval nagyobb területű), illetve más lelőhelyeken feltárt templomokkal.³¹² Kronológiai szempontok alapján elmondható, hogy Kuşaklı C épülete jelentette az építészeti standardot a hettita templomépítészetben – a központi hatalom így adott egy vallási intézménynek birodalom-szerte jól beazonosítható építészeti formát.³¹³ Amennyiben ez az értelmezés helytálló, könnyedén összekapcsolható a hettita királyság szakrális megalapozásának bizonyos aspektusaival. Korábban hangsúlyoztuk, hogy az óhettita korra visszamenő hagyományréteggel rendelkező rituálé-leírások az uralkodó elit legitimációs igényeit szolgálták az által, hogy meghatározták a kozmikus rend és hierarchia alapvető rendjét és annak mozzgórugóit, továbbá az ennek fenntartásához szükséges kultikus cselekmények szabályos rendjét. Ezzel magyarázható, hogy Hattusán kívüli lelőhelyeken túlnyomórészt ilyen jellegű szövegek kerültek elő, de magában a fővárosban is ezek vannak többségben. A leírások a helyes rituális magatartásformákat rögzítik, a központi hatalom a helyszínt is biztosítja ezen cselekvések szabályszerű végrehajtására – tehát igyekeznek lefedni *mikéntet* és a *holt is*. Gates ebben a kontextusban értelmezi a híres reliefvázákat is, amelyek vallási ceremóniákat ábrázolnak.³¹⁴ Az ábrázolások itt is egységes formanyelvet követnek, nyilvánvalóan abból a célból, hogy ez a formanyelv mindenki számára egyértelműen beazonosítható vallási és kulturális üzenetet közvetítsen, így identitásképző elemként is tekinthetünk rájuk.³¹⁵ Párhuzamba állítva a (sok esetben királyi részvétellel zajló, tehát a központi hatalmat helyi szinten is reprezentáló) rituálé-leírásokkal: azokat kiegészítve, útmutatóként, szintén a központi vallási-kulturális(-politikai) üzenetet hivatottak eljuttatni a helyi elitekhez a helyesnek tekintett kultikus cselekvés végrehajtása vonatkozásában.³¹⁶ A reliefvázák lelőhelyei valamelyes átfedést mutatnak a Hettita Birodalomban kiépülő gazdasági adminisztráció rendszerével is: a Telipinu-ediktum második, sajnos töredékes, adminisztratív ügyekkel foglalkozó részeiben felvázolt raktárházak hálózata (ld. IV.1. fejezet) olyan

³¹² Gates 2017, 199. (Ld. 4. ábra) A C épület részletes leírása: Müller-Karpe 2017, 89 ff.

³¹³ Gates 2017, 200.

³¹⁴ Ezekhez ld. Özgüç 2002b és 5. ábra. A reliefvázákat részletesen elemzi Moore 2015.

³¹⁵ Schachner 2013, 536. Hasonlóan Glatz 2020, 99, 105 ff.

³¹⁶ Gates 2017, 204., Glatz 2020, 109 ff. Moore (2015, 94.) elképzelhetőnek tartja, hogy a reliefvázákat a király adományozta a helyi elit tagjainak az utazásokkal járó rituálék során, így is megjelenítve a központi hatalmat annak távollétében.

szerény településeknek felelhetett meg, mint amilyen Inandiktepe vagy Hüseyindele lehetett a régészeti feltárások alapján.³¹⁷

A templomépítészet központi tervezettsége mellett Kuşaklı/Sarissa egy másik fontos körülményre is ráirányítja a figyelmet: itt is megjelennek azok az új várostervezési alapelvek, amelyek nem csak az újonnan alapított városokra jellemzők, hanem a „rég” városok (Hattusa, Alaça Höyük) továbbfejlesztésekor is kiépültek. A technikai innováció lehetővé tette, hogy a gabona és a víz tárolására alkalmas kapacitásokat építsenek ki – pontosan nem tudjuk, hogyan tettek szert a szükséges szakértelemre, de a Kr.e. 16. században az építőmesterek már „készségszinten” alkalmazták.³¹⁸ A feltárások tanúsága szerint nagy mennyiségű gabona hosszútávú tárolására alkalmas földalatti silókomplexumokat alakítottak ki (jellemzően védett helyeken, az erődített városfal mellett), illetve (az adott város természetföldrajzi adottságainak megfelelően) *intra* vagy *extra muros* víztározókat, mesterséges tavakat hoztak létre – ezek feltöltése, karbantartása mindenképpen állami feladatnak tekinthető. Ha nem is mindenhol a mindennapi ellátás céljait szolgálta a felhalmozott gabona- és vízkészlet, mindenképpen elmondható, hogy a központi hatalom igyekezett a klimatikus viszonyok okozta kockázatokat csökkenteni.³¹⁹ A „praktikus” okok mellett Glatz kiemeli a tér szerkezetébe való drasztikus beavatkozás politikai-ideológiai vonatkozásait: a régi helyszínek és hálózatok tudatos leépítése, illetve újakkal történő helyettesítése a születő birodalom tudatos törekvése lehetett valóságosan és szimbolikusan is, mint birodalomépítési és legitimációs technika.³²⁰

Azon kutatók, akik a Telipinu-ediktumot (CTH 19) valamiféle alkotmánynak³²¹ tekintik, nem csak a királyi család tagjainak kormányzói megbízását említik mint államszervezési alapelv, hanem a király hatalmát korlátozó gyűlés, a *panku* szerepét is: ellenőrzi a királyt, a királyi család tagjai felett ítélkezik, közreműködik a király jogalkotó tevékenységében és egyéb jogi dokumentumok (pl. nemzetközi szerződések) kiadásában, illetve jogában áll a trónörökös személyét elfogadni vagy elutasítani.³²² A szöveg műfaját tekintve mindenképpen érdemes eltávolodnunk az „alkotmány” megjelölésről, amely alatt egy állam irányításának és legfelsőbb irányító szerveinek működését, az állam/

³¹⁷ Moore 2015, 93., Glatz 2020, 105 ff. a lelőhelyek részletesebb bemutatásával.

³¹⁸ Schachner 2009, 19.

³¹⁹ Schachner 2009, 20. A földalatti gabonátárolás módszerei és alkalmazása tekintetében alapvető Seeher 2000, Hattusa leletei alapján. A hidrotechnikai építményekhez ld. Hüser 2007, vö. Schachner 2011a, 227 ff.

³²⁰ Glatz 2020, 51 ff.

³²¹ Haase 2002, 68 f. e tekintetben nem túl tanulságos. Vö. Haase 2005 (főleg 59 ff.), a korábbi irodalomban előforduló elméletekről is. A szerző itt már hajlik arra, hogy alkotmány helyett ediktumként fogadja el a szöveget.

³²² Pl. Starke 2002, 316 f.

ország lakosságának együttélését meghatározó szabályrendszert értünk.³²³ Alapvetően két nagy részre tagolódik: egy hosszú történeti bevezetőre (§§1-26)³²⁴ és a bevezetőben vázolt eseményekből következő politikai és adminisztratív újítások és jobbítási javaslatok (köztük a híres trónöröklési rend szabályozás³²⁵) leírására (§§28-50). A 27.§ egyértelműen leírja a szöveg keletkezésének körülményeit:

KBo 3,1+ (CTH 19) col ii.

31. nu šal-la-aš-pat₂ ha-aš-ša-an-na-aš e-eš-ha-ar pa-an-ga-ri-ia-at-ta-[ti] nu [lš-ta-[pal-ri]-[ia]-aš
32. MUNUS.LUGAL BA.UŠ₂ EGIR-pa-ma u₂-it^m Am-mu-na-aš DUMU LUGAL BA.UŠ₂ nu ši-u₂-na-an an-tu-uh-ši-iš-ša
33. tar-ši-likl-kan₂-zi ka-a-ša-wa^{URU} Ha-at-tu-ši e-eš-[har] pa-an-ga-ri-ia-at-ta-ti
34. nu^m Te-li-pi-nu-uš^{URU} Ha-at-tu-ši tu-li-ia-an hal-[zil]-ih-hu-un ki-it pa-<an->da-la-az^{URU} Ha-[at]-tu-ši
35. ha-aš-ša-an-na-aš DUMU-an i-da-lu le-e ku-iš-ki i-ia-zi nu-uš-ši-ša-an GIR₂-an tak₂-ki-eš-zi

De a királyi családon belül a vér(ontás) számossá vált. Istapariya, a királynő meghalt, utána jött Ammuna, a herceg, aki (szintén) meghalt. És az istenek emberei így szóltak: „Hattusában a vér(ontás) számos!” Így (én,) Telipinu Hattusába gyűlést hívtam össze. Innentől fogva Hattusában a család fiával gonoszságot senki ne kövessen el, fegyvert (ellene) ne rántsón.

Ami ez után következik, az Telipinu (fiktív) beszéde a „gyűlés” előtt³²⁶ – elsőként a trónöröklés rendjének szabályozására vonatkozóan, utána pedig további rendelkezések, a vérontást megakadályozandó. Arról azonban sehol sem esik említés, hogy a „gyűlés” jóváhagyta volna a király által foganatosítani kívánt intézkedéseket. Ez már csak azért is furcsa lett volna, mert a „gyűlés”-nek tagjai voltak a király háztartásának (kétségkívül magas rangú) személyzete: DUMU^{MEŠ} E₂.GAL (udvaroncok), LU₂^{MEŠ} MEŠEDI (testőrök), LÚ.MEŠ IŠ KU₃.GI (arany harci szekeres katonák), LÚ.MEŠ SAGI.A (pohárnokok), LU₂^{MEŠ} GIŠ BANŠUR (asztalnokok), LÚ.MEŠ MUHALDIM (szakácsok) stb.³²⁷ Még ha a „gyűlés”-nek tagjai is voltak a királyi család tagjai, aligha elképzelhető, hogy a király

³²³ Haase 2002, 68. A szöveggel kapcsolatos rövid kutatástörténeti áttekintés: Möttus 2018, 10 ff.

³²⁴ A paragrafusokra osztás a szöveg mérvadó kiadása (Hoffmann 1984) alapján.

³²⁵ Ehhez ld. Beckman 1986 – végleg leszámol azon elképzelésekkel, amelyek szerint a Hettita Birodalom korai (vagy akármelyik) időszakában a matrilineáris öröklési elv lett volna a jellemző.

³²⁶ Gilan 2015, 165.

³²⁷ Felsorolás a 33.§-ban. A tisztségekhez még mindig alapvető: Pecchioli Daddi 1982.

pl. a (fő)szakácsától várta a jóváhagyást az államélet legfontosabb kérdéseit rendező intézkedéscsomagjához.³²⁸

Emellett a *panku* és a *tuliya* kifejezések előfordulásának vizsgálata egyrészt azt állapította meg, hogy egymást nyelvtani-szintaktikai pozíciójukban kiegészítve jelennek meg a szövegekben, másrészt pedig a vizsgáltak közül egyetlen szöveghely sem utal arra, hogy a gyűlés(ek bármelyike) a király hatalmát bármikor és bármiben is korlátozta volna.³²⁹ Jelentőségét pedig fokozatosan elvesztette: noha a Telipinu-ediktum a trónöröklési rend megsértésével kapcsolatos ügyek esetében is a „gyűlés” összehívását³³⁰ irányozta elő, sem akkor nem tudunk erről, amikor Suppiluliuma és követői meggyilkolták ifjabb Tudhaliyát a trónra kerülés érdekében,³³¹ sem pedig akkor amikor III. Mursili/Urhi-Tesub ellen nagybátyja, (a későbbi III.) Hattusili követett el államcsínyt.³³² Sőt, a gyűlés döntései (inkább javaslatai) nem voltak kötelező érvényűek a királyra nézve: szintén a Telipinu-ediktum írja le, hogy a „gyűlés”³³³ halálra ítélte a királyi család több tagját is (szintén gyilkosság miatt), de a király minden további nélkül önálló döntést hozott, és mérsékelte az ítéletet.³³⁴ A „gyűlés” tehát nem korlátozta a király hatalmát, legfeljebb tanácsadó testületként állt mellette, egyesítve a királyi család és a királyi háztartás legfontosabb tagjait és tisztviselőit. Ha valamilyen konkrét funkciót kellene tulajdonítani a „gyűlés”-nek, akkor leginkább tanúként működtek közre bizonyos jogi aktusoknál (pl. az említett jogalkotói tevékenységnél, nemzetközi szerződések létrehozásánál, földadományozási dokumentumok kiadásánál). Ezt támasztja alá a hettita törvénygyűjtemény egy passzusa, amikor a király egy vitás kérdésben döntést hoz,³³⁵ illetve közvetve az is, hogy a földadományozási dokumentumok tanúinak listájában visszaköszönnek az említett tisztviselők.³³⁶

³²⁸ Ennek megfelelően talán inkább a „gyülekezet” lenne a helyes megfelelője.

³²⁹ Beckman 1982 passim. Ld. még Van den Hout 2016.

³³⁰ KBo 3,1+ col ii. 51.: ... tu-li-ya-an hal-zi-iš-ten ...

³³¹ Ehhez ld. Stavi 2015, 26 f.

³³² Vö. CTH 81. § 10-12. (Otten 1981. kiadása alapján)

³³³ Ezúttal a *panku* kifejezést használva, ld. 26.§ (KBo 3,1+ col. ii 28.)

³³⁴ Ld. Möttus 2018, 50 f.

³³⁵ 55.§ (CTH 291, KBo 6,2 col. iii. 16-20, KBo 6,3 col. iii 19-23), ld. Hoffner 1997, 66 f.

³³⁶ Vö. Rüster–Wilhelm 2012 passim, illetve táblázatos formában összegyűjtve: Bilgin 2018, 455 ff.

III. 3. A HATALOMGYAKORLÁS KÉRDÉSE A KIRÁLYI CSALÁDON BELÜL – AZ Ó- ÉS KÖZÉPHETTITA TÖRTÉNETI-DIDAKTIKAI IRODALOM TÜKRÉBEN

A hettita Óbirodalom korából fennmaradt, történeti jellegű szövegek iránt az utóbbi években jelentősen megélnékült a tudományos érdeklődés: nem csak új, modern szemléletű szövegkiadások látnak napvilágot (részben eddig fel nem ismert törekek felhasználásával), hanem radikálisan új értelmezések is megfogalmazódnak, amelyek alapjaiban változtatják meg az egyes szövegek forrásértékével kapcsolatos eddigi elképzeléseinket.³³⁷ A következőkben egy konkrét szöveg segítségével próbáljuk rekonstruálni azokat az elméleti politikai vitákat, amelyek a Hettita Birodalom korai időszakában a hatalomgyakorlással kapcsolatosan meghatározhatták a „közbeszédet” az uralkodó elit körében.

III. 3. 1. A Zalpa-hagyomány

A politikai viták lényegét felderítendő, egy olyan szöveget³³⁸ veszünk alapul, amely első látásra meseszerű, ám jól ismert irodalmi toposszal kezdődik: Kanis királynője 30 fiúgyereket szült, de mivel nem akarta őket megtartani, kitétte őket a folyóra.³³⁹ A folyó Zalpuwa ország tengeréhez sodorta a gyerekeket, ahol az istenek emelték ki és nevelték fel őket. A királynő nem sokkal a fiúk „távozása” után 30 leánygyermeket is szült, de őket saját maga nevelte fel. A fiúk felnőve elindultak megkeresni anyjukat, akit meg is találtak, de isteni közbeavatkozás hatására az anya nem ismerte fel saját fiait, és hozzájuk akarta adni a lányait. Egyedül a legkisebb fiú fogott gyanút – a szöveg ezen a ponton sajnos olyan töredékessé válik, hogy nem tudjuk biztosan, mi történt:

KBo 22.2 (CTH 3.1) Rs.

1. ma-an^{URU}[Ne-el-ša pa-[a]-er
2. nu-uš-ma-aš DINGIR^{DIDL}-eš ta-ma-i-in ka-ra-a-ta-an da-[i]-er] nu AMA-ŠU-NU
3. DUMU^{MEŠ}]-[ŠA] na-at-ta ga-ni-eš-zi nu-uz-za DUMU.MUNUS^{MEŠ}-ŠA A-NA DUMU.
NITA^{MEŠ}-ŠA pa-iš

³³⁷ Az úttörő munkák közül kiemelendő: Gilan 2015.

³³⁸ CTH 3.1, első kiadása: Otten 1973, újabb kiadása: Holland–Zorman 2007, feldolgozza Gilan 2015, 181 ff.

³³⁹ Ld. Lewis 1980, 149 ff. irodalmi és etnológiai párhuzamokkal az egész világból. A hettita írásbeliségben a „kített gyerek” motívuma még egyszer ugyan előfordul (KBo 12.3 I 13-21.), de nem Anum-Hirwe történetével kapcsolatban (vö. Ünal 1986, 132 ff., Miller 2001, 97f.).

4. ha-an-te[-fezl-zi-aš DUMU^{MEŠ} ne₂-ku-uš-mu-uš na-at-ta [gal-ne₂-eš-šer ap-pe₂-ez-zi-ia-aš-ša-an
5. [x ku-u]-uš-za ne₂-e-ku-šum-mu-uš da-aš-ke-e-u-e-[ni-nul le-e ša-li-ik-tu-ma-ri
6. [x x x na-at-ta] [a-a-ra] nu [kat-ti-iš-mi] še-[eš-ker' /tábla vége/

Amikor Nesába mentek, akkor az istenek más lényt adtak nekik, így anyjuk a fiait nem ismerte fel. Ezért lányait (saját) fiaikhoz adta (feleségül). Az idősebb fiúk testvéreiket nem ismerték fel, az utolsó fiú így szólt: „... testvéreinket vesszük (feleségül)! Ne érintsék őket! [... nem] helyes!” De velük [...

A folytatásban³⁴⁰ már nem esik szó Kanis királynőjéről és gyermekeiről, hanem (egy rövid, áldozatbemutatásról szóló rész után) Zalpa városa és a hettita udvar több generáción át tartó konfliktusát követhetjük végig. Először békekötésről olvashatunk a két hatalom között, ám a békét egy lázadás rúgta fel, amelynek során meggyilkolták a hettita király lányát is, aki Zalpa királyának volt a felesége. A lázadást újabb békekötés követte, és a hettita király saját fiát küldte Zalpába kormányzónak (ez a korábban elmondottak fényében nem meglepő). A fiú, Hakkarpili valahogyan konfliktusba keveredett a központi hatalommal, újabb fegyveres konfliktus bontakozott ki:

KBo 3.38+ (CTH 3.1) Rs.

26. ma-a-an ^mHa-ak-kar-pi₂-li-iš ^{URU}Za-al-pa pa-[it ...
27. nu-uš-ma-aš me-mi-iš-ta ki-i-mu LUGAL-uš pa-fiš-ta nu]
28. HUL-lu har-zi nu ku-ru-ur e-ep-ten nu-za [...
29. šu-u₂-ni-iz-zi nu kat-ta ha-aš-ša ha-an-za-aš-šal [...
30. GIR₂-an-za kar-aš-du ^mKi-iš-wa-aš-ša te-et iš-[...
31. A-NA ^{HUR.SAG}Ta-pa-az-zi-li hu-ul-li-it [...
32. hu-ul-li-er ^{GIS}TUKUL GID₂.DA u₂-e-ek-mi [...
33. pa-a-u₂ nu-wa me-ek-ki UM-MA ^mHa-ak-[kar-pi₂-li-i-ma ta-wa ma-a-an
34. [LUGAL]-i u₂-e-ek-mi UM-MA ŠU-MA ki-[(iš-ša-an-wa ^{URU}Ga-)
35. pa-a]-u-e-ni nu-wa-an-na-aš ^{GIS}TUKUL šu-[...
36. ^mKi]-fiš-wa-aš-ša uz-it nu [LUGAL-i me-mi-iš-ta
37. [x x x x x] ha-at-r[i (du-ud-du-me-li
38. pa]-fiš ^{URU}Za-al-pa

³⁴⁰ KBo 3.38 Rs.

Amikor Hakkarpili Zalpába ment [...] nekik (így) beszélt: „Ezt nekem a király adta [...] (Ha) gonosz (dolgot) tart/csinál, legyetek ellenségesek, és [...] tölts. És fiaira és unokáira kard sújtszon!” Kiswa mondta: „[...] a Tapazzili-hegyig legyőzte [...] legyőzték. Hosszú fegyvert³⁴¹ (buzogányt²) követelek [...], legyen belőle sok!” Így (szólt) Hakkarpili: „[...]király]től követelem!” Így (szólt) „[...] G. városhoz megyünk²] és nekünk fegyvert [...] Kiswa jött és a királynak elmondta [...] írt titokban ... [...] Zalpába [ment] ...

A szövegből nem derül ki pontosan, hogy Hakkarpili lázadt-e fel apja ellen,³⁴² vagy a zalpaiak, Kiswával az élen, kezdeményezték a lázadást, és az apjához hű Hakkarpili életére törtek.³⁴³ A mintegy 25 sornyi kitérés után már nem Hakkarpili és Kiswa, hanem Happi, Tabarna és Tamnassu a főszereplők. Happi alatt is harc dúl a hettiták és Zalpa között:

KBo 22,2 (dupl. KBo 3.38 Vs. 20-25, CTH 3.1) Vs.

4. ^mHa-ap-pi₂-i^š A-NA LU₂^{MEŠ URU}Za-al-pa tar-ši-ki-iz-zi u₂-uk-wa at-(ti-mi)
5. (na-at)-ta a-aš-šu-uš šu-wa^{URU}Ha-at-tu-ša he₂-en-ga-ni pa-a-un
6. U₃ DUMU^{MEŠ URU}Za-al-pa kat-tim-mi 1 ME ERIN₂^{MEŠ}-za e-a na-at-ta šu-wa ku-it na-at-ta a-ker
7. LUGAL-ša IŠ-ME ša-aš ia-an-ni-iš^{URU}Ha-ra-ah-šu-aš a-ar-ša U₃ ERIN₂^{MEŠ URU}Za-al-pa
8. me-na-ah-ha-an-da u₂-it ša-an LUGAL-uš hu-ul-li-it^mHa-a-ap-pi₂-ša iš-par₂-za-aš-ta
9. ^mTa-am-na-aš-šu-na hu-uš-wa-an-ta-an IŠ-BA-TU ša-an^{URU}Ha-at-tu-ša u₂-wa-te-et

Happi Zalpa lakóihoz (így) beszél: „Apámnál nem vagyok jó. Hattusába mentem vesztetre, Zalpa fiai velem (együtt), 100 harcos, hát nem meghalnának? A király hallotta (ezt), és felke-rekedett. Harahsu városába ért. Zalpa csapatai szembe jöttek vele, (de) őket a király legyőzte. Happi elmenekült. Tamnassut azonban élve fogták el, és Hattusába vitték.

A konfliktus Zalpa két évig tartó ostromával és bevételével végződött – a hettiták elpusztították a várost.

A Zalpa-szöveg maga már a hettitológia hőskorától kezdve tárgya tudományos vizsgálódásoknak. Az első töredékeket *Hugo Figulla* publikálta 1923-ban,³⁴⁴ 1926-ban pedig

³⁴¹ GIŠTUKUL GID₂. DA jelentése szó szerint „hosszú eszköz/szerszám”, de jelen esetben valószínűleg valamilyen fegyvert jelent, vö. Soysal 1989, 144., Sommer–Falkenstein 1938, 123., 131.

³⁴² Így Güterbock 1938, 102 f., Klinger 1996, 121., Beal 2003, 21.

³⁴³ Helck 1983, 277 f., hasonlóan Soysal 1989, 142.

³⁴⁴ KBo 3.38.

Emil Forrer, immáron átírásban.³⁴⁵ Ekkor egyértelműen a történeti szövegek közé sorolták – *Forrer* például I. Hattusilit jelölte meg a szöveg szerzőjeként.³⁴⁶ *Hans Gustav Güterbock* nagyhatású, 1938-ban napvilágot látott értekezésében a hettita történeti hagyományról szintén foglalkozik a szöveggel, amely mögött – az anekdota-szerű részletek ellenére – valós történeti háttérrel feltételez: „... noha részleteiben anekdotaszerűen kiszínezett, egészében azonban olyan dolgokról szól, amelyek a valós történeti szférába tartoznak”.³⁴⁷ Fő motívumként *Güterbock* Zalpa Hatti-ellenes vétségeit jelölte meg.

Az érdeklődés a szöveg iránt az 1970-es években élénkült meg, amikor egy régebbi, akár óhettita írásmódot is valószínűsítő szövegvariáns került elő a hattusai Nagy Templom ásatásai során a kőtörmelékben, amely a történet elejét is tartalmazta.³⁴⁸ Az addig ismert töredékeket *Heinrich Otten* adta ki 1973-ban, részletes kommentárral ellátva.³⁴⁹ Ettől kezdve, úgymond, a szöveg nagy karriert futott be, számos interpretációt megélve. Az eddigi megközelítések közös vonása, hogy a szöveget két részre bontották: egy mesés (és ismert irodalmi toposzokat sem nélkülöző) „bevezető” után egy történeti(nek látszó) narratíva következik, amely Zalpa városa és a hettiták közötti konfliktust beszéli el, és Zalpa lerombolásával végződik. *Otten* 1973-as szövegkiadása új impulzusokkal gazdagította a kutatást: ő vetette fel, hogy Zalpa elpusztításának magyarázata a vérfertőzésről szóló történetben keresendő.³⁵⁰ *Bayun*³⁵¹ és *Cohen*³⁵² szintén az incestust (tágabb értelemben: az idegen szokásokat), illetve annak erkölcsi elítélését tekintették a kompozíció fő motívumának – anélkül, hogy a szöveg további részének figyelmet szenteltek volna.

Otten azokat az értelmezéseket is inspirálta, akik vándorlási és/vagy alapítási elméleteket dolgoztak ki a szöveggel kapcsolatban: *Otten* szerint ugyanis a szöveg (mesésnek tűnő) eleje a hettiták észak felőli bevándorlásának irodalmi leképezése.³⁵³ *Oettinger* továbbvezette *Otten* eredeti gondolatát, és a szöveg alapján Anatólián belüli oda- és visszafelé történő vándorlásokat próbált rekonstruálni: véleménye szerint a hettiták az ős-anatóliaiakkal egy ideig a Fekete-tenger térségében éltek, majd dél felé vándoroltak.³⁵⁴ *Oettinger* alapján népmozgások sorozatát olvashatnánk ki erőltetetten a szövegből:

³⁴⁵ BoTU 2.13

³⁴⁶ BoTU 2.8.

³⁴⁷ Güterbock 1938, 101–102.

³⁴⁸ KBo 22.2, vö. Otten 1974, 1.

³⁴⁹ Otten 1973.

³⁵⁰ Otten 1973, 62 f.

³⁵¹ Bayun 1994, 10 ff.

³⁵² Cohen 2002, 76 f.

³⁵³ Otten 1973, 64.

³⁵⁴ Oettinger 2004, 363 ff.

a Fekete-tengertől Anatólia belsejébe, utána a folyón Zalpába, majd a fiúk visszatérnek Nesába, végül (ha tényleg feleségül veszik lánytestvéreiket és uralkodnak Zalpában) újfent vissza Zalpába – lehetne a sort folytatni,³⁵⁵ de ezek az elméletek (*Oettingerét* is beleszámítva) nélkülöznek minden valóság alapot, bizonyítani pedig nem lehet őket.

Egyes kutatók feltételezték, hogy a szöveg a korszak egyik jellegzetességét kívánja hangsúlyozni, mégpedig a nők kiemelkedő szerepét: erre példának Kanist hozzák fel, ahol a szöveg szerint nyilvánvalóan egy királynő uralkodik. Áttekintve az óasszír táblákat, megállapítható, hogy más városokban (Amkuwa, Luhuzadia, Timilkia, talán Wahsusana is) is találhatunk női uralkodókat,³⁵⁶ sőt Kanisból is van erre adatunk,³⁵⁷ ám ez nehezen egyeztethető össze a Kanisból ismert királyok listájával.³⁵⁸ *Echevarria* nők által dominált társadalmat olvas ki a szövegből: a királynő a fiúgyermekeket nem neveli fel, csak a lányokat.³⁵⁹ *Bin-Nun* a szövegben átmenetet lát a matriarchátusból a patriarchátusba: a királynő megkísérli biztosítani a trónt a lányainak, ám a visszatérő fiúk már az (indoeurópai) patrilineáris örökösödési rend előhírnökei.³⁶⁰ *Haas* is kiemeli a Kanisban és Hattusában megfigyelhető erőteljes matrilineáris trónöröklési rend nyomait,³⁶¹ és véleménye szerint Hattusában eleinte a királytól függetlenül egy pap-királynő (*tawananna*) is uralkodott. A pap-királynő családjából származott (*Haas* szerint) a mindenkori király, azonban ők nem voltak házastársak; I. Hattusili is azáltal legitimálja magát, hogy ő a *tawananna* rokona (*ŠA* ^fta-wa-an-na-an-na DUMU.ŠEŠ-ŠU³⁶²).

Meg kell említeni azon elméleteket is, amelyek etnikai konfliktusokat feltételeznek a szövegben elbeszélte események mögött, és Zalpát az őslakos hattiták kultúra fellegvárának tekintik, amely szükségszerűen összeütközésbe kerül a betelepülő hettitákkal.³⁶³ Ezt a gondolatmenetet követve a Hettita Birodalom létrejöttét is felfoghatnánk a két népcsoport közötti harcként: a bevándorló hettiták (Kaniš/Neša központtal) legyőzik és alávetik az autochtón őslakosságot, a hattiták (Zalpa központtal). *Aligha* szükséges hangsúlyozni, hogy ezek az elképzelések inkább anakronisztikusnak tekintendők – *Bryce* is felhívja arra a figyelmet, hogy az etnikai, kulturális és nyelvi határok nem egyeznek meg a politikai határokkal, hanem sokkal inkább kevert népeiséggel kell számolni, főleg

³⁵⁵ Gilan (2007b, 306.) is felhívja erre a figyelmet.

³⁵⁶ Ld. Orlin 1970, 76 ff. táblázatos összeállítását.

³⁵⁷ ATHE 62.35

³⁵⁸ Forlanini 1995.

³⁵⁹ Echevarria 1987, 98.

³⁶⁰ Bin-Nun 1975, 145.

³⁶¹ Haas 1999, 176.

³⁶² KBo 10,2 i 3 (CTH 6)

³⁶³ Singer 1981, 131, Klinger 1996, 125–126., újabban Forlanini 2008, 270.

a bronzkori Anatóliában.³⁶⁴ *Gilan* egyenesen azt javasolja, hogy népcsoportok helyett inkább kulturális, nyelvi vagy vallási csoportokról kellene inkább beszélni, és felhívja rá a figyelmet, hogy az etnikai identitás többféle elemből épül fel.³⁶⁵ Különböző népcsoportok éltek egymás mellett – sokkal inkább szociolingvisztikai tényezők határozták meg, az adott esetben melyik nyelv bírt nagyobb jelentőséggel. A kontaktnyelvészeti kutatások is ebbe az irányba mutatnak: már az egészen korai időkben kimutatható a hattai és a lúvi,³⁶⁶ illetőleg a hettita és a lúvi nyelv egymásra hatása,³⁶⁷ az éppen aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelő szubsztrátum-szupersztrátum helyzetben.

A 2000-es években a Zalpa-szöveg iránt újra felélénkült az érdeklődés. Ez leginkább egy új, teljes és kommentált szövegkiadás formájában nyilvánult meg, amely új töredékeket is tartalmaz,³⁶⁸ tartalmazza az összes ismert tábla rajzát, részletes filológiai kommentárt, illetve modern szövegnyelvészeti módszerekkel végzett elemzést.³⁶⁹ Az új megközelítés a szöveg narratív struktúráját veszi alaposabban górcső alá (ez teljesen újszerű a hettitológiában), és megállapítja, hogy a szöveg két része szorosan összefügg egymással, szerves egységet alkotva szintaktikai, ritmikai és retorikai rendszer tekintetében.³⁷⁰ Szintén jelentős annak a kiemelése, hogy a szöveg fennmaradásának és többszöri lemásolásának oka kellett, hogy legyen – és ez az oka a szöveg propagandisztikus motiváltságában rejlett.³⁷¹ A „Zalpa-mese” végső tanulságaként (a kommentátorok szerint) azt szűrhetjük le, hogy fel kell adni az egyéni ambíciókat, és alá kell rendelődni a központi hatalom érdekeinek.³⁷²

Alapvető jelentőségűnek tekinthetők a szöveg értelmezésének szempontjából *Gilan* megállapításai, amelyek az interpretáció alapjául a szöveg második, történeti elbeszélésnek látszó felét jelöli ki.³⁷³ Helyesen mutat rá, hogy Zalpa elpusztításának az oka abban a tényben keresendő, hogy a lakói támogatták a központi hatalom ellen lázadókat, akik ráadásul valószínűleg a királyi család tagjai voltak – ezzel véleményem szerint megadja a kulcsot a szöveg értelmezéséhez. *Gilan* 2015-ös monográfiájában³⁷⁴ minden korábbinál

³⁶⁴ Bryce 2005, 13 ff.

³⁶⁵ *Gilan* 2008, 110.

³⁶⁶ Goedegebuure 2008.

³⁶⁷ Ld. Yakubovich 2010, 207–302. nagyon részletesen.

³⁶⁸ KUB 23,23 és KBo 26,126 – nem tartalmaznak új információkat.

³⁶⁹ Holland–Zorman 2007 – immáron ez a kiadás képezheti az újabb vizsgálódások alapját.

³⁷⁰ Holland–Zorman 2007, 90.

³⁷¹ Holland–Zorman 2007, 92.

³⁷² Holland–Zorman 2007, 107.

³⁷³ *Gilan* 2007b, 311 ff.

³⁷⁴ *Gilan* 2015, 189 ff.

részletesebben értekeznek a szöveggel kapcsolatos korábbi értelmezésekről, jelentősen hozzájárulva a kompozíció jobb megértéséhez.

A Zalpa-szövegben számos érdekes adalékot találunk a Hettita Birodalom korai időszakának politikai berendezkedésére vonatkozóan: kölcsönös segítségnyújtáson alapuló békeszerződéseket, diplomáciai házasságkötéseket, adatokat egyes települések hatalmi struktúrájáról – ezek témánk szempontjából különösen érdekes információk.

Kiderül például, hogy a konfliktushelyzeteket szerződés-kötéssel próbálták megoldani. A szöveg alapos áttekintése után három ilyen szerződést olvashatunk ki:

1. A „történeti rész” elején³⁷⁵ Zalpa és a király nagyapja (A-BI A-BI LUGAL) szerződést kötnek – ráadásul a „*takšul-*” kifejezést használja az írnok, amely a hettita írásbeliségben a barát(ság)(os), béke(szerződés) értelmet viseli.

KBo 3,38 (CTH 3.1) Rs.

7. ma-a-an ap-pe₂-ez-zi-ia-an ku-ru-ur [ki]-[ša]-at² [...]
8. A-NA A-BI A-BI LUGAL tak₂-šul i-ia-at [...]
9. LUGAL^{URU} Za-al-pa e-eš-ta nu-uš-ši A-BI... [^mAl-[lu]-wa-aš²]
10. LÚŠA₃ TAM ŠA LUGAL^{URU} Za-al-pa nu-kan₂ x [...] DUMU.MUNUS [...] x
11. UŠ-MI-IT Ta-ba-ar-na-aš-ša iš-[ši]- [...] x x [...] a-ru-[...]
12. [TU]-UŠ-ME-ET U₃ DUMU.MUNUS-IA A-NA MI-[TU]-[TI

Amikor később ellenségeskedés keletkezett (háború tört ki³⁷⁶)... a király nagyapjával békét kötött ... volt Zalpa király és (a király nagy)apja? ... Alluwa? ... Zalpa királyának kamarása és lány(t?) ... megölte. Tabarna viszont ... megölted és a lányomat halál(ra) ...

Nem kizárt, hogy ez a békekötés (diplomáciai) házasságkötéssel is együtt járt, a szöveg ugyanis említi valakinek (a hettita királynak?) a lányát (DUMU.MUNUS, ill. DUMU.MUNUS-IA), akit egy összeesküvés során (férjével, Zalpa uralkodójával egyetemben) meggyilkolnak.

2. Amennyiben a kiegészítés helytálló, szintén szerződéses békekötésről beszélhetünk az alábbi esetben:

KBo 3,38 (CTH 3.1) Rs.

15. ... I ŠU-ŠI E₂[...] x [...]-ni

³⁷⁵ Helck 1983, 277. kiegészítései eléggé hipotetikus jellegűek.

³⁷⁶ Vö. Holland–Zorman 2007, 59.

16. [...]x ud-na-aš-ša-aš EN-aš šu-uš x [...u₂]-wa-te-et
 17. [šū]-[uš] URU^UTa-u₂-i-ni-ia a-ša-aš-ta [... ..] -ia-at

60 háztartással, aki a (harcban?) a döntésük urai (maradtak), maga előtt kivezette, őket Tawiniya városában letelepítette, és (szerződést) kötött velük.³⁷⁷

A Hettita Birodalom története során nem ez volt az egyetlen ilyen eset: kb. négy évszázaddal később III. Hattusili Tiliura lakóival a város újratelepítésének alkalmából szintén szerződést kötött.³⁷⁸

3. Ugyancsak a *takšul*- kifejezéssel él a Zalpa-szöveg, amikor megemlíti, hogy Zalpa lakói (a hettita királylány halálát megbosszuló katonai akció után rejtekhelyükről előbújva) Hattusában szerződést kötöttek a hettita királlyal.

KBo 3,38 (CTH 3.1) Rs.

1. a-pu-uš-ša URU^UHa-at-tu-ši tak₂-šū-ful] [i-e-er ABI] [ABI] LUGAL-MA
2. URU^UHu-ur-ma-an A-NA A-BI LUGAL ŠU.[GI] x x [...] x URU^UHa-at-tu-ša-aš-ša
3. U₃ LÚ.MEŠŠU.GI URU^UZa-al-pa kat-te-fišl-[ši] x [...] x [...]x DUMU-an u₂-e-ki-ferl
4. nu-uš-ma-aš mHa-ak-kar-pi₂-li-in [DUMU]-[an pa-iš-ta...]

... Ők [Zalpa lakói] Hattusában szerződést (kötöttek.) A király (nagyapja) Hurma városát az idősebb/régi (?) király apjának adta. [...] Hattusának, és Zalpa öregjei egy fiút kértek, és ő Hakkarpilit, a fiát adta nekik.

Ez a szerződéskötés több további érdekes mozzanatra is fényt vet. Egyrészt tanúi lehetünk egy helytartó kinevezésének, méghozzá a királyi család egyik tagját nevezik ki Hurma város kormányzójának. Másrészt pedig Zalpa öregjei (LÚ.MEŠŠU.GI URU^UZa-al-pa) egy hettita királyfi kiküldését kérik, hogy gyakorolja az uralmat a város felett.

A történet folytatása is tanulságos. Hakkarpili herceg konfliktusba keveredik a központi hatalommal – de a szöveg töredékes mivolta miatt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy mi is történt; többféle értelmezési lehetőség is kínálkozik. Az egyik eshetőség, hogy Hakkarpili, összefogva Zalpa lakóival, fellázadt apja ellen.³⁷⁹ A másik értelmezés pont az ellenkezőjét valószínűsíti: a zalpaiak (egy Kiswa nevű emberrel az élen) megpróbálták bevonni Hakkarpilit az apja elleni lázadásba, de nem hagyta magát, ami miatt az életére

³⁷⁷ Helck 1983, 277. kiegészítései itt is hipotetikusak.

³⁷⁸ KUB 21,29 Rs. I. 10ff. (CTH 89). Vö. Altman 2004, 179 ff.

³⁷⁹ Így pl. Güterbock 1938, 102f., ld. még Klinger 1996, 121. és Beal 2003, 21.

törték.³⁸⁰ A kérdés eldöntésében kulcsfontosságú a ^{GIŠ}TUKUL ^{GID}₂.DA kifejezés jelentésének meghatározása – ugyanis ezt az eszközt követeli (^u₂-ek-mi – ₁ Ps.Sg.Präs.) valaki, feltehetőleg éppen Kiswa.³⁸¹ Szó szerint „hosszú szerszám/eszköz”-t jelent, de az adott kontextusban valószínűleg valamilyen fegyverre utal.³⁸² Sajnos a szöveg ezen a ponton megint kitört, így azt sem tudjuk, hogy kitől kérték/követelték a zalpaiak a fegyvert(?). Feltételezhetjük azonban, hogy Zalpa is rendelkezett (Piyustihoz hasonlóan) egy (vagy több) szövetséggel, aki(k) veszély vagy külső támadás esetén katonai segítségnyújtásra (pl. fegyverszállításra) voltak kötelezve.³⁸³ Amikor a történet a kitörés után folytatódik,³⁸⁴ már nem Hakkarpili és Kiswa, hanem egy bizonyos Happi a főszereplő, akit általában hettita hercegnek szokás tekinteni. A fennmaradt szövegrészben erre ugyan nincs utalásunk; a szövegnyelvészeti vizsgálatok alapján azonban elmondható, hogy a szöveg ezen része a Hatti és Zalpa közötti, generációkon átívelő konfliktus-sorozatot beszéli el – amennyiben ez igaz, akkor a Hakkarpilit követő generációban Happi képviseli a zalpai oldalt a viszályban. Happi alatt is harc dúl a hettiták és Zalpa között – melynek végén Zalpa alulmarad, és (kétéves ostrom után) lerombolják:

KBo 22,2 (CTH 3.1) Vs.

1. I-NA MU ³KAM LUGAL-uš pa-it ^{URU}Za-al-pa-an a-ra-ah-za-an-da ^u₂-e-te-et
2. MU ²KAM kat-ta-an e-eš-ta ^mTa-ba-ar-na-an ^mHa-ap-pi₂-in-na
3. kat-ta ^u₂-ek-ta ^U₃ LU² ^{MEŠ} URU-LIM na-at-ta pi₂-an-zi šu-uš ta-me-eš-šer
4. še a-ker LUGAL-uš ^{URU}Ha-at-tu-ša DINGIR ^{DIDL}-aš a-ru-wa-an-zi ^u₂-e-et
5. ^U₃ LUGAL ŠU.GI a-pi₂-ia ta-a-li-iš ša-ra-a URU-ia pa-it
6. ^u₂-uk-wa LUGAL-uš-mi-iš ki-iš-ha ^U₃ ERIN² ^{MEŠ} kat-ti-iš-mi nu URU-an har-ni-ik-ta

A harmadik évben a király elindult. Zalpát körülvette, két évig volt lent.³⁸⁵ Tabarna és Happi (kiadatását) kérte, de a város emberei nem adták át őket. Legyőzték őket és meghaltak. A király

³⁸⁰ KBo 3.38 Rs. 36-37. + KUB 23.23 Rs.! 8-10.; ld. Helck 1983 277 f., hasonlóan Soysal 1989 142.

³⁸¹ KBo 3.38 Rs. 32.

³⁸² Soysal 1989, 144., vö. azonban Sommer–Falkenstein 1938, 123., 131. A kifejezés/intézmény teljes körű elemzéséhez ld. Beal 1988 (az adott szöveghellyel kapcsolatban: §48)

³⁸³ Ehhez vö. fent az Anitta-szöveggel kapcsolatos fejtegetéseket.

³⁸⁴ KBo 22,2 Vs.

³⁸⁵ Var.: KBo 3,38 Vs. 27–28: A harmadik évben a király Zalpába ment. A király Zalpában három évet maradt.

Hattusába ment az isteneknek áldozni, és az öreg/régi királyt³⁸⁶ ott hagyta. A felment a városba:³⁸⁷ „Én (leszek a) királyotok!” De a csapatok velük (voltak). A várost elpusztította.

A hettita hercegek tehát nem a lojalitásukkal tűnnek ki – mintha Zalpa rendelkezne valamiféle ősrégi hagyománnyal, ami feljogosítja őket arra, hogy annak nevében maguknak vindikálják a főhatalmat.³⁸⁸ Ez a kapcsolat talán a hattit trón-istennő, Hanwasiutt/Halmasuit kapcsán fogható meg leginkább – a fejezet eljén láttuk, hogy ez az istennő bizonyos királyi jelvényeket, sőt magát az uralkodást/kormányzást adta a királynak.³⁸⁹ A Zalpa és a hettiták között folytatott küzdelem a Hettita Birodalom létrejötté leképezésének tekinthető – meg kellett vívni a csatát a legkülönbözőbb önálló entitásokkal és helyi hagyományokkal.

A harmadikként említett szerződés, az előbbieik fényében, az újonnan meghódított területeken berendezkedni kívánó hettita államszervezet törekvéseként is felfogható. Átfogó újraszervezésnek lehetünk tanúi: először fegyveres erővel leverik a lázadást (szerencsére a lázító közben életét veszette) és a hettiták hűségén maradókat jutalomból Tawiniya városában letelepítették (és talán privilégiumokkal is felruházták őket). Az elmenekült zalpaiakat nem büntették, hanem egy szerződés segítségével integrálták az alakuló hettita hatalmi rendszerbe – ezt szolgálhatta a hettita herceg helytartóként való kinevezése is. A szerződés tartalmazhatott hadifoglyok kiszolgáltatására vonatkozó kitételeket is, ugyanis a hettita király, mint láttuk, követelte Happi és Tabarna, két lázadó vezér, kiszolgáltatását.

A történetinek látszó elbeszélés vezette több kutatót is arra az útra, hogy történeti forrásként kezelje a Zalpa-szöveget, vagy legalábbis reálisnak tűnő részeit. Ennek az attitűdnek egyik jellemző példája *Richard Beal* 2003-as tanulmánya, amely I. Hattusili elődeinek kérdésével foglalkozik:³⁹⁰ *Beal* a Zalpa-szöveget elsősorú történeti forrásnak tekinti,³⁹¹ és nem kis energiát fektet abba, hogy a szövegben szereplő, ám név szerint meg nem nevezett hettita uralkodókat beazonosítsa más forrásokból ismert királyokkal. Nem ő az egyetlen kutató, akít a több meg nem nevezett uralkodók hasonló erőfeszítésekre

³⁸⁶ Var.: KBo 3,38 Vs. 30.: nagyokat/tisztségviselőket (LU₂^{MES} GAL)

³⁸⁷ Var.: KBo 3,38 Vs. 31.: így szólt a város embereihez

³⁸⁸ Zalpa a politikai hagyományok mellett vallási tradíciókkal is rendelkezhetett, amelyek a hettita királyok halálakor lefolytatott szertartások során is (újra? szimbolikusan?) szerephez jutott, ld. Otten 1958 92f.; Kassian et al. 2002, 689f. (IBoT 2.130) Vö. Haas 1999, 173., legújabban Taracha 2016.

³⁸⁹ KBo 29.1 (CTH 414) Rs i 23.

³⁹⁰ Beal 2003.

³⁹¹ Beal 2003, 21 ff.

csábította: *Oğuz Soysal* disszertációjában az elsők között próbálkozott hasonlóval,³⁹² de *Jörg Klinger* is foglalkozott a kérdéssel³⁹³ (hogycsak a modernebb feldolgozásokat említsük). Újabban *Massimo Forlanini* közölte fejtegetéseit, amelyben egy áldozati listát (KBo 4.13³⁹⁴) is segítségül hív (a Zalpa-szöveg mellett természetesen) a hettita történelem korai (I. Hattusilít megelőző) időszakának feltárásához, és a nevek meghatározásához.³⁹⁵ Az újabb kutatás is ezt a trendet követi.³⁹⁶

Véleményem szerint azonban nem véletlen, hogy a szöveg nem említi meg konkrét királyneveket, tehát az említett kutatók (és mindazok, akik a Zalpa-szövegben elbeszélte eseményeket konkrét helyszínhez és időponthoz kívánják kötni,) nem biztos, hogy a szöveg valódi lényegét ragadják meg.³⁹⁷

III. 3. 2. Politikai nevelés és didaktikus szórakoztatás

Van a hettita korpusznak egy jól körülhatárolható része, amelynek szövegei – a Zalpa-szöveghez hasonlóan – nem konkrétan, hanem általános elnevezésekkel (király, király apja, stb.) operálnak.³⁹⁸ Ezek közül kiemelkedik az ún. „Palota-krónika” (CTH 8, 9), amely sajnos csak későbbi másolatokban maradt fenn, ráadásul igen töredékesen, de a hagyomány vonala valószínűleg ugyanabba az irányba mutat, mint a Zalpa-szöveg esetében.³⁹⁹ Szintén történeti-elbeszélő jellegű szövegkompozícióval állunk szemben, amely anekdotaszerű történeteket tartalmaz a király apjának főszereplésével – a középpontban általában valamiféle erkölcsi gyengeség, vétség, illetve annak méltó megbüntetése áll. Két példa a jobban megmaradt történetek közül:

KBo 3.34 (CTH 8) Rs. i

1. UM-MA LUGAL.GAL-MA URUKu-uš-ša-ri A-BI LUGAL [NINDA^{tu}]-[ni]l-in-ki
2. pa-aš-ši-la-an IŠ-BAT še pa-a-er HUR.SAG-i [ša]l-[an-na-pi₂]-[li]l pa-ah-hu-ur

³⁹² Soysal 1989, 139 f.

³⁹³ Klinger 1996, 118 f.

³⁹⁴ Forlanini (2008, 259.) maga is megjegyzi, hogy a szóban forgó tábla igen kései (sjh.) keletkezésű!

³⁹⁵ Forlanini 2008, főleg 273 ff.

³⁹⁶ Kloekhorst–Waal 2019, 196 f., Simon 2020a, 186 f.

³⁹⁷ Vö. Dardano 2011, 75.

³⁹⁸ Vö. Pecchiolo Daddi 1994.

³⁹⁹ A „Palota-krónika” legújabb feldolgozása: Dardano 1997. A megnevezés félrevezető, mivel nem kronologikus sorrendben elbeszélte történetekről van szó, hanem látszólag egymással összefüggésbe nem hozható anekdoták egymásutánjáról, vö. Hoffner 1980, 303.

3. pa-ri-er-še^{LÚ}NINDA.DU₃.DU₃ hu-u-up-pi₂-er ku-i-da [IŠ-BAT pa-aš-ši]-[lal]-an šal-li-in
 4. ša-an ha-at-ta-an-ni-er ša-an ša-mi-[nu-er]

Így (szól) a nagykirály: Kussarában a király apja a *tunik*-kenyérben egy követ talált. A kopár hegyre mentek, tüzet gyújtottak, a péket megbüntették, mert egy nagy követ talált. Őt megverték és elintézték.

KBo 3,34 (CTH 8) Rs. ii

1. ^mZi-di^{LÚ}ZABAR.DAB e-eš-ta A-BI LUGAL^{DUG}har-ha-ra-an GEŠTIN-it
 2. A-NA ^hHi-iš-ta-i-ia-ra ^mMa-ra-at-ti-ia ma-ni-ia-ah-hi-iš
 3. LUGAL-i SIG₅-an-ta-an GEŠTIN-an hi-in-kat-ta a-pe₂-e-da-aš-ša
 4. ta-ma-in GEŠTIN-an pi₂-i-e-er a-pa-a-aš-ša u₂-it LUGAL-i te-et
 5. na-at-ta a-pu-u-un GEŠTIN-an pi₂-i-e-er LUGAL-uš ku-in
 6. a-uš-ta a-pa-a-aš-ša u₂-it QA-TAM-MA IQ-BI ša-na-aš-ta
 7. ar-ha pe₂-e-hu-te-er ša-an e-eš-ši-kir ša-aš BA.UŠ₂

Zidi pohárnok volt. A király apja egy *harhara*-pohár(nyi) bort rendelt Hisraiyarának és Maratinak. A királynak jó bort adott, azonban nekik egy másik bort adott. Az egyikük pedig jött a király elé mondván: „Nem azt a bort kaptuk amit a király!” A másikuk is jött (a király elé) és ugyanazt mondta. Őt (Zidit) elvezették, „elintézték”, meghalt.

A banálisnak ható (ám mégis súlyos büntetéssel végződő) történetek mellett komoly vétségekről is szó esik: például hivatalvesztést eredményező rágalmazásról vagy akár árulásról:

KBo 3,34 (CTH 8) Rs. i.

24. ^{URU}Ha-aš-šu-i ^mŠa-an-da-aš DUMU.E₂.GAL LÚ [^{URU}]Hu-ur-ma e-eš-ta hur-la-aš-ša
 25. na-ah-ta nu eš-he₂ pe₂-en-ni-iš A-BI][LUGAL] IŠ-PUR ša-[an] ku-uk-ku-re-eš-ki-er

Hassuban Sanda, a palotai hivatalnok, Hurma ura. A hurriktól félt, így az úrhoz⁴⁰⁰ menekült. A király apja küldött (utána), őt megcsonkították.

A szöveg értelmezésében a kutatás arra az álláspontra helyezkedett, hogy a történeteket egyfajta intésként mesélték a jövő generációjának, hogy a király rendelkezéseinek tartós

⁴⁰⁰ Ha Sanda a hurrik urához menekült, árulást követett el, ha pedig félelmében elhagyta állomás-helyét és a saját urához futott, akkor gyávaságával méltatlanná vált posztjára.

érvényt szerezzenek – így erősítve királyi hatalom tekintélyét és megteremtve a birodalom egységét.⁴⁰¹ A szövegek narratív struktúrájának egységben, egységként való elemzése világossá tette, hogy a „múlt” gyengeségeinek a kipellengérezése azt a célt szolgálta, hogy ráirányítsa a figyelmet az igazságosság és az egység fontosságára a birodalom egészére nézve – ennek letéteményese pedig nem más, mint a király.⁴⁰² Van olyan értelmezés is, amely a szöveget a hettita ünnepek kontextusába helyezi, és az egyes történeteket szcenírozott előadásként képzelel el, amelyet az anekdoták narratív technikáinak vizsgálata is megerősít. A szöveg utolsó része⁴⁰³ tulajdonképpen egy bankett-jelenet leírását tartalmazza (ülérend, terítékek, ételek) – akár ez az esemény is lehetett a történetek elbeszélésének az apropója.⁴⁰⁴ A két interpretáció természetesen nem zárja ki egymást, hanem inkább meg is erősíti: ha a történeteket valóban újra és újra eljátszották/előadták, akkor a pedagógiai-didaktikai hatás erősebb is lehetett. Nyilván az is volt: a szöveget tartalmazó töredékek számtalan példányban kerültek elő a Hettita Birodalom történetének mindegyik szakaszából,⁴⁰⁵ illetve nem csak hosszú időn át hagyományozódott a kompozíció, hanem több párhuzamos példány is előkerült ugyanabból az időszakból. Egyes kutatók szerint⁴⁰⁶ önálló műfajjá fejlődött ez a szöveghagyomány, amely az alapvető formák megtartása mellett az egyes epizódok átalakítását, újak hozzáadását illetve egyes történetek kihagyását is magában foglalhatta.⁴⁰⁷

Noha a Zalpa-szöveg hagyománytörténete nem ilyen gazdag, véleményem szerint a hasonló kontextusban kell értelmezni. Ha a történet egy részének volt is valami valós történeti magja (Zalpa és Hatti konfliktusa), célja nem az, hogy visszaidézze a múlt (régmúlt) eseményeit, hanem hogy egy konkrét kérdésben: a hatalom családon belüli megosztásának elméleti és gyakorlati kérdésében egy példabeszéd jellegű történet keretei között állást foglaljon. Pontosan ezért nem is kell behelyettesíteni az „üresen hagyott” királyneveket,⁴⁰⁸ mert nem a konkrét események képezik a történet magját, hanem az

⁴⁰¹ Klinger in TUAT Ergänzungslieferung 2001, 61.

⁴⁰² Zorman 2004, 707.

⁴⁰³ KBo 3,34 Rs. iii 15-től, illetve a párhuzamos szövegek alapján. Ld. Gilan 2015, 125 ff.

⁴⁰⁴ Vö. Gilan 2007a.

⁴⁰⁵ Ld. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=8

⁴⁰⁶ Dardano 2011, 71.

⁴⁰⁷ Értelmezésünk szempontjából nem feltétlenül releváns, de érdemes megemlíteni, hogy az újabb kutatások mind a Zalpa-szöveg (vö. Kloekhorst–Waal 2019, 196 f.), mind a palotai anekdoták kapcsán az eddigi véltnél korábbi keletkezést valószínűsítenek (Kloekhorst 2020.). Ez abból a szempontból érdekes, hogy a hatalommegosztásra és a (királyi) családon belüli egységre reflektáló „metaszövegek” már az óasszír kort lezáró átmeneti időszakban megfogalmazódtak.

⁴⁰⁸ Hasonlóan Dardano 2011, 67. a palotai anekdoták kapcsán, a „múlt paradigmaticus funkciójáról” beszél.

általános mondanivaló: a hatalom családon belüli megosztása nem vezet jóra, és ha mégis gyakorolják, akkor nagy körültekintéssel és óvatossággal kell eljárni.

A történet azonban tartalmaz konkrét neveket, és a helyszínek is a valós szférából származnak (még ha Zalpa lokalizációja egyelőre kérdéses⁴⁰⁹ is) – ez azonban nem mond ellent a fenti interpretációnak: a „kézzelfogható”, mindenki számára megfogható támpontok segítik a történet befogadójának a mondanivaló befogadásában.⁴¹⁰

Gilan mutatott rá, hogy a történet második részében a hettita hercegek több generációban megismétlődő lázadása, illetve ezen lázadások támogatása az a mozzanat, amely Zalpa elpusztítását kiváltja.⁴¹¹ A hangsúly a hettita hercegeken, azaz a politikai hatalomnak a családon belüli megosztásán van – ahogyan azt a Telipinu-ediktum korábban idézett epizódjában olvashattuk. Az sem zárható ki, hogy a szöveg egyik passzusa akár átokként is felfogható: ha a királyi családon belül valaki ellenségeskedésbe kezdene,

KBo 3,38 (CTH 3.1) Rs.

29. nu kat-ta ha-aš-ša ha-an-za-aš-šal [...]

30. GIR₂-an-za kar-aš-du

és unokáit és dédunokáit (...) karddal vágja le!⁴¹²

Gilan helyesen kapcsolja össze a történet (mesés) elejét a második rész (történeti) elbeszéléssel (és ezzel erősíti meg *Holland* és *Zorman* vizsgálatainak eredményét): nemhogy a 30 trónörökös túl sok egy birodalomnak, hanem adott esetben akár kettő is:

„... a vérfertőzésről szóló mese erőteljes és hatásos allegóriát kínál nem csak az azt követő történeti narratívához, hanem ahhoz az akut politikai problémához is, amely végigkísérte a Hettita Birodalom egész történetét.”⁴¹³

Abban is egyetérthetünk *Gilannal*, hogy a Zalpa-szöveg világos, didaktikai célokkal megfogalmazott historiográfiai mű,⁴¹⁴ ám nem valószínű, hogy a célcsoportja (csak) a szöveg „saját kora” lenne – ezt egyrészt lehetetlen pontosan meghatározni, másrészt

⁴⁰⁹ Ehhez vö. Stipich 2012, 701 ff.

⁴¹⁰ Vö. azonban Simon 2020a, 186. (n.15.)

⁴¹¹ *Gilan* 2007b, 313f., majd *Gilan* 2015, 204 ff. Hasonlóképpen már Kempinski–Kořak 1982, 99.

⁴¹² A szöveg hely értelmezési nehézségeihez vö. *Holland–Zorman* 2007, 63.

⁴¹³ *Gilan* 2007b, 315. Ezek után azonban nehezen érthető, hogy miért kezd el *Gilan* is (uo. 316f., *Gilan* 2015, 208 ff.) a történetben szereplő személyek konkrét beazonosítását boncolgatni.

⁴¹⁴ *Gilan* 2007b, 318.

pedig nem másolták volna még a hettita Újbirodalom korában is (a palotai anekdoták gyűjteményéhez hasonlóan). Márpedig a fennmaradt példányok nagy része az Újbirodalom korából származó másolat⁴¹⁵ – ez a szöveg irányában megnyilvánuló folyamatos érdeklődést valószínűsíti.

Mindent egybevéve valószínűbbnek látszik, hogy a Zalpa-szöveg valóban a Hettita Birodalom történetét végigkísérő problémát: a hatalommegosztás elméleti és gyakorlati kérdéseit egy fiktív, propagandisztikus történet keretében tematizálja, függetlenül a konkrét történelmi eseményektől. Ha voltak is konfliktusok Hatti és Zalpa között, azok immáron egy fiktív történetté stilizálódtak abból a célból, hogy egy fontos mondanivalót hordozzanak.

De valóban elpusztult Zalpa? Vannak forrásaink, ami arra utalnak, hogy a pusztítás nem volt teljes körű, vagy legalábbis nem volt végleges. Ismerünk olyan szövegeket, amelyek Zalpát a kaskák által pusztított területekkel hozzák kapcsolatba: Arnuwanda és Asmunikal imája (CTH 375) Zalpát a kaskák által elpusztított országok között említi.⁴¹⁶ Szintén a kaska határvidék irányába mutat a ^{LÜ}AGRIG tisztségviselők listája (CTH 231.1.)⁴¹⁷ és az AN.TAH.ŠUM^{SAR}-ünnep leírásának egyik töredéke (CTH 625)⁴¹⁸ – ezeket kiegészíthetjük KUB 52,102 + IBoT 2,9 (korábban CTH 648, újabban CTH 667⁴¹⁹) szöveggel, amely a „fiú” (DUMU-aš) által Zalpa isteneinek bemutatott áldozatokat ír le.⁴²⁰ *Forlanini* rekonstrukciója szerint a Zalpa-szövegben leírt „nyugtalan” időszak után Zalpában ismét normalizálódott a helyzet – egészen addig, amíg a kaskák véglegesen el nem pusztították.⁴²¹ Ezek a kiegészítő információk is megerősítik azt az értelmezést, miszerint a Zalpa-szöveg elbeszéléseit nem egy konkrét történelmi helyzet krónikaszerű leírásaként kell felfognunk, hanem sokkal inkább egy példabeszédet.

Eltávolodva a Zalpa-hagyománytól, és szemügyre véve a hettita Óbirodalom idősza-
kához kötődő történeti-irodalmi szövegeket (illetve a már tárgyalt szövegeket kontex-
tusba helyezve), további alátámasztást nyernek az imént tett megállapításaink. Ezek a
szövegek, beleértve a már tárgyaltakat, témánk szempontjából két nagyobb csoportra
oszthatók: az egyik csoport szövegeiben a szűkebb királyi család áll a középpontban, a
másik csoportban pedig az a politikai közösség, akik a Hettita Birodalom irányításában,
alrendszerük működésében részt vesznek. Az első csoporthoz tartozó szövegeket a

⁴¹⁵ Ld. <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/> Vö. Van den Hout 2002 (különösen 866 ff.)

⁴¹⁶ KBo 27,21 Vs ii. 22.

⁴¹⁷ VBoT 68 iii 4.

⁴¹⁸ KBo 4.13 i 21. Utóbbi szövegek értelmezéséhez ld. Götze 1930. Vö. Steiner 1993.

⁴¹⁹ Ld. <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/> sub CTH 667.

⁴²⁰ Vö. *Forlanini* 1984, 253 ff.

⁴²¹ *Forlanini* 1984, 261.

politikai nevelés, a második kategóriához tartozókat pedig a didaktikus szórakoztatás⁴²² címkével láthatjuk el, a következőkben pedig megvizsgáljuk ezeknek műfaji, tartalmi és stilisztikai jellegzetességeit.

A királyi család politikai nevelését célzó szövegek csoportjába négy kompozíciót sorolhatunk: I. Hattusili „politikai végrendeletét” (CTH 6) illetve az ezzel tematikusan szorosan összefüggő „rendeletét” (CTH 5), egy valószínűleg I. Mursili idejére datálható, töredékessége miatt nehezen beazonosítható szöveget (KBo 3,28),⁴²³ és a Telipinuediktumot (CTH 19). A didaktikus-szórakoztató kategóriába a Zalpa-szöveget (CTH 3), az Ursu ostromáról szóló akkád nyelvű leírást (CTH 7), illetve a palotai anekdoták gyűjteményét (CTH 8) sorolhatjuk.⁴²⁴

A politikai-nevelő célzatú kompozíciók közös vonása, hogy kemény szavakkal, a királyi család viselt dolgainak elbeszélésével, a botrányok kendőzetlen és leplezetlen pellengére állításával a lényegi mondanivalót kívánják alátámasztani: a királyi családon belüli egység fontosságát, a király utasításainak követését, amelyek a sikeres birodalomépítés legfontosabb előfeltételeként tekintettek. Ennek a motívumnak az első megjelenése az I. Hattusili „politikai végrendelete” néven emlegetett szövegben lelhető fel. Tulajdonképpen egy „gyűlés” előtt tartott beszéd írásos formájáról van szó, és egy későbbi helyen utalást találunk arra is, hogy milyen módon kell „felhasználni” a szöveget:

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col. i

1. [LUGAL.GAL] Ta-ba-ar-na pa-an-[ga-u-i A-NA^{LÚ.MEŠ}GAL.GAL-ia
2. me-[mi-iš-tal ka-a-ša ar-[ma-ni-ia-ah-ha-at nu-uš-ma-aš TUR-la-an
3. la-ba-ar-na-an te-nu-un [a-pa-a-aš-wa-aš-ša-an e-ša-ru ...

A nagykirály, Tabarna a „gyűlésnek” és a nagyoknak így szólt: „Most megbetegedtem, de nektek a fiatal Labarnát neveztem (utódnak)...⁴²⁵

⁴²² Hasonlóan Gilan 2015, 330 ff., de mégis más csoportosítással.

⁴²³ A hettita szövegkompozíciók katalógusa (<http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>) a palotai anekdoták töredékei között listázza (CTH 9.6), ami egészen bizonyosan téves; ld. Marazzi 2012.

⁴²⁴ A Zalpa- és az Ursu-szöveg, illetve az anekdota-gyűjtemény közötti hasonlóságra a szakirodalom már régebben felfigyelt, ld. Dardano 2011, 64.

⁴²⁵ A kolofón megerősíti az értelmezést és a kiegészítéseket is:

1. TUP-PI₂ Ta-ba-ar-na LUGAL.GAL I-NU-MA
2. LUGAL.GAL Ta-ba-ar-na I-NA^{URU}Ku-uš-šar^{KI} IM-RA-AŠ-ŠU-MA TUR-AM^mMu-furl-[ši-li
3. A-NA LUGAL-RU-TIM U₂-WA-A-RU

Tabarna, a nagykirály táblája: amikor Tabarna, a nagykirály Kussarában megbetegedett és a fiatal Mursilit a királyságra kijelölte.

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col. iii

55. LUGAL.]GAL] La-ba-ar-na A-NA^m Mu-ur-ši-li DUMU-ŠU
 56. me-mi]-iš-ki-u-an da-a-iš ud-da-a-ar-me-et-ta pe₂-eh-hu-un nu ki-i
 57. tup]-[pi₂] ITU-mi ITU-mi pe₂-ra-an-ti-it hal-zi-eš-ša-an-du nu-za-an
 58. ud-da]-[al]-ar-me-et ha-at-ta-me-et-ta kar-ta ši-iš-at-ti

A nagykirály, Labarna, Mursilihez, fiához így szólt: neked adtam szavaimat, és ezt a táblát hónapról hónapra neked olvassák fel, hogy szavaimat és bölcsességemet szívedbe vésd.

Érzelmileg meglehetősen túlfűtött leírások sokaságát olvashatjuk a további sorokban, amelyek a családon belüli széthúzás káros hatásait ecseteli, például:

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col i

8. LUGAL-ša-an e-ep-pu-un na-an-za-[kan₂] [ša-aš-ti-im-mi ar-nu-un
 9. nu ku-it nam-ma-az [DUMU].NIN-TI-[ŠU] [U₂-UL ku-iš-ki ša-al-la-nu-zi LUGAL-aš
 ut-tar
 10. U₂-UL da-a-aš nu an-na-aš-ša-aš [MUŠ]-[aš ku-it ut-tar nu a-pa-a-at da-a-aš
 11. nu-uš-ši ŠEŠ^{MEŠ}-uš NIN^{MEŠ}-uš [ud]-[da-a-ar e-ku-na pe₂-e-da-eš-kir nu a-pi₂-en-za-an
 12. ud-da-a-ar iš-ta-ma-aš-[ki]-[it ...

Én, a király, megfogtam őt, (és) az ágyamhoz hívtam: „Hát még mit nem! A testvérenek fiait senki nem neveli!” A király szavát nem fogadja el, de az anyja, a kígyó, szavát elfogadja! Bátyjai és húgai állandóan ellenséges szavakat hoztak elő, és azokra a szavakra hallgatott.

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col ii

20. [an]-na-aš-ši-iš MUŠ-aš nu u₂-[iz]-[zi ŠA AMA-ŠU ŠEŠ^{MEŠ}-ŠU NIN^{MEŠ}-ŠU-ia
 21. [ud]-da-a-ar iš-ta-ma-aš-[ki]-[u-an da-a-i nu u₂-iz-zi
 22. [kat]-ta-wa-a-tar ša-an-hi-eš-ki-[u-an da-a-i ERIN^{MEŠ}LÚ.MEŠ GAL.GAL ARAD^{MEŠ}-ia
 23. [LUGAL]-ša-an ku-i-e-eš ki-ia-an-[ta li-ik-zi ka-a-ša-wa LUGAL-i še-er ak-ke-eš-kan₂-zi
 24. [nu]-ša-pa u₂-iz-zi zi-in-[na-i nu e-eš-har^{HI.A} ...
 25. i-lišl-šu-wa-an da-a-i nu [U₂.UL na-ah-zi

Az anyja egy kígyó! Jön, és az anyja, bátyjai és húgai szavára hallgat. Jön, és bosszút fog keresni. A csapataim, nagyjaim és szolgálaim, (akik) a királyt ismerik el, megesküszik: a királyért megfognak halni! Jön, és vért fog ontani, nem fog félni.

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col ii

63. a-ut-te-ni DUMU]-[l]al-ma-an^mHu-uz-zi-ia-an LUGAL-ša-an [A-NA] ^{URU}Tap-pa-aš-ša-an-da
64. iš-ha-a-an i-ia-nu]-[un] a-pe₂-e-ma-an e-ep-per nu-uš-ši ku-uš-[tul]-e-eš-ki-er
65. nu-mu ku-u-ru-ri-i-ia]-[ahl]-hi-er at-ta-aš-ta-aš-wa SAG.DU-še-et wa-[ag]-ga-ri-ia
66. I-NA ^{URU}Tap-pa-aš-ša-an-da ša]-[al]-la E₂-ir ku-e ne na-at-ta
67. par₂-ku-nu-ut-ta-ti] zi-ga par₂-ku-ia-a-tar i-ia

Nézzétek a fiamat, Huzziyát! Én, a király, Tapassanda városában urat csináltam (belőle). Azok⁴²⁶ megfogták őt és gonoszságra vették rá, úgyszólván ellenségesek lettek velem: „Atyád feje ellen lázadj! Tapassandában a nagy házat, nem tisztította meg. Te végezd el a tisztítást!”

Ezeket a passzusokat nyomatékos felszólítások egészítik ki, amelyek az egység, a király szavának/parancsainak megtartását meglehetősen vehemenciával hangsúlyozzák:

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col ii

46. nu-uš-ma-aš] u₂-e-it-na-aš ma-a-an pa-an-ku-ur-še-me-[et] [1-EN] e-eš-du
47. ku-ru-ur] [nu]-wa-an e-eš-du ši-i-e-el ARAD^{MEŠ}-ŠU [ŠA 1] [AMA] ha-aš-ša-an-te-eš
48. nu-uš-ma-aš] 1-EN ^{UZU}NIG₂.GIG 1-EN ^{UZU}ha-ah-ri-iš 1-EN [^{UZU}GEŠTU]-[šal] ha-an-[tal]-an-te-eš
49. le-e-ma] šar-ka-li-ia-tu-ma-ri le-e ku-fiš-ki] [ku-ru]-ur na-aš-ta ut-tar
50. le-e] [ku]-iš-ki šar-ra-at-ta ki-i ^{URU}Ši-na-[hu]-wa ^{URU}U₂-ba-ri-ia-aš-ša
51. ut-tar le]-[el] i-ia-at-te-ni ku-uš-du-wa-a-ta le-e ha-an-da-a-an-pat₂ e-eš-du

És nálatok, mint a farkasoknál, a rokonságotok egy legyen! Ellenségeskedés soha többé ne legyen. Szolgáid (mintha) egy anyától születtek (volna). Számotokra egy(etlen) máj, egy(etlen) tüdő, egy(etlen) fül adassék meg! Ne legyetek gőgösek, ne legyen áskálódás! A (király) szaván senki se lépjen át! Amit Sinahuwa és Ubariya, (olyan) szót ne csináljatok! A gonoszság bizony nem lehet!

KBo 1.16+ (CTH 6, hettita változat) col iii

1. šu-me-eš-ma-an i-da-a-lu le]-[el] i-ia-at-te-ni a-pa-a-aš i-da-a-lu i-e-et
2. u₂-ga-an i-da-a-lu a-ap]-[pa] U₂-UL i-ia-am-mi a-pa-a-aš-mu-za at-ta-an
3. U₂-UL hal-za-iš] u₂-ga-an-za DUMU.MUNUS-TI U₂-UL hal-zi-ih-hi

⁴²⁶ Tapassanda lakói.

4. nu-za^{URU}Ha-at-tu-ši]⁴²⁷ ki-nu-un iš-ta-an-za-an-ma-an U₂-UL ku-iš-ki da-a-aš
5. zi-ik-ma DUMU]-[IA]^mMu-ur-ši-li na-an-za zi-ik da-a
6. nu at-ta-aš ud-da-a]-[ar] pa-ah-ši ma-a-an at-ta-aš ut-tar pa-ah-[ha-aš]-ta
7. NINDA-an e-ez-za-aš]-ši wa-a-tar-ra e-ku-uš-ši ma-a-an^{LÚ}ma-ia-[an]-[da-tar]
8. kar-di-it]-[ti] nu-za UD-an 2-ŠU 3-ŠU e-et nu-za a-ar-[ši-i-ia]-ah-hu-ut
9. ma-a-an-ma^{LÚ} ŠU.GI-tar-ra kar-di-it-ti nu-za ni-in-[ki]-ih-[hu]-[ut
10. le-e at-ta-aš]-[ša] ut-tar pe₂-e-eš-ši-ia
11. nu ha-an-te]-[ez]-zi-ia-aš-mi-iš ARAD^{MEŠ}-IA šu-me-eš nu LUGAL-aš ud-[dal]-[a]-ar-mi-it
12. pa-ah-ha-aš]-[dul-ma-at nu NINDA-an az-za-aš-te-ni wa-a-tar e-ku-ut-te-ni
13. nu^{URU}Ha-at]-[tu]-ša-aš-ša ša-ra-a ar-ta-ri KUR-e-me-et-ta
14. wa-ar-ši-i]-[ial-an ma-a-n A-WA-AT LUGAL-ma U₂-UL pa-ah-ha-aš-nu-ut-te-ni
15. ^{URU}Ha-at-tu]-[ši]-ša-an U₂-UL hu-i-iš-te-ni nu har-ak-te-ni
16. ku-iš-ma-kan₂] LUGAL-aš ud-da-a-ar hu-ur-ta-[il]-iz-zi na-aš ki-nu-na-pat₂
17. a-ku le-e] [MAŠKIM]-aš-mi-iš a-[pa]-a-aš ha-an-te-iz-zi-ia-aš-ša-aš ARAD le-e
18. na-an^{UZU}][UR₂] -da-an ha-at-ta-an-ta-ru ...

De ti gonoszságot ne tegyetek. Aki gonoszságot tesz, én gonoszságot vele nem teszek. Ő engem apjának nem nevezett, én sem nevezem őt lányomnak.

Hattusában eddig akaratomat senki nem vette komolyan. De te, fiam, Mursili, vedd komolyan! Az apa szavát fogadd meg, és amíg az apa szavát megfogadod, kenyeret fogsz enni és vizet fogsz inni. Amíg a fiatalság a szívedben van, naponta kétszer, háromszor egyél, érezd jól magad! Ha viszont öregség lesz a szívedben, csillapítsd szomjad, de az apa szavát akkor se vedd semmibe!

Ti, az én magasrangú szolgálóm, az én királyi szavaimat fogadjátok meg, hogy kenyeret ehsetek és vizet ihassatok. Akkor Hattusa is szilárdan áll és az országunk békés lesz. Ha viszont a király szavát nem fogadjátok meg, Hattusában nem fogtok megélni, hanem elpusztultok! Aki a király szavát kiforgatja, az most haljon meg, felügyelőm ne (legyen), magasrangú szolgálóm ne (legyen), a hímvesszőjét vágják le! ...

A hosszú szövegből még sok példát lehetne idézni, de érdemes egy pillantást vetni KBo 3,27 (CTH 5) táblára is, amely stílus és megfogalmazás tekintetében nagyon hasonló eszközökkel operál:

⁴²⁷ Másik lehetőség a kiegészítésre: ha-ša-an-na-aš-ma-aš „családban”, vö. Sommer–Falkenstein 1938, 12.

KBo 3,27 (CTH 5)

1. ka-ša-at-ta-aš-ma-aš^m Mu-ur-ši-li-in pe₂-eh-hu-un
2. [GÍŠ]SU₂.A A-BI-ŠU a-pa-aš da-a-u₂ DUMU-mi-ša NU DUMU-aš
3. šu]-mi-in-za-na ARAD^{MEŠ}-am-ma-an UR.BAR.RA-aš ma-a-an pa-an-[gurl]-[ša-me-et
15. 1-EN e-eš-tu nu ku-i-e-ša hu-ur-ta-li-an-zi
16. A-WA-AT LUGAL LU₂^{MEŠ} ME-ŠE-DI-eš^{LÚ.MEŠ} pa-ah-hur-zi-eš
17. U₃^{LÚ.MEŠ} MU-ŠA-A hu-ur-ta-li-an-zi ku-e hu-[url]-[ta-an-ta-ru
18. DUMU^{MEŠ} E₂.GAL lu-ri-[ia-ah-ha-an-zi] [ut-tar]-[ši-it DUMU E₂.GAL ku-[iš
19. hu-ur-ta-li-[iz-zi kap-ru-uš-ši]-it ha-at-ta-[an]-[ta-ru
20. na-an a-aš-[ki]-[iš-ši kan₂]-[kan₂]-[du
21. ma-a-an ud-da-a-[ar-me-et] [pa]-ah-[šal]-[nu-ut-te-ni] [nu-kan₂]
22. ut-ne-em-me-et-[tal] [pa-ah-ša-nu]-ut-te-ni [ma-a-an-ša-an] [ha]-aš-ši-[i
23. [pa]-ah-hu-ur pa-ra-iš-[tel]-[ni] [nal-at-ta-kan₂][!] [ud]-[dal-a-ar-me-[et]
24. [šar]-ra-at-tu-ma [mal]-[a-an]-ša-an ha-a-ši-i [pa]-[ah]-[hu]-ur
25. [nal-at-ta pa-ra-iš-te-ni u₂-iz-zi [URU][Ha]-at-[tu-ša-an
26. [MUŠ]-aš hu-la-a-li-az-zi
27. LU₂^{URU} Za-al-pu-u-ma-aš at-ta-[aš] ut-tar pe₂-eš-ši-at ka-a a-pa-aš
28. [URU]Zal-al-pa-aš LU₂^{URU} Ha-aš-šu-[ul]-ma-aš at-ta-aš ut-tar pe₂-eš-ši-at
29. ka]-[al]-aš a-pa-aš^{URU} Ha-aš-šu-wa-aš na-aš-ma LU₂^{URU} Hal-pu-u-ma-aš-ša
30. at]-[tal]-aš ut-tar pe₂-eš-ši-at^{URU} Hal-pa-aš-ša ha-ra-ak-zi⁴²⁸

Én nektek Mursilit adtam (királyként). Apjának trónját foglalja el! (Saját) fiam nem a fiam! De a szolgálaim családja, mint a farkasé, úgy legyen egy(séges)! De aki kifogatja a király szavát, (legyenek akár) testőrök, királyfiak, tisztviselők, legyenek átkozottak! Ha palotai tisztviselők meggyalázzák a szavait: a palotai tisztviselőnek, aki ezt elköveti, vágják el a torkát és akasszák fel az ajtóra!

Ha szavaimat megfogadjátok, akkor országomat is véditek. Ha a tűzhelyben tüzet gyújtotok, szavaimat akkor se forgassátok ki! Ha a tűzhelyben a tüzet nem gyújtátok meg, Hattusát a kígyó körbefonja!

A zalpai elvetette az apa szavát – hát itt van Zalpa! A hassuwai elvetette az apa szavát – hát itt van Hassuwa! De a halabi is elvetette az apa szavát – Halab el fog pusztulni!

KBo 3,27 teljesen egyértelműen rokonítható I. Hattusili „politikai végrendeletével”, nyilván ez a szöveg is egy (vagy több, fiktív) beszédet tartalmaz: a szöveg (nem idézett)

⁴²⁸ A kiegészítésekhez vö. Gilan 2015, 100 ff., korábbi irodalommal.

első részében tulajdonképpen Tawananna (a „kígyó”) *damnatio memoriae*-ben részesül,⁴²⁹ majd ismét Mursili kinevezéséről, az egység hangsúlyozásáról van szó, végül pedig hódításokat említ – sajnos mivel a tábla itt letört, nem tudjuk eldönteni, hogy a folytatásban is erről lenne-e szó. Valószínűbb azonban, hogy Zalpa és Hassuwa (és Halab jövőbeli) elpusztításának felemlegetése a történeti argumentáció elemeként tűnik fel.

KBo 3,28 műfaját sem könnyű meghatározni: nem tartalmaz olyan plasztikus metaforákat, mint az előzőek, mégis az első személyben íródott részei alapján a királyt (I. Mursili?) tekinthetjük a főszereplőnek, aki egyrészt visszaemlékezéseket közöl, amivel látszólag előkészíti a lényegi mondanivalót – ami sajnos nem maradt fenn. Ezen ismervek alapján a szöveg műfaját vagy királyi ediktumként,⁴³⁰ vagy a király bölcsességét dokumentáló feliratként⁴³¹ határozza meg a kutatás. Magunk részéről inkább az előbbivel értünk egyet, azonban nem elvitatva a szövegtől azokat a passzusokat, amelyek érintik a királyi család egységét:

KBo 3,28 col ii.

10. ki-nu-na ma-a-an DUMU-aš A-NA SAG.DU LUGAL u₂-wa-aš-ta-i ku-it-ki a-pa-ša-an
A-[NA ^DID₂-ia
11. [hall-za-a-i na-aš pa-it-[tu] ma-a-na-aš par₂-ku-eš-zi nu ša-a-ku-wa-at-te-et u₂-uš-[ki-it-tu
12. [tak₂]-ku ^DID₂-ia-ma mi-im-ma-i na-<aš> E₂-ši-pat₂ e-eš-tu ge-en-zu-wa-i-[ši ma-an
13. na-an ka-pu-u-e-ši na-an ka-pu-u-i tak₂-ku na-at-ta-ma ka-pu-u-e-ši
14. na-aš E₂-iš-ši-pat₂ A-NA E₂.EN.NU.UN le-e da-it-ti
15. i-da-lu-ma-an le-e i-ia-ši he₂-en-kan₂-še le-e tak₂-ki-iš-ši uš-[ša-ni]-[e-ši-an
16. le-e ne-pi₂-ši DINGIR^{DIDL} iš-tar-ni-ik-ši tak₂-na-a-ma mi-e-nu-uš iš-tar-ni-[ik]-ši
17. at-ta-aš-ma-aš har-ša-ni-i ^DID₂-ia me-ek-ke-eš pa-ap-re-eš-kir šu-uš A-BI LUGAL
18. na-at-ta hu-iš-nu-uš-ke-e-et ^mKi-iz-zu-wa-aš-pat₂ A-NA SAG A-BI-[IA] ^DID₂-ia
19. pa-ap-ri-it-ta ša-an at-ta-aš-[mi-iš] ^mKi-iz-zu-wa-an na-at-<ta> hu-e-<eš>-nu-u₂-ut
20. ki-nu-na LUGAL-uš i-da-lu me-[ek]-ki u-uh-hu-un ta LUGAL-wa-<aš> ud-da-a-ar-ra-
me-et
21. le-e šar-ra-at-tu-ma ...

⁴²⁹ Ezért több kutató is Tawananna „kiközösítését” célzó ediktumként értelmezi a szöveget, ld. pl. Haas 2006, 65.

⁴³⁰ Marazzi 2012.

⁴³¹ Gilan 2015, 115.

Most tehát, ha egy (király)fi a király személye ellen akárhogyan vétkezik, őt vízpróbának vesd alá⁴³² és menjen! Ha tisztának bizonyul, szemeidet megláthassa. Ha viszont a vízpróbát elveti, saját házában legyen. Ha megkíméled, és számolsz (vele), hát számolj (vele). Ha (viszont) nem számolsz (vele), akkor saját házában legyen, börtönbe ne zárd. Gonoszat ne tegyél vele, ne öld meg, ne add el (szolgának) se! Ez az isteneket bántja, ahogy a földön a kegyelmet' bántod.

Apám személye és a Víz istene (ellen) sokan bűnösök voltak, a király apja azonban nem hagyta őket életben. Maga Kizzuwa apám és a Víz istene ellen bűnt követett el, és apám Kizzuwának (sem) kegyelmezett.

És most én, a király sok gonoszsgót láttam. Az én királyi szavaimat fogadjátok meg! ...

A próbatétel leírása új elemként kapcsolódik a királyi házban történő gonosz cselekmények említéséhez, de itt sem maradhat el a király szavainak tiszteletben tartására történő felszólítás.

A Telipinu-szöveg kapcsán korábban már jeleztük a fenntartásokat azzal kapcsolatban, hogy valamiféle alkotmányként tekintünk a kompozícióra. Mivel a szövegben egyértelműen szerepel, milyen okból és körülmények között keletkezett (ld. fent), itt is valószínűsíthetjük, hogy a király „gyűlés” előtt elhangzott beszédét/beszédeit foglalták később írásba, és mivel rendkívüli fontosságú rendelkezéseket tartalmazott, sok másolata keletkezett a Hettita Birodalom fennállása alatt. Mivel a szöveg igen sok kérdést felvet és számos szempontból elemezhető,⁴³³ most csak arra a szempontra térünk ki, ami a gondolatmenetünk szempontjából lényeges. A történeti bevezető (§§ 1-26) és a „gyűlés” egybehívásának leírása (§ 27) után következő részek (§§ 28-50)⁴³⁴ alapos áttekintése *Gilant* arra a megállapításra vezette, hogy ezek sem jogi normákat rögzítő passzusok, hanem tulajdonképpen tanácsok, amelyeket a bölcs király az utókorra kíván hagyományozni – kivéve persze a trónöröklési rend leírását tartalmazó híres § 28-at.⁴³⁵ Ehhez hozzátehetjük még a § 49 és § 50-et is, ahol a gyilkosságról általában (iš-ha-na-aš-ša ut-tar „a vér dolga”), illetve a varázslásról, fekete mágiáról (al-wa-an-za-an-na-aš) van szó. Esetleg ide tartozhat még a § 31 azon része, amely a királyi herceg által elkövetett bűntettről esik szó:

⁴³² Szó szerint: „a Víz-istenhez hívd (oda)”.

⁴³³ Vö. Liverani 2004, 27–52.

⁴³⁴ A 36., 41–43., illetve 45. paragrafusok sajnos egyáltalán nem, vagy csak az értelmezhetőséget lehetetlenné tevő töredékes állapotban maradtak fenn.

⁴³⁵ Gilan 2015, 165, 333.

KBo 3,1+ (CTH 19) col ii

...

55. tak₂-ku DUMU.LUGAL-ma wa-aš-ta-i nu SAG.DU-az-pat₂ šar-ni-ik-du A-NA E₂-ŠU-ma-aš-ši-iš-ša-an
56. [U₃] A-NA DUMU^{MES}-ŠU i-[dal-lu le-e tak₂-ki-iš-ša-an-zi ...

Mármost ha egy herceg büntettet követ el, fejével fizessen. Házával, gyermekeivel gonoszság ne történjen. ...

Ezekről a kivételektől eltekintve valóban inkább javaslatokat olvashatunk a gazdasági, illetve a kultikus szférával kapcsolatosan. Elmaradhatatlan azonban (immár általánosabb formában) a királyi családon belüli egység és összetartás kihangsúlyozása – éppen ez az, ami miatt ezt a kompozíciót is a politikai nevelést célzó kategóriába soroljuk.

KBo 3,1+ (CTH 19) col ii

40. UR-RA-AM ŠE-RA-AM ku-iš am-mu-uk EGIR-an-da LUGAL-uš ki-ša-ri na-pa ŠEŠ^{MES}-ŠU
41. DUMU^{MES}-[ŠU] LÚ.MEŠ^{ga}-e-na-aš-ši-iš LÚ.MEŠ^{ha}-aš-ša-an-aš-ša-aš U₃ ERIN₂^{MES}-ŠU
42. ta-ru-[upl-pa-an-te-eš a-ša-an-du nu-za u₂-wa-ši LÚKUR₂-an ut-ne-e ku-ut-ta-ni-[itl]
43. tar-[ahl-ha-an har-ši ki-iš-ša-an-na le-e te-e-ši ar-ha-wa par₂-ku-nu-um-mi
44. par₂-ku-nu-ši-ma U₂-UL ku-it-<ki> nu-za an-da im-ma ha-at-ki-iš-nu-ši
45. ha-aš-ša-an-na-ša-an-za-kan₂ le-e ku-in-ki ku-en-ti U₂-UL SIG₃-in
46. nam-ma ku-i-ša LUGAL-uš ki-ša-ri nu ŠEŠ-aš NIN-aš i-da-a-lu ša-an-ah-zi
47. šu-me-eš-ša pa-an-ku-uš-ši nu-uš-ši kar-ši te-et-te-en ki-i-wa e-eš-<ha>-na-aš [utl-tar
48. tup-pi₂-aš a-u₂ ka-ru-u₂-wa e-eš-har^{URU}Ha-at-tu-ši ma-ak-ki-eš-ta
49. nu-wa-ra-[tal-pa DINGIR^{MES}-iš šal-la-i ha-aš-ša-an-na-i da-a-er

§ 29 A jövőben, aki utánam király lesz, az ő fivérei, fiai, rokonai, családtagjai és csapatai, legyenek egységesek! Így fogod az ellenséges országokat erős kézzel legyőzni. Ne szólj így: „Majd én elintézem.” Nem intézed el, hanem bajba sodrod magad. A családtagjai(d) közül senkit ne ölj meg!

§ 30 Aztán, aki király lesz, és fivére és nővére ellen gonoszságot tervez: nekik is a közösség ti vagytok! Mondjátok neki világosan: erről a gyilkosságról a táblát olvassátok! Régen a gyilkosság Hattusában gyakori volt, és az istenek a (királyi) családon bosszút álltak.

Érdekes az emlékeztető, hogy a táblát tanulmányozni kell a régebben történt eseményekről – itt lehet szó épp a kompozíció történeti bevezetőjéről, vagy akár a korábban ismertetett szövegeket tartalmazó táblákról is.⁴³⁶

A didaktikus-szórakoztató kategóriába sorolt szövegek közös vonása, hogy feltehetőleg szélesebb publikumot szólítottak meg, általában egy jól körülhatárolható politikai mondanivalót hordoztak, amelyet igen gyakran frappánsan rövid epizódok egymásutánjával igyekeztek nyilvánvalóvá tenni, méghozzá anélkül, hogy azt konkrétan megemlítették volna. Egyes szövegekre kifejezetten jellemző a humor, szarkazmus és ironia – tehát valószínűsíthetjük, hogy a szórakoztatás is szerepelt a szövegek összeállítóinak intenciói között.

A Zalpa-szöveg (CTH 3) és a palotai anekdoták gyűjteményének (CTH 8) fenti elemzése kidomborította ezen kompozíciók konkrét politikai üzenetét: a Zalpa-szöveg esetében a hatalommegosztás elméleti és gyakorlati kérdéseit (azaz: a lázadó hercegek által okozott súlyos belső konfliktusok problematikáját, amelyhez a meseszerű kezdés allegóriaként szolgálhatott), az anekdota-gyűjtemény pedig az államigazgatás területén működő hivatalnokok üzelmeit, kisebb és nagyobb vétségeit állította középpontba, hogy aztán a bölcs király közbeavatkozásának köszönhetően helyreálljon az igazság. Harmadik szövegünk, az Ursu ostromáról szóló akkád nyelvű leírás (CTH 7) a fikcionalitásnak olyan elemeit is mutatja, amely kifejezetten a szórakoztató célzatot valószínűsíti. Míg a palotai anekdoták stílusa inkább száraz és lényegre törő (még a párbeszéd is),⁴³⁷ Ursu ostromának leírása tele van indulatoktól fűtött párbeszédekkel, a szöveg fő témája a katonai parancsnokok inkompetenciája és sorozatos mulasztásai.⁴³⁸

Az Ursu ostromáról szóló leírás, ahogy korábban is utaltunk rá, a hettita írásbeliség szempontjából is kulcsfontosságú, ugyanis a jelformák alapján ez áll legközelebb az észak-szíriai (Alalah VII rétegében talált) szövegek duktusához, illetve az a tény, hogy akkád nyelven (óbabilóni dialektusban) íródott, szintén sokat elárul az írásbeliség megjelenéséről és kezdeti lépéseiről a hettita Óbirodalom idején.⁴³⁹ Tartalmilag (és prozopográfiailag) látszólag az I. Hattusili idején zajló észak-szíriai hadjáratok kontextusába illeszkedik, azonban már a sok párbeszéd felkelti a gyanút: nem történeti elbeszéléssel állunk szemben. A király nevét ebben a szövegben sem ismerjük meg, ennek alapján

⁴³⁶ A régebbi szövegek visszakeresése nem egyedi eset, erről bővebben ld. Van den Hout 2011, 69 ff., korábbi irodalommal.

⁴³⁷ Ez jobban támogatja az *exemplum*-jellegét.

⁴³⁸ A szöveg újabb feldolgozása (a régebbi irodalom ismertetésével): Beckman 1995, de közli és elemzi Miller 1999, 44 ff. és Gilan 2015, 279 ff. is.

⁴³⁹ Vö. Van den Hout 2012a, 151 ff.

is feltételezhetjük, hogy nem egy valós ostromleírást olvashatunk. „Cselekményt” sem nagyon találunk, hanem csak a tisztek beszámolóit, amelyre a király reagál.

KBo 1,11 (CTH 7) Vs.

10. ^m]Šal-an-da TE₄-MA-AM UB-LAM UM-MA LUGAL-MA A-NA MI-NIM TA-HA-ZA LA TE-PU-UŠ
11. KI]-[MA] I-NA ^{GIŠ}GIGIR^{HI.A} ŠA ME-E TA-AZ-ZA-AZ A-NA ME-MA-AN TA-TU-UT-MA
12. [TE]-RI-IB-KA ŠUM-MA-AN A-NA PA-NI-ŠU TA-AK-MI-IŠ LU-U₂-MA-AN TA-DU-UK-ŠU
13. [U]₃ LU-U₂-U-MA-AN TU-PA-AL-LI-IH-ŠU I-NA-AN-NA KU-LA-U₂-TAM TE-PU-UŠ
14. DUMU^{MEŠ} La-ri-ia ^mLa-ri-ia-aš-ša hu-uš-ki-wa-an-te-eš ZA-MA-RA ^dZa-ba₄-ba₄ IZ-MU-RU
15. KISLAH la-ah-ni-it še-hu-we-en UR.TUR kur-zi-wa-ni-eš GUD.SAG KISLAH
16. UB-LU-NIM LA ŠI₂-LA IT-BA-LU PI₂-LA-QA UB-LU-NI GI.HI.A IT-BA-LU KI-RA-AS-SA₃
17. UB-LU-NIM SAG.GUL.GIŠ IT-BA-LU ku-li-e-eš-šar MU.IM.MA ^mTu-ut-ha-li-ia
18. I-PU-UŠ I-NA-AN-NA AT-TA TE-PU-UŠ KU-LA-U₂-TAM
19. UM-MA LUGAL-MA A-LIK ŠA-AL-ŠU-NU-<TI> I-NU-MA A-NA ^{ur}Ur-ši TA-AL-LA-KA ABULLA TA-ŠA¹-RA-PA
20. TA-HA-ZA-A TE-EP-PU-ŠA UM-MA ŠU-NU-MA A-NA 8-ŠU TA-HA-ZA-AM NI-IP-RU-UŠ-MA
21. [TE]₄]-EM-ŠU-NU NU-PAR₂-RA-AD-MA URU^{KI}-LAM NU-HAL-LA-AQ UM-MA LUGAL-MA DA-MI-IQ

Sanda hírt hozott. Így (szólt) a király: „Miért nem harcoltál? Mintha vízből (készült) harci szekéren állnál, (netán) te is vízből vagy? Bosszút álltál? Vagy előtte letérdeltél volna, esetleg ha megölted volna őt, és esetleg ha (legalább) megijesztetted volna! Ehelyett mint egy hímringyó, (úgy) csinálsz! Lariya fiai (és) Lariya, várakozván, Zababa dalát énekelték: 'A cséplőtérlet eltöm-tük *lahni*-val, a kiskutyák sapkát vesznek, egy hatalmas bikát hoznak a cséplőtérre, a pajzsot meg elviszik, orsót hoznak, a nyilakat meg elviszik, csatot hoznak, a buzogányt meg elviszik.' Nyámnyila (volt) tavaly Tuthaliya, te meg most úgy teszel mint egy hímringyó!" Így (folytatja) a király: „Menj, kérdezd meg őket: 'Ha Ursuba mentek, a városkaput leégetitek? Csátát vívtok?'” Ők így válaszoltak: „Nyolcszor is csatázunk! Megijesztjük őket, a várost elpusztítjuk.” A király így (szólt): „Jól van!”⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ A fordítás filológiai nehézségeihez ld. Beckman 1995, 29 ff.

A leírás olyan, mintha egy komédia⁴⁴¹ forgatókönyvét olvasnánk: a király színes szóvirágok kíséretében teremti le a láthatólag teljesen alkalmatlan tiszteket. A szöveg korábbi részein további részleteket tudunk meg: összetörték a faltörő kost, télvíz idején földdel szórták fel az ostromrámpát (egyáltalában: télen próbáltak ostromolni), rossz helyen állítják fel az ostrom-eszközöket, az ellenség zavartalanul jár-kei az ostromzár ellenére – elképesztő hibák és hiányosságok kerülnek napvilágra. Érdekes a király reakciója is, főleg a korábbi szövegekkel összevetve: legfeljebb szidalmazza a hasznavehetetlen katonai vezetőket, de súlyosabb következmény vagy retorzió nem fenyegeti őket (emlékezünk: az egyik anekdotában a kenyérbe került kő miatt „elintézték” a tetteket). A fentiek alapján Beckman a „negatív historiográfia” kategóriába sorolta az Ursu ostromáról szóló szöveget és a palotai anekdota-gyűjteményt, és rámutatott arra, hogy ez a „műfaj” nem élte túl a hettita Óbirodalom időszakát.⁴⁴²

Ezzel az ítélettel szemben érdekesebb ezeknek a szövegeknek a didaktikus-szórakoztató, morális-nevelő jellegét kidomborítani, és az „időn kívüli” dimenzióját hangsúlyozni, amelyek alapvetően járultak hozzá a „múlt”, illetve a múlt pragmatikus felépítése révén a politikai közösség kulturális emlékezetének alakításához. Ezek a szövegek minden bizonnyal ünnepi alkalmakkor hangzottak el, még hozzá rendszeresen – az ünnep pedig, „– sok egyéb funkciója mellett – a múlt jelenvalóvá tételére is szolgál.”⁴⁴³

Lényegüket tekintve a politikai-nevelő, illetve didaktikus-szórakoztató kategóriába sorolt szövegek is ezt a célt szolgálták: a kialakuló Hettita Birodalom vezető elitje számára (legyen akár a királyi család, akár a birodalmi adminisztráció legfelső rétegének tagja) felmutatni azokat az alapvető értékeket és morális irányelveket, amelyeket a király (itt elsősorban I. Hattusili, I. Mursili, illetve Telipinu) meghatározónak tartott az államélet szempontjából. Ezért legalább ugyanannyira szólnak a hettita vezető elit történelemről alkotott képéről, mint magáról a történelemről, a történelmi eseményekről.

⁴⁴¹ Hasonlóan Gilan 2015, 292.

⁴⁴² Beckman 1995, 33.

⁴⁴³ Assmann 1999, 53.

A Hettita Újbirodalom szervezésének elvei

Az előző fejezetben áttekintettük azokat a fejlődési tendenciákat és folyamatokat, amelyek a Hettita Birodalom kialakulását és első évtizedeit jellemezték, elsősorban a hatalomgyakorlás és a politikai ideológia szempontjából. Megállapítható volt folytonosság a korábbi, városállami struktúrák vonatkozásában: a királyideológiának egyes elemei, illetve az államszervezés bizonyos eszközei a korábbi korszakban is kimutathatóak voltak, azonban olyan mélyreható változások és újítások is bekövetkeztek, amelynek alapján egyes kutatók joggal nevezik a Kr.e. 16. századot Anatólia vonatkozásában korszakváltásnak.⁴⁴⁴ A létrejövő új államalakulat igyekezett új, egységes vallási, kulturális és politikai identitást kialakítani, amely törekvéseihez többféle módszert is igénybe vett:

- az írásbeliség újra-bevezetésével biztosította a hatékony kommunikációt a távolabbi adminisztratív központokkal,
- hatalom megosztásával és delegálásával szorosabbra fogta a kontrollt, kiiktatva és/vagy felülírva a korábbi kapcsolatrendszereket és hatalmi struktúrákat,
- részben korábbi városok fejlesztésével, részben pedig „zöldmezős beruházás”-nak tekinthető városalapításokkal, de minden esetben egységes tervezési elvek mentén lényegesen fejlesztette a birodalom gazdasági teljesítőképességét, ami egyben népességnövekedést és társadalmi koncentrációt is indukált, ezzel összefüggésben
- Anatólia sajátos klimatikus és természetföldrajzi adottságaihoz igazodó gazdasági rendszert (a városokban/városok mellett kialakított gabona- és víztározók) épített ki és működtetett,

⁴⁴⁴ Schachner 2009.

- a birodalom területét a gazdasági növekedést elősegítő irányokba növelte és fokozta a fejlettebb területekkel (Észak-Szíria, Észak-Mezopotámia) folytatott kereskedelmi (és kulturális) kapcsolatokat,
- vallási és kulturális homogenizációra (identitásképzésre) törekedett, ami nem csak az egységes tervezésű templomépítészetben, hanem a vallási és kulturális tartalmak egységesítésében, rögzítésében és többféle módon történő közvetítésében is megnyilvánult.

Ugyan a párhuzam a modernkori „nemzetépítéssel” talán kicsit túlzónak tekinthető,⁴⁴⁵ a közös kulturális, vallási, politikai és nyelvi identitás megteremtése irányába történő lépésként értékelhetjük a felsorolt mozzanatokat.

A Kr.e. 16. század végére rendkívüli, és az ékírásos kultúrkörben egyedülálló módon olyan politikai ihletettséggű irodalmi hagyomány alakult ki, amely többféle, igen sajátos eszközökkel reflektált a fiatal hettita állam politikai berendezkedésére, illetve morális alapokon nyugvó nevelő célzattal kívánt javítani az uralkodó állapotokon. Bizonyos reform-törekvések már a hettita Óbirodalom idején valószínűsíthetők Telipinu „jóvoltából”, ám az őt követő uralkodók jelentősen alakították a hatalomgyakorlás módszerein és eszközein – jelen fejezet ezeket a változásokat, azok mozgatórugóit és alakulásukat kívánja felvázolni.

IV. 1. AZ ÁLLAMSZERVEZET ÉS HATALOMGYAKORLÁS ÁTALAKÍTÁSÁNAK MOZGATÓRUGÓI

Telipinu reformtevékenységét elemezve *Matessi* az „adminisztratív apparátus vázának átstrukturálását” nevezi az ediktum eredeti céljaként, természetesen a trónöröklés rendszerének pontosabb szabályozása mellett.⁴⁴⁶ Az Óbirodalom idején jellemző decentralizált rendszert (királyi család tagjai kormányozzák a fontosabb városokat, ld. fent) elképzelése szerint követte (gyakorlatilag annak helyét átvette) egy olyan territoriális elven szerveződő berendezkedés, amelynek az alapját az ún. raktárházak (E₂^{NA4}KIŠIB, szó szerint pecsét-ház, a pecsét háza, pecsételt ház⁷) rendszere alkotta. Kétségtelen, hogy az ediktum bizonyos részei (§§ 37., 38.) hosszasan sorolják a raktárházakkal rendelkező városok neveit, illetve utalás történik arra, hogy a raktárházak az AGRIG tisztviselő fennhatósága alatt állnak. A szöveg alapján nyilvánvalóvá válik azonban, hogy a nagyszabású reform (?) leginkább gabona- és takarmányellátás szabályozását kívánta

⁴⁴⁵ Uo. 26.

⁴⁴⁶ *Matessi* 2016, 139.

szilárdabb és rendszerezettebb alapokra helyezni, illetve a visszaéléseket megszüntetni.⁴⁴⁷ Már csak azért sem valószínű, hogy az egyik rendszer felváltotta volna a másikat, mert az AGRIG tisztviselő státusza nem volt magas: a különböző jogi dokumentumok tanú-listáiban egyáltalán nem szerepelnek, illetve a palotai anekdoták egyikében az AGRIG-gá való kinevezés tulajdonképpen megalázó lefokozást jelentett.⁴⁴⁸ Mindent egybevéve nincs okunk feltételezni, hogy Telipinu idején a hatalomgyakorlás alapelveiben és módszereiben gyökeres átalakulás következett volna be – noha az irodalmi hagyomány intenzíven tematizálta a rendszer gyengeségeit és hiányosságait, konkrét lépések nem történtek annak szignifikáns átalakítására. Aminek viszont konkrét jelét látjuk, az az elmozdulás a professzionalizálódás irányába: egy adott igazgatási feladattal az erre a feladatra kijelölt személy megbízása révén olyan szakember került, akinek feladatai és hatáskörei többé-kevésbé körül vannak határolva.⁴⁴⁹ Ezt egy első reakcióként értelmezhetjük a fennálló problémára: annak felismerése, hogy 1.) bizonyos posztokon szükség van a feladatellátáshoz szakértelemre, illetve 2.) hasznos lehet, ha a feladat- és hatáskörök tisztázva vannak, és esetleg írásba is vannak foglalva (egyelőre az államigazgatás alacsonyabb, kevesebb presztízzsel és tekintéllyel járó szintjén). Emlékezzünk: a hettita udvari kancellária talán csak Telipinu idejére jutott el arra a fejlettségi szintre, hogy bizonyos dokumentum-típusokat elő tudjon állítani – a felmerülő igény és az azt kiszolgálni képes bürokratikus apparátus/kompetencia rendelkezésre állása ezen a ponton ér egybe.

IV. 1. 1. Kizzuwatna politikai és kulturális integrációja

Az igény Telipinu idején minden bizonnyal még nem fordult át kényszerré: az uralkodói családban dúló viharok csillapodtak, illetve komolyabb külső fenyegetés sem rázta meg a birodalmat.⁴⁵⁰ A későbbi fejlemények ismeretében jelentőséggel bír a kapcsolatrendszer, ami a (korábban hettita fennhatóság alatt álló) délkelet-anatóliai Kizzuwatnával kapcsolatban alakul ki Telipinu uralkodása alatt.⁴⁵¹ Miután Telipinu és Kizzuwatna királya,

⁴⁴⁷ Singer 1984, 104 f. A gabonaellátás- és tárolás problémáiról ld. Schachner 2011a, 234 ff.

⁴⁴⁸ Ld. 273. lábjegyzet.

⁴⁴⁹ Ennek jeleit olvashatjuk ki a Telipinu-szöveg sajnos igen töredékes §§ 39-40-ból (a §§ 41-43. sajnos teljesen hiányzik).

⁴⁵⁰ Telipinu uralkodásának áttekintése pl. Klengel 1999, 79 ff.

⁴⁵¹ Kizzuwatnával kapcsolatosan még mindig alapvető: Goetze 1940. Legújabban ld. pl. Novák 2010., Weeden–Ullmann 2017 vonatkozó (11., 21.) fejezeteit.

Isputahsu békét kötöttek (amelyet később Tahurwaili és Eheya, illetve II. Zidanta és Pilliya is megerősítettek),⁴⁵² a két (nagy)királyság békében élt egymás mellett. Az a tény, hogy Anatólia területén még egy nagykirály uralkodhatott,⁴⁵³ legalább két következtetést enged meg: a hettita nagykirály már nem ragaszkodott az „univerzális” (nagy) királyság eszméjéhez (ami fontos ideológiai változást jelez a királyi hatalom jellegével kapcsolatosan), illetve azt is, hogy a központi hatalom nem tudta (vagy nem akarta) megakadályozni a korábban a fennhatósága alatt álló terület kiszakadását.⁴⁵⁴

A viharfelhők azonban már gyülekeztek; a királyi családon belül újra felütötte fejét a viszály: II. Huzziyát a testőrség parancsnoka (GAL MEŠEDI) meggyilkolta,⁴⁵⁵ és Muwatalli néven uralkodott is néhány évig (ezt az általa kiadott földadományozási dokumentumok alapján tudjuk).⁴⁵⁶ I. Muwatalli szintén erőszakos halált halt: a régi királyi család „képviselőiben” Himuili és Kantuzzili vetettek véget életének,⁴⁵⁷ hogy aztán utóbbi fiát, I. Tudhaliyát ültessék trónra.⁴⁵⁸

I. Tudhaliya uralkodása egy újabb szakaszhatárt jelent a hettita történelemben – egyfajta „kulturális forradalom” zajlott le, amit korábban (tévesen) annak tulajdonított a kutatás, hogy az új királlyal egy új, hurri eredetű dinasztia került hatalomra Hattusában.⁴⁵⁹ Ezzel szemben mára teljesen bizonyossá vált, hogy a növekvő hurri kulturális befolyás eredete Kizzuwatna, volumene pedig olyan tág, hogy részletes bemutatása szétfeszítené jelen munka kereteit.⁴⁶⁰ Kizzuwatna ugyan rövid időre elveszett, ám I. Tudhaliya vissza-

⁴⁵² CTH 21: Telipinu–Isputahsu, CTH 29: Tahurwaili–Eheya, CTH 25: II. Zidanta–Pilliya szerződésai. A Kizzuwatna-szerződések összeállítása: Devecchi 2015, 63–92. Kizzuwatna függetlenségéhez ld. Beal 1986, 426 f.

⁴⁵³ Isputashu egy Tarszoszból előkerült pecsétjén nagykirályként szerepel: Iš-pu-[tah]-šu LUGAL GAL DUMU Pa-ri-ia-wa-at-ri „Isputahsu, a nagykirály, Pariyawatri fia”. Az ásatási publikáció: Goldman 1935 (535 f.), Goetze 1940, 73.

⁴⁵⁴ Kizzuwatna önállósodása, illetve további története nyilvánvalóan nem választható el az Észak-Mezopotámiában ezidőtájt megszilárduló Mittani befolyásának növekedésétől. Ennek különféle aspektusaihoz ld. újabban Cancik–Kirschbaum–Brisch–Eidem 2014.

⁴⁵⁵ A vonatkozó szövegrész (KBo 16, 24+ (CTH 251) col. iv. 15.) sajnos nagyon töredékes, ld. Miller 2013, 178 f.

⁴⁵⁶ Rüster–Wilhelm 2012. Nr. 46 és 47, esetleg még több dokumentum is.

⁴⁵⁷ KUB 34,40+ (CTH 271) Rs. 9–10; még az előzőnél is rosszabb állapotban maradt meg, a sok töredék együtt is csak egy kis részét adja ki az egész szövegnek. Vö. Miller 2013, 154 ff.

⁴⁵⁸ A Tudhaliya nevű uralkodók számának (és számozásának) kérdéséhez röviden ld. Simon 2010, 67 f.

⁴⁵⁹ Ld. pl. Haas 1985, 276. Ezzel szemben inkább I. Tudhaliya felesége, Nikalmati kizzuwatnai származása a valószínűbb, ami szintén magyarázhatja az új, hurri eredetű kulturális és vallási hagyományok hirtelen és erőteljes megjelenését. Vö. Archi 2003, 11 f., Archi 2005, 227.

⁴⁶⁰ Vö. Klinger 2001, 203 ff., illetve érdekes megközelítésből Gilan 2014, 199 ff.

szerezte,⁴⁶¹ és egy újabb szerződésben biztosította fennhatóságát felette. Később fia és utóda, I. Arnuwanda saját fiát, Kantuzzilit nevezte ki főpapi minőségben Kizzuwatna élére, ezzel is jelezve a kizzuwatnai kulturális és vallási hagyományok iránti tiszteletüket.

Kizzuwatna kulturális és politikai integrációja nagyobb hatással volt a Hettita Birodalom további fejlődése szempontjából, mint elsőre gondolnánk – ezzel újra megerősítést nyer az az elmélet, amely szerint a centrum és a periféria közötti viszony nem egyirányú és felülről diktált (top-down) folyamatokból áll, hanem a kölcsönös egymásra hatás érvényesül.⁴⁶² Kizzuwatna integrációja kapcsán új attitűd jelent meg az újonnan megszerzett területek kultúrájával és vallási szokásaival kapcsolatosan: az istenszobrok korábban említett elhurcolása helyett a kultusz megosztása és relokációja⁴⁶³ révén történt az adott istenség beemelése a Hettita Birodalom kultuszai közé:

KUB 32,133 (CTH 482⁴⁶⁴) col i.

1. AB.BA-IA-za-kan₂ ku-wa-pi₂ ^mTu₃ -ut-ha-li-ia-aš LUGAL.GAL ^dGE₆ IŠ-TU ^dGE₆
2. ^{URU}Ki-iz-zu-wa-at-ni ar-ha šar-ri-i-e-et na-an-za-an I-NA ^{URU}Ša-mu-ha
3. E₂ DINGIR^{LIM} ha-an-ti-i i-ia-at ...

Amikor elődöm, Tudhaliya, a nagykirály az Éj Istennőjét a kizzuwatnai Éj Istennőjéről leválasztotta és a samuhei templomban külön ünnepelte.

A megosztás azt jelentette, hogy az istenség kultusza egyrészt megmaradt régi helyén, ugyanakkor számára egy új helyszínen is be lehetett rendezni a kultuszt és végrehajtani a szükséges szertartásokat – az istenszobor elszállítása (és ezáltal a helyi kultikus hagyományok lerombolása) oka fogyottá vált.⁴⁶⁵ Kizzuwatna békés keretek között történt betagozódását a Hettita Birodalomba (ami azzal vált teljessé, hogy I. Arnuwanda fiát, Kantuzzilit nevezte ki Kizzuwatna (fő)papjává) *Gilan* szerint a kizzuwatnai (hurri és észak-szíriai) istenségek iránt mutatott tisztelet motiválta – ezt erősíti talán az a na-

⁴⁶¹ Érdekes az akkád nyelvű szöveg (KBo 1,5 CTH 41.I) megfogalmazása (Rs. 33-36) a „visszatérés” tekintetében: I-NA-AN-NA KUR ^{URU}Ki-iz-zu-wa-at-ni ŠA ^{URU}Ha-at-ti GUD^{HLA} / U₃ E₂ GUD^{HLA}-ŠU-NU U₂-WA-AD-DU-NIM / IT-TI LU₂ Hur-ri IP-TU-RU / A-NA ^DUTUŠI IS₂-HU-RU „Immáron Kizzuwatna (népe) Hatti országának jószága, és istállójukat felismerve a hurri embertől elszakadtak (és) Felségemhez fordultak.” A szerződés részletes feldolgozása: Wilhelm 2014.

⁴⁶² Ehhez vö. Baltrusch et al. 2011, 5.

⁴⁶³ A relokációt megelőző (és lehetővé tévő) „megosztás” (kiterjesztés) egy külön rituálé keretében történt, ld. Miller 2008, 67 f.

⁴⁶⁴ Az egész korpusz feldolgozása: Miller 2004, 259–439.

⁴⁶⁵ Gilan 2014, 200. Vö. Taracha 2005, 91 f. további (főként hurri) istenségek kultuszának ilyen jellegű megosztásáról és hettita központokban történő berendezéséről.

gyon töredékes szöveg (KBo 3,45), ahol több helyen Babilón említése mellett az istenek megsértéséről van szó: ha helyesen értelmezzük a szöveghelyeket, akkor az isteneket éppen Babilón kifosztása, illetve az istenszobrok elhurcolása bőszítette fel.⁴⁶⁶ A szintén jelentős vallási-kultikus hagyományokkal rendelkező Kizzuwatna esetében ezt nem kockáztatták meg újra.

Már csak azért sem volt ildomos újabb konfliktust generálni, mert I. Tudhaliya idején egy olyan ellenség jelent meg a Hettita Birodalom északi határai mentén, ami nemezisként kísérté végig a hettita történelem következő időszakát, egészen a birodalom bukásáig.⁴⁶⁷ Az interakció jellege a hettita szöveghagyomány alapján a „barbárok a határok mentén” mintát követte, mintegy megelőlegezve pl. a római limes, vagy Kína keleti határa mentén kialakuló helyzetet.⁴⁶⁸ Noha több kutató feltételezi, hogy a kaskák, illetve a kaska veszély csak a Hettita Birodalom kreálmánya⁴⁶⁹ (erre a kérdésre később még visszatérünk), érdemes közelebbről megvizsgálni a rendelkezésre álló (mind régészeti, mind szöveges) forrásanyagot.

IV. 1. 2. A kaska veszély

A kaskák régészeti emlékeinek azonosítása valóban komoly kihívást jelent, ugyanis ha igaz az, hogy a kaskák valójában az autochtón hattai népesség maradványaiként,⁴⁷⁰ vagy egyenesen hettitaként⁴⁷¹ értelmezhetőek, nem feltétlenül várhatunk tipikusan „kaska” emlékanyagot sem a kerámia vagy egyéb kézműves-ipar, sem a település-maradványok (beleértve a temetőket is) viszonylatában – és valóban ez is a helyzet, amit az utóbbi évtizedek régészeti terepbejárásai bizonyítanak is.⁴⁷² A térség városszerkezete sem mutat meglepő vagy sajátosnak nevezhető vonásokat: a települések stratégiai pontok mentén

⁴⁶⁶ Gilan 2014, 203., Gilan 2015, 250 f.

⁴⁶⁷ A téma legújabb és legalaposabb feldolgozása Gerçek 2012-es disszertációja, amely hamarosan monográfia formában is elérhetővé válik.

⁴⁶⁸ Zimansky 2007, 157.

⁴⁶⁹ Zimansky 2007, 172., hasonlót sugall Corti 2017, 219.

⁴⁷⁰ Így Singer 2007, 176.

⁴⁷¹ Corti 2017, 219.

⁴⁷² Glatz 2020, 144 ff. próbál azonosítani egy sajátos észak-anatóliai, a Pontus-régióra jellemző kulturális közeget, amely megmutatkozik a kerámiakészítési és -díszítési sajátosságokban, illetve építészeti vonásokban is. Egyelőre fenntartásokkal kell kezelni az adatokat, mivel nem áll rendelkezésre elegendő összehasonlítható anyag.

(szűk átjárók, természetes utak kereszteződései) helyezkednek el, ügyelve a friss vízhez jutás biztosíthatóságára.⁴⁷³

A szöveges források viszont nagy mennyiségben állnak rendelkezésre⁴⁷⁴ – ám szükséges aláhúzni, hogy ezek mindegyike a hettita nézőpontot tükrözi, így a bennük szereplő állításokat nehezen vagy egyáltalán nem tudjuk ellenőrizni. A leírások a kaskákat általában úgy láttatják, mint egyfajta „ősellenséget”, annak minden szükséges „kellékével” felszerelve:

CTH 375: KBo 53,10+ col ii és KUB 17,21 col iii

...

9. nu ke-e-da-aš A-NA KUR.KUR^{HI.A} šu-me-en-za-an ŠA E₂.HI.A DINGIR^{MEŠ}-KU-NU
 10. ku-e e-eš-ta na-at LU₂^{MEŠ URU} Ga-aš-ga ar-ha pi₂-ip-pi₂-ir
 11. nu šu-me-en-za-an ŠA DINGIR^{MEŠ} [ALAM]^{HI.A} [ar]-ha hu-ul-li-ir
-
1. nu-za KU₃.BABBAR [(KU₃.GI BI-IB-RI)]^{HI.A} [GAL] [(HI.A ŠA KU₃.BABBAR KU₃.GI)
 2. ku-un-na-na-aš [(U₂.NU-TE^{MEŠ}-KU-NU-ia ŠA [ZABAR]
 3. TUG₂^{HI.A}-KU-NU ša-ru-u-e-[er] na-at-za ar-ha ša-[ri-ir]
 4. LÚ.MEŠ SANGA šu-up-pa-e-ša-za LÚ.MEŠ SANGA MUNUS.MEŠ AMA DINGIR^{LIM} LÚ.MEŠ [GUDU₂]
 5. LÚ.MEŠ NAR LÚ.MEŠ iš-ha-ma-tal-lu-uš LÚ.MEŠ MUHALDIM
 6. LÚ.MEŠ [NINDAI.DU₃.DU₃ LÚ.MEŠ APIN.LA₂ LÚ.MEŠ NU.GIŠ KIRI₆ ar-ha
 7. šar-ri]-[ir nu-uš-za ARAD-na-ah-hi-ir
 8. GUD^{HI.A}-KU-NU-[ial]-[aš-ma-aš-za UDU^{HI.A}-KU]-NU ar-ha šar-ri-ir
 9. A.ŠA₃ A.GAR₃^{HI.A}-[KU]-[(NU-ma-az NINDAI^{HI.A} har-ša)]-ia-aš GIŠ KIRI₆. GEŠTIN^{HI.A}
 10. iš-pa-an-[tul]-[uz-zi-ia-aš] ar-ha šar-ri-ir
 11. na-aš-za LU₂.MEŠ [(URU Ga)-aš-ga da]-[il-ir
- ...

Azokban az országokban lévő templomaitokat a kaskák lerombolták, és istenek, a ti szobraitokat ledöntötték.

Ezüstöt, aranyat, ezüst-, arany- és bronzedényeket, bronzszerszámitokat, díszruhákat elrabolták és felosztották maguk között.

A papokat, felszentelt papokat, papnőket, az „istenanyákat”, a GUDU-papokat, a zenészeket, az énekeseket, szakácsokat, pékeket, szántóvetőket és kertészeket elosztották maguk között és rabszolgáikká tették őket.

⁴⁷³ Glatz–Matthews 2005, Yakar 2008, összefoglalóan újabban Glatz 2017, 78 f. Vö. Gerçek 2012, 37 ff.

⁴⁷⁴ Ezek áttekintő összeállítása: Gerçek 2012, 5 ff.

Szarvasmarháitokat és juhaitokat is elosztották maguk között, földjeiteket és mezeiteket, az áldozati kenyér forrását, a szőlőskerteket, az áldozati bor forrását, elosztották maguk között és a kaskák magukhoz vették.⁴⁷⁵

A kaskák településterülete azzal a hettita területtel volt határos, amelynek alkirálya a Kr. e. 13. században III. Hattusili volt, még a trón elfoglalása (megszerzése) előtt. Egy kis túlzással élve: ha Hattusa legmagasabb pontján, a Yerkapi-erőd falon állva a város irányába tekintünk, a távolban, a hegyek mögött, alig 50 km-re már kaskák által lakott területet látjuk (ez kb. háromnapi járóföld).⁴⁷⁶ Ezen a környéken feküdt Nerik, a hettita vallási élet egyik legjelentősebb kultuszhelye, Nerik város viharistenének központja.⁴⁷⁷ A kaskák ezt a kultuszhelyet sem kímélték: elfoglalták és romba döntötték. A szövegeink nem egyértelműek a tekintetben, hogy ez az esemény mikor történt: egyes szöveghelyek Hantili idejét emlegetik,⁴⁷⁸ vagy egyszerűen csak a „korai királyok” idejére helyezik.⁴⁷⁹ Az egyetlen konkrét adatot tartalmazó szöveg IV. Tudhaliya idején keletkezett, és sajnos pont a kritikus helyen⁴⁸⁰ töredékes: nem egyértelmű, hogy a kaskák Neriket 400 vagy 500 évvel szövegünk keletkezése előtt pusztították el. Lényegi információt ez az adat sem szolgáltat, ugyanis teljesen mindegy, hogy 400 vagy 500 év: semmiképpen sem jutunk egyik Hantili uralkodási idejéhez (sőt: kicsúszunk az ismert hettita királyok uralkodásából). Biztosan csak azt tudjuk, hogy I. Arnuwanda és felesége, Asmunikal idején a város már nem a hettiták ellenőrzése alatt állt. A viharisten kultuszát át kellett helyezni Hakmis városába:

⁴⁷⁵ A szöveg legújabb feldolgozása: Gerçek 2012, 280 ff., az újabb töredékek felhasználásával. CTH 375 Arnuwanda és Asmunikal imájaként szokás emlegetni, de bizonyos részei arra utalnak, hogy többről volt szó: a pusztítás részletes bemutatása (pl. az idézett szövegrészben), illetve az ellenlépések ismertetése azt a célt szolgálhatta, hogy a királyi házaspár felmentést kapjon a vád alól, miszerint tétlenül hagyták elveszni a kultuszhelyeket (főleg Neriket) a kaskák által elfoglalt területeken. Vö. még Klinger 2005, 354. műfaji kérdésekről.

⁴⁷⁶ Bittel 1970, 11. Vö. Glatz–Matthews 2005, 50.

⁴⁷⁷ A kultuszról összefoglalóan ld. Haas 1970. Nerik pontos helye sokáig nem volt ismert; a legújabb vizsgálatok (Czichon 2013, vö. Glatz 2017, 82 f.) eredményeképpen nagy bizonyossággal Oymaağaç Höyük a legvalószínűbb. A kutatási eredményekről folyamatosan ld. <http://www.nerik.de>

⁴⁷⁸ CTH 81. III. 46–47. (Otten 1981, 24–25.); CTH 89.: KUB 21.29 Rs. I. 11–12. (Schuler 1965 146.) Nem könnyű eldönteni, melyik Hantiliről van szó, ld. Klinger 2002, 441 ff.

⁴⁷⁹ CTH 383. (KUB 21, 19. Vs. III. 12.) Ld. Haas 1970, 7 n. 5.; Sürenhagen 1981, 94–95.

⁴⁸⁰ CTH 524. 1 (KUB 25, 21 Rs. 4.)

CTH 375: KUB 17,21 col iv

...

5. nu u₂-e-eš DINGIR^{MES}-aš ku-it na-[ah-ha-an]-[tel]-eš nu DINGIR^{MES}-aš A-NA EZEN^{HIA}
6. EGIR-an-pat₂ ar-wa-aš-ta [KUR^{URU}Nel-ri-ig-ga-ma-az
7. LU₂^{MES URU}Ga-aš-ga ku-it da-a-an har-kan₂-zi u₂-e-ša
8. A-[NA^{DIŠKUR}]^{URU}Ne-[ri]-ik U₃ A-NA DINGIR^{MES URU}Ne-ri-ik
9. SISKUR.[SISKUR^{HIA URU}]Ha-at-tu-ša-az^{URU}Ha-ak-mi-iš-ši
10. up-pi₂-(iš-ga-u-e)]-ni NINDA.KUR₄.RA^{HIA DUG}iš-pa-an-tu-uz-ti GUD^{HIA}UDU^{HIA}
11. LU₂^{MES URU}[Gal-aš-ga-ma hal-zi-wa-ni nu-uš-ma-aš NIG₂.BA^{HIA}
12. pi₂-u₂-e-ni nam-ma-aš li-in-ga-nu-ma-ni A-NA^{DIŠKUR}^{URU}Ne-ri-ik-wa
13. ku]-it SISKUR.SISKUR up-pi₂-u₂-e-ni nu-wa-az ha-an-za-an šu-me-eš har-te-en
14. nu-[wal-ra-at KASKAL-ši le-e ku-iš-ki wa-al-ah-zi
15. nu-za u₂-wa-an-zi NIG₂.[BA]^{MES} da-an-zi nam-ma li-in-kan₂-zi
16. ma-a-ah-ha-an-ma-at [EGIR]-pa a-ra-an-zi na-aš-ta li-in-ga-a-uš
17. šar-ra-an-zi nu-za šu-me-en-za-an ŠA DINGIR^{MES} me-mi-ia-nu-uš
18. te-ep-nu-wa-an-zi nu ŠA^{DIŠKUR} li-in-ki-ia-aš^{NA4}KIŠIB
19. ar-ha hu-ul-la-an-zi

...

Mivel az istenekkel szemben tisztelettudóak (vagyunk), az istenek ünnepeiről gondoskodunk. Mivel Neriket a kaskák elvették maguknak, Nerik viharistenének és Nerik isteneinek áldozatokat Hattusából Hakmisba küldünk: kenyeret, bort, marhákát, juhokat.

A kaskákat összehívjuk, adunk nekik ajándékokat, továbbá esküt tetetünk velük: A Nerik viharistenének küldött áldozatokat ti békén hagyjátok! Út közben senki sem támadhatja meg!

Elveszik az ajándékokat, esküt tesznek. De aztán visszatérnek, az esküt megszegik, és a ti szavatokat, istenek, lebecsülik. A viharisten pecsétjét szétzúzzák.

Az interakció kezdete és korai története is homályba vész; két, több száz évvel később uralkodott király, III. Hattusili és IV. Tudhaliya nagymértékben alakították (és valószínűleg saját propagandisztikus céljaikra fel is használták) az utókor kaskákkal kapcsolatos képét. E két uralkodó a mitikus ősidők felemlegetésével, konkrétumok nélküli sztereotip leírásaikkal feltehetőleg olyan mértékben torzította a tényeket, hogy lehetetlen

a kaskák feltűnését a hettita határokon pontosan datálni.⁴⁸¹ Az első említésük kortárs forrásban minden bizonnyal I. Tudhaliya évkönyveiben (CTH 142) található:⁴⁸²

CTH 142: KUB 23,11 Vs. iii⁴⁸³

...

9. Inul-za ku-it-ma-an ^mTu-ut-ha-li-ia-aš LUGAL.GAL I-NA KUR ^{URU}A-aš-šu-wa
10. la-ah-hi-ia-u-wa-[an]-zi e-su-un EGIR-pa-an-na-mu ERIN₂ ^{MES URU}Ga-aš-ga-[aš]
11. ku-ru-ur e-ba-ad na-an-ša-an I-NA KUR ^{URU}Ha-at-ti an-[da-an] u₂-it
12. nu KUR-e har-ni-in-ki-ir ...

Miközben én, Tudhaliya, a nagykirály, Assuwa országban (voltam) harcolni, mögöttem a kaska csapatok ellenségesek lettek és Hatti országba jöttek és az országot elpusztították.

Az ellentámadás még sikeres volt, de ahogy láttuk, I. Tudhaliya utóda, I. Arnuwanda és felesége, Asmunikal uralkodása idején már erőteljes kaska invázióval kell számolnunk (ld. a fenti szöveget) – a kaskák alighanem ekkor foglalták el az egyik legfontosabb ősi hettita vallási központot, Nerik városát.

A kaska-korpusz szövegeinek kritikussabb, („poszt-koloniális”⁴⁸⁴) szemléletmódú vizsgálatán alapuló újabb kutatások inkább abba az irányba mutatnak, hogy a kaskákat nem önálló népcsoportként, hanem olyan „kívülállókként” kell tekintenünk, akik valamilyen/akármilyen okból nem álltak a hettita állam ellenőrzése alatt – ebből a szempontból nem helytelen az összevetés a habirukkal.⁴⁸⁵ A központi hatalom szembeötlő hiánya okán többi kutató⁴⁸⁶ is *Clastres* terminológiáját alkalmazva „állam nélküli társadalom”-ként⁴⁸⁷ jellemezte a kaskákat, amelynek legfőbb jellemzője, hogy a hatalom nincs elválasztva a társadalomtól, a közösség élén álló vezetők nem politikai hatalmat gyakorolnak, hanem a közösség akaratát képviselik és juttatják érvényre az adott közösségen belül. A „kaska” elnevezés minden bizonnyal nem is egy, hanem több, egymástól adott esetben eléggé eltérő gazdasági-szociális-politikai-kulturális háttérrel

⁴⁸¹ Zimansky 2007, 166. táblázata jól összefoglalja a hettiták és kaskák kapcsolatának kronológiai vázát. Hasonló táblázatot közöl Gerçek 2012, 6., illetve Glatz–Matthews 2005, 53 is.

⁴⁸² Ennek datálásáról I. Tudhaliya idejére ld. Klinger 2002, 446 ff.

⁴⁸³ A szöveg eddigi egyetlen feldolgozása: Carruba 1977, 158 f.

⁴⁸⁴ A terminushoz ld. Glatz–Matthews 2005, 49 ff.

⁴⁸⁵ Ld. Gerçek 2012, 62., 345.

⁴⁸⁶ Pl. Glatz 2020, 126.

⁴⁸⁷ Magyar nyelven: Clastres 2015 [1980], 48 ff. Clastres 20. századi politikai antropológus, aki dél-amerikai indián törzsek tanulmányozása alapján alkotta meg elméleti modelljét az államalapú, illetve az állam nélküli (primitív) társadalmakról.

és életmóddal rendelkező csoportot jelölt, ami különösen megnehezítette a hettiták számára a kapcsolattartás és interakció szokott formáinak fenntartását.⁴⁸⁸

A Hettita Birodalom többféle módon próbálta meg kezelni a kaska-kérdést. Kísérleteztek katonai megoldással: hadjáratokat vezettek a kaskák lakta területekre (amit jelentősen megnehezítettek a terepviszonyok, illetve a hettita hadsereg hadviselési szokásai és lehetőségei⁴⁸⁹), a határvidéken erődöket és támaszpontokat hoztak létre,⁴⁹⁰ de akár ide sorolhatjuk a Hattusa megerősítését, sőt a főváros áthelyezését is.⁴⁹¹ A diplomáciai megoldások sem hiányoztak a repertoárból: szerződések⁴⁹² keretében is próbálták a kaskákkal valamiféle *modus vivendi*-t kialakítani, amelyek tartalmukat tekintve leginkább az egymás mellett élés bizonyos kérdéseit fektették le leginkább háborús időszakokban (kémtevékenység, információk megosztása pl. ellenséges csapatmozgásokról, harci cselekmények összehangolása, hadifoglyok kezelése stb.), de a békeidőkből is érvényes kitételek (kereskedelem, menekültek helyzete, állattartás szabályai) is előfordulnak.⁴⁹³ A feltételeket természetesen a hettita fél diktálta, ebből a szempontból némileg a vazallusi szerződésekre hasonlítanak, vagy azok előfutárának tekinthetőek, amit az eskütétel ténye (és részletes leírásai) is megerősítenek.⁴⁹⁴

A kapcsolatok megállapodások keretében történő rendezése azonban sikertelen maradt, mivel a kaskák (azon csoportjai, akik nem voltak a szerződő felek között,) ezeket a szerződéseket rendre megszegték (vagy magukra nézve nem tartották kötelező érvényűnek). Szembesülve ezzel a helyzettel, a hettiták eszköztárából drasztikusabb eszközök sem hiányoztak: a kaska népesség deportálása, a meghódított városokban

⁴⁸⁸ A *Suppiluliuma tettei* néven ismert szövegcsoporthoz, amelyben II. Mursili elbeszéli apja cselekedeteit (CTH 40, kiadása: Güterbock 1956, újabban Del Monte 2009), azt olvashatjuk, hogy a kaskák 12 törzsbe szerveződtek (DS fr. 14.) Szintén II. Mursilitől tudjuk, hogy az egyeduralom a kaskák körében nem volt jellemző: évkönyveiben külön kiemeli, amikor egy bizonyos Pihhuniya (a kaskákra egyébként nem jellemző módon) királyként uralkodott. (Mursili évkönyvei: CTH 61; kiadása: Götze 1967, 88.)

⁴⁸⁹ Vö. Glatz–Matthews 2005, 54 f.

⁴⁹⁰ Ezek régészeti nyomait térképezi fel Glatz 2020, 134 ff.

⁴⁹¹ Glatz–Matthews 2005, 52.

⁴⁹² Ld. Neu 1983 összeállítását.

⁴⁹³ Klingner 2005, 357. Gerçek 2012 elemzi a szerződések formai jellegzetességeit (97 ff.), és közli a szövegeket (142 ff.). A kaska-szerződések eskü- és átokformuláinak viszonylatában ld. Christiansen 2012, 169 ff.

⁴⁹⁴ Előrevetítve az „instrukciók” szövegcsoporthoz kapcsolatos vizsgálódások eredményeit: hangsúlyozni kell, hogy a szerződések, illetve a kötelezettségeket esküvel megerősítő és írásba foglaltó „instrukciók” a hettiták szemében minden bizonnyal ugyanahhoz a műfaji csoporthoz tartoztak (ld. Miller 2011a, 194 f.), tehát a szerződések külön kezelése nem indokolt.

végrehajtott lakosságcsere, illetve extrém esetben a kaskák lemészárlása is előfordult.⁴⁹⁵ A (tendenciózus és egyoldalú nézőpontot tartalmazó) szövegek leírásai mellett, ahogy a kaska-megállapodásokból is következtethetünk, nem kizárólag a szélsőséges helyzetek és megoldások fordulhattak csak elő: a („politikamentes”) békés egymás mellett élés módzatai (vegyes házasságok, népesség/munkaerő viszonylagos szabad mozgása, kereskedelem, stb.), különös tekintettel a határ jellegére,⁴⁹⁶ szintén jellemzőek lehettek, legfeljebb csak kivételes esetekben szerepelnek a forrásainkban.⁴⁹⁷

I. Arnuwanda utóda, III. Tudhaliya uralkodása alatt a helyzet katasztrofálissá vált – ám nem csak a kaskáknak „köszönhetően”:

KBo 6,28 (CTH 88) Rs.

6. ka-ru-u₂ KUR.KUR.MEŠ^{URU}Ha-at-ti [IŠ]-TU^{LÚ}KUR₂ ar-ha har-ga-nu-wa-an e-eš-ta e-di-iz-ma [daʔ]-[x]
7. nu^{LÚ}KUR₂^{URU}Ka₄-aš-ka-aš u₂-it nu [KUR].KUR.MEŠ^{URU}Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-za^{URU}Ne-na-aš-ša-an ZAG-an
8. i-ia-at e-di-iz-ma IŠ-[TU] [KUR]^{URU}ŠAP-LI-TI^{LÚ}KUR₂^{URU}Ar-za-u-wa-aš u₂-it nu a-pa-a-aš-ša
9. KUR.KUR.MEŠ Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-[za] [^{URU}][Tu]-u-wa-nu-an^{URU}U-da-an-na ZAG-an i-ia-at

10. e-di-iz-ma^{LÚ}KUR₂^{URU}A-ra-u-un-[na-aš] [u₂]-[it] nu KUR^{URU}Ga-aš-ši-ia hu-u-ma-an har-ga-nu-ut

11. e-di-iz-ma^{LÚ}KUR₂^{URU}Az-zi u₂-[it] [nu KUR.KUR.] [MEŠ] UGU-TI hu-u-ma-an-[da har]-[gal]-nu-ut
12. nu-za^{URU}Ša-mu-ha-an ZAG-an i-ia-[at] [^{LÚ}KUR₂^{URU}][I]-šu-wa-aš-ma u₂-it [nu KUR] [^{URU}]Te-ga-ra-ma har-ga-nu-ut

13. e-di-iz-ma^{LÚ}KUR₂^{URU}Ar-ma-ta-na-aš [u₂-it] [nu] a-pa-a-aš-ša KUR.[KUR.MEŠ] [^{URU}] Ha-at-ti har-ga-nu-ut

⁴⁹⁵ Glatz–Matthews 2005, 53 táblázatos összeállítást közöl az egyes uralkodók idején történt eseményekről.

⁴⁹⁶ Ehhez vö. Gerçek 2012, 75 f., illetve általánosságban Gerçek 2017b

⁴⁹⁷ Ilyen kivételes eset egy későbbi szöveg, a már említett *Suppiluliuma tettei* (CTH 40), amely szerint hettiták üzleteket tartottak fenn kaska városokban: ^{URU}Ga-aš-ga-aš-ma hu-u-ma-an-za ku-it tak₂-šu-ul e-eš-ta / nu-kan₂ an-tu-uh-ša-tar URUHa-at-ti A-NA URU^{DIDL.HI.A}^{URU}Ga-aš-ga / EGIR-an ku-i-e-eš^É ar-za-na-an har-kir ku-i-e-eš-ma-kan₂ / ha-a-ap-pi₂-ri EGIR-pa pa-an-te-eš „Az összes kaska békés volt, úgyhogy Hatti lakosai a kaskák városai mögött fogadót tartottak fenn, mások (pedig) a városba visszamentek.” (KBo 5,6 Rs. col. i 14–17.)

14. nu-za^{URU} Ki-iz-zu-wa-at-na-an URU-an [ZAG-an i-ia]-[at] [URU][Ha-at]-[tu]-ša-aš-ša
URU-aš ar-ha
15. wa-ar-nu-wa-an-za e-eš-ta nu-kan₂ [...] -ta-aš^{Éhe₂} -eš-ti-ia iš-par₂ -za-an e-eš-[ta]

A korábbi napokban Hatti országait idegen országok támadták meg. A kaska ellenség jött, elfoglalta Hatti országait, és Nenassát tette határrá. Az Alsó Ország felől jött az Arzawa-i ellenség, ő (is) elfoglalta Hatti országait, és Tuwanuwát és Udát tette határrá. Jött távolról az Araunna-i ellenség, és elfoglalta egész Gassiya országot. Jött távolról az Azzi-i ellenség, elfoglalta az összes Felső Országokat, és Samuhát tette határrá. Az Isuwa-i ellenség jött és elfoglalta Teragamát. Jött távolról az Armatana-i ellenség, és ő (is) elfoglalta Hatti országait, és Kizzuwatna várost tette határrá. És Hattusa város leégett, ... csak a *hešti*-ház menekült meg.⁴⁹⁸

Mivel az ellenség minden irányból támadott, a hettitológiában a „koncentrikus invázió”⁴⁹⁹ kifejezéssel szokás leírni a szörnyű eseményeket (noha felettébb valószínűtlen, hogy az említett ellenségek szervezett keretek között, egyszerre támadjanak), amelyek Hattusa pusztulásához vezettek.⁵⁰⁰ Noha a szöveg kétségtelenül propagandisztikus vonásai mellett nem mehetünk el szó nélkül,⁵⁰¹ a benne foglalt információ valóságmagjában nincs okunk kételkedni. A veszély bizonyára nagy volt, amit az is bizonyít, hogy a királyi udvarnak (talán már I. Arnuwanda idejében⁵⁰²) valóban el kellett hagynia a fővárost és Sapinuwában berendezkednie.⁵⁰³

Nem tudunk róla, hogy I. Arnuwanda érdemleges ellentámadást tudott volna indítani a kaskák ellen az elveszett területek visszaszerzése érdekében. A múltó katonai sikerek helyett sokkal fontosabb lépések történtek az I. Arnuwanda és apja, I. Tudhaliya által fémjelzett korszakban: felismerték a korábbi hatalmi-igazgatási struktúra hiányosságait és gyengeségeit, és megpróbálták új alapokra helyezni a birodalom igazgatási rendszerét – többek között a határvédelmet is. Az új rendszer lényege abban állt, hogy a korábbi, családi hálózatokon nyugvó adminisztratív szervezetet központi rendelkezéseken, írásba foglalt hűségeskükön, szerződéseken alapuló lojalitást biztosító rendszerrel váltsa fel. Mindez egy új „műfaj” bevezetését is jelentette a hettita írásbeliségben: az ún. *išhiul-* (és a témánk szempontjából kevésbé releváns *lingai-*) típusú szövegek megfogalmazása „abból

⁴⁹⁸ A szövegrész feldolgozása: Goetze 1940, 21–22.

⁴⁹⁹ Carruba 1977, 141 alapján. A koncentrikus invázióval kapcsolatos történelmi helyzetet részletesen elemzi és más forrásokkal összevetve árnyalja a képet Stavi 2015, 28–66.

⁵⁰⁰ Vö. Heinhold-Krahmer 1977, 40 ff., Bryce 2005, 146 ff.

⁵⁰¹ Liverani 2001, 80. hívja fel a figyelmet a „mindenki egy ellen” toposzra.

⁵⁰² Vö. Archi 2005, 227.

⁵⁰³ Süel–Süel 2013, 181.

az igényből nőtt ki, hogy mindenre kiterjedő, mindenkor érvényes irányelveket fektessenek le”⁵⁰⁴ a Hettita Birodalom államszervezetének hatékonyabb működése érdekében.

IV.2. „... AMIKOR A KASKÁK ELKEZDENEK KASKAKÉNT VISELKEDNI,
... A HETTITÁK ELKEZDENEK HETTITAKÉNT KORMÁNYOZNI”⁵⁰⁵

Az eredeti szöveghez képest némileg kihegyezett alcím rávilágít arra a nehezen tagadható összefüggésre, ami bizonyos új szövegtípusok megjelenése és a kaskák által jelentett fenyegetés súlyossá válása között mutatkozik. Természetesen nem ok-okozati összefüggést kívánunk megállapítani a két esemény között, azonban vitathatatlan, hogy I. Tudhaliya és I. Arnuwanda korában lezajló politikai és adminisztratív átalakulások szükségessé tették bizonyos új dokumentum-típusok meggyökereztetését,⁵⁰⁶ amelyek az új igényekhez igazodva megkönnyítették az államapparátus működését. Vannak kutatók, akik a változást nem tartják jelentősnek az előző korszakhoz képest, mivel sem a tisztségek, sem az adminisztráció nepotisztikus jellegében nem vélnek felfedezni szignifikáns különbséget – a változást legfeljebb abban látják, hogy az írásbeliség szélesebb körű elterjedésével a dokumentáció nagyobb mennyiségben maradt fenn az utókor számára.⁵⁰⁷ Ez az érv természetesen megállja a helyét, azonban rá kell mutatni azokra a jelenségekre is, amelyek az államszervezés mélyebb rétegeit érintik, és előkészítik az I. Suppiluliuma nevével fémjelzett korszak nagyszabású terjeszkedő-hódító politikáját.

Ezek közül érdemes kiemelnünk a határvidéknek mint különálló adminisztratív egységként való megjelenítését⁵⁰⁸ és önálló közigazgatási feladatként történő felismerését – mivel önálló bánásmódot igényeltek, leválasztották őket a többi hettita területről, és különálló igazgatást biztosítottak (ld. alább részletesen). A nagykirály közvetlenül kísérelte figyelemmel a határvidéken történő eseményeket és folyamatokat, ami szintén a határvidékek különleges helyzetét bizonyítja.

Matessi kutatásait idézve, Telipinu kapcsán, már felmerült a hettita állam területiális elven történő átszervezésének folyamata – a szerző a hettita szövegekben szereplő Alsó Ország és a Felső Ország tartományokat említi példaként ezzel kapcsolatosan (immár

⁵⁰⁴ Pecchioli Daddi 2005a, 280.

⁵⁰⁵ Zimansky 2007, 164: „There is much less uncertainty about when Kaska begin behaving like Kaska, and the date corresponds rather well with the point at which Hittites start governing like Hittites.”

⁵⁰⁶ Ld. Archi 2005, 228 f.

⁵⁰⁷ Miller 2011b, 9., Miller 2013, 21.

⁵⁰⁸ Gerçek 2017b, 127 ff.

konkrét uralkodó említése nélkül).⁵⁰⁹ Sajnos egyelőre komoly nehézségekbe ütközünk, ha ezt a két kifejezést, illetve előfordulásait a hettita szövegkorpuszban megvizsgáljuk abból a szempontból, hogy földrajzi, vagy közigazgatási fogalmakkal állunk-e szemben, esetleg mindkét használat kimutatható-e velük kapcsolatban.

IV. 2. 1. Alsó Ország, Felső Ország

A hettita szövegkorpuszt átvizsgálva⁵¹⁰ megállapítható, hogy a két kifejezés leginkább történeti szövegekben (királyfeliratok, levelek) fordulnak elő, ritkábban jogi és adminisztratív szövegekben.

A jogi és adminisztratív szövegek tekintetében az alábbi megállapításokat tehetjük:

- ebben a szövegcsoporthoz az Alsó Ország mindösszesen egyszer tűnik fel a jelenleg rendelkezésre álló szövegeink alapján;⁵¹¹
- a jogi szövegben a Felső Ország egyetlen helyen: a hettita törvénykompozíció kevésbé szignifikáns helyén, egy kolofónban⁵¹² tűnik fel, ráadásul igen töredékesen;
- az adminisztratív szövegekben (leltárak, listák) már gyakoribb a feltűnés, sőt a Felső Ország a hettita fővároson, Hattusán kívül más lelőhelyről (Maşat Höyük⁵¹³) származó szövegekben is felbukkan.

A jogi és adminisztratív szövegcsoporthoz való ritka előfordulás a végkövetkeztetésünk szempontjából is tanulságos: már ezen a ponton rögzíthetjük a tényt, hogy ha a Hettita Birodalom közigazgatási rendszerében fontos szerepet töltöttek volna be ezen elnevezések, bizonyára gyakrabban találkozoznánk velük adminisztratív szövegekben.

Végül, de nem utolsó sorban említést kell tennünk azokról a vallási élettal összefüggő szövegekről is, amelyekben a két kifejezés szintén előfordul: himnuszokban, imákban, rituálé-leírásokban, illetve jóslással kapcsolatos szövegekben.

⁵⁰⁹ Matessi 2016, 142.

⁵¹⁰ RGTC VI/1-2. alapján.

⁵¹¹ Elképzelhető, hogy egy téves olvasat alapján (vö. Miller 2013, 182.), tehát valószínűleg egyszer sem.

⁵¹² KBo 6,4 bal szél, 3. sor vége: ŠA KUR U[GU. Ld. Waal 2015, 259.

⁵¹³ Vö. HBM Nr. 18., 24., 42., 71., 96.

Előfordulás szövegkompozíciókban

Szövegtípus	Felső Ország	Alsó Ország
Történeti	11	8
Jogi	1	0
Adminisztratív	3	1
Vallási	4	2
<i>Összesen</i>	19	11

Előfordulás a szövegkompozíciókon belül

Szövegtípus	Felső Ország	Alsó Ország
Történeti	34	14 (-1)
Jogi	1	0
Adminisztratív	3	1 (-1)
Vallási	6	6
<i>Összesen</i>	44	21 (-2)

A Felső Ország kifejezés tehát 19 szövegkompozícióban 44-szer fordul elő, az Alsó Ország 11 szövegkompozícióban 19-szer.⁵¹⁴ Ha a szövegek alapján rendelkezésre állna minden kétséget kizáróan adminisztratív szervezeti egységre (tartományra) használatos kifejezés, akkor az előfordulási gyakoriság és annak értékelése szempontjából biztosabb talajon mozognánk, de sajnos ilyen terminust a kutatás jelenlegi állása szerint nem tudunk azonosítani.

Írásmódjukat tekintve kizárólag sumerogrammak és/vagy akkadogrammak formájában fordulnak elő:

Felső Ország		Alsó Ország	
Írásmód	Gyakoriság	Írásmód	Gyakoriság
KUR ^{URU} UGU ^{TI}	8	K UR <i>kat-ti-ir-ri</i> ⁵¹⁵	1
KUR ^{URU} UGU	2	KUR ^{URU} GAM ⁵¹⁶	1
KUR.KUR.MJEŠ UGU ^{TI}	1	KUR ^{URU} ŠAP-LI-TI	6
KUR UGU ^{TI}	14	KUR ŠAP-LI-TI	8

⁵¹⁴ A nagyságrendek érzékeltetése végett jegyezzük meg, hogy a hettita szöveghagyomány mértékadó katalógusa (<http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>) alapján jelenleg több mint 700 szövegkompozícióba sorolhatjuk a több tízezer ékírásos agyagtáblán (vagy más szöveghordozón) fennmaradt szövegeinket, ld. Van den Hout 2011.

⁵¹⁵ Miller 2013, 182. alapján feltehetőleg törlendő a listából.

⁵¹⁶ Devecchi 2014, 341. alapján feltehetőleg szintén törlendő.

Felső Ország		Alsó Ország	
Írásmód	Gyakoriság	Írásmód	Gyakoriság
KUR UGU ^{TIM}	4] ŠAP-LI-TI	2
KUR UGU	10	KUR.KUR.MEŠ Š[AP-	1
KUR AN.TA	2	KUR.HI.A ŠAP-LI	1
] E-LI-TE	2	KUR ŠAP	1
KUR ^{URU} I-LI-TI	1		
	44		21 (-2)

A két területi egység említésének kronológiai eloszlását szemügyre véve újabb érdekesség mutatkozik: egyik sem fordul elő olyan szövegkompozíciókban, amelyek I. Suppiluluma korát megelőznék (tehát mindegyik előfordulásuk NS-NH).⁵¹⁷ Hovatovább: a korábbi időszakban a hettita törvénygyűjtemény (amelynek OH kéziratái is fennmaradtak) tanúsága szerint a megkülönböztetés (eredetileg?) Hatti országa és Lúvi(ya) országa között mutatható ki,⁵¹⁸ majd miután ezek a kategóriák a történeti fejlődés hatására jelentésmódosuláson mentek át, a (mezopotámiai kultúrkörből átvett) Alsó és Felső Ország került használatba.⁵¹⁹

A két terület elhelyezkedésének kérdése, ahogyan a Hettita Birodalom történeti földrajzának számos eleme, nem tisztázott.⁵²⁰ A birodalom magterületének a Halys/Kızılırmak/Marassantiya folyó nagy kanyarulata által felölelt területét tekintették, ahol a hettita főváros, Hattusa is elhelyezkedett (ezt a területet nevezték Hatti országnak). Annyi valószínűnek látszik, hogy a „felső” és az „alsó” irány Hattusa szemszögéből szemlélendő – legalábbis azoknak a további (és azonosítható) földrajzi neveknek az alapján, amelyek velük együtt szerepelnek a szövegekben.

A Felső Ország legjelentősebb (talán fő) városa, ezt III. Hattusili apológiájából⁵²¹ tudjuk, Samuha volt. A város elhelyezkedése sokáig vitatott volt – a legújabb kutatások azt valószínűsítik, hogy Kayalıpinar rejtheti az ókori Samuha romjait.⁵²² Samuha a hettita Óbirodalom idejére vonatkozó utalások között is előfordul, fontossága azonban akkor

⁵¹⁷ Yakubovich 2014, 349.

⁵¹⁸ Ld. pl. KBo 6,2 i 39–40.

⁵¹⁹ Yakubovich 2014, 349.

⁵²⁰ Vö. legújában Kryszew 2016 a Hettita Birodalom magterületét illetően. A munka nem próbálkozik pontos lokalizációk megadásával, hanem az egyes központok egymáshoz viszonyított helyzetét kísérli meg felvázolni.

⁵²¹ Otten 1981, 18 f.

⁵²² Vö. Rieken in Müller-Karpe 2006, 231. A feltárásokhoz ld. Müller-Karpe 2009., Müller-Karpe 2013.

nő meg, amikor III. Tudhaliya és I. Suppiluliuma idején hadjáratok kiindulópontjaként szolgált, sőt (Sapinuwa mellett) időlegesen talán királyi székhelyként is, amikor a kaskák támadása miatt az udvarnak menekülnie kellett Hattusából.⁵²³ III. Hattusili idejében ismét fontos események színhelye volt a város: itt zajlott Urhi-Tesub és III. Hattusili összecsapása kettejük elhíresült konfliktusában.⁵²⁴ A város fontosságát, még Urhi-Tesub és III. Hattusili viszályában is, vallási háttére adta: egy egész pantheon épült ki különféle férfi, női és hegyistenségek köré, nem is beszélve a város fő istenségéről, a samuhai Istárról, aki III. Hattusili személyes védőistensége volt.⁵²⁵

A forrásokban lényegesen kevesebbszer előforduló Alsó Ország „fővárosa”, legalábbis onnantól kezdve, hogy II. Muwattalli rövid időre áthelyezte a birodalom fővárosát (a mai napig nem lokalizálható) Tarhuntassába, ez a város lett. Hangsúlyozni kell, hogy a birodalom fővárosának áthelyezése rendkívül komoly lépés volt, amely még súlyos vészhelyzet esetén sem merült fel korábban. Persze menekülésre volt példa (ld. fent), de a korábbi főváros teljes elhagyására nem. II. Muwattalli márpedig nem csak a központi adminisztráció, hanem a birodalom kultikus-rituális életének székhelyét is a jóval délebbi Alsó Országba helyezte.⁵²⁶ Utóda, Urhi-Tesub (III. Mursili) visszahelyezte ugyan a fővárost Hattusába, de ez nem változtatott azon a tényen, hogy az Alsó Országban egy komoly hatalmi központ jött létre (erre több szempontból még visszatérünk).⁵²⁷

Mind a Felső Ország, mind az Alsó Ország pontos helye, kiterjedése nehezen rekonstruálható, mind térben, mind időben. Ezen a helyen visszaülünk a Felső és az Alsó Ország írásmódjait tartalmazó táblázatra, amelyből világosan kiténik, hogy mind a Felső, mind az Alsó Ország előfordul többes számban is – ebből az következik, hogy a hettiták több egységből állónak tekintették ezeket a területi entitásokat. Azt sajnos nem tudjuk, hogy mely időszakban milyen kisebb egységek alkották a Felső Országot és az Alsó Országot, sőt eléggé valószínű, hogy az összetétel az idők során változott (ami a Hatti – Lúviya – Felső Ország – Alsó Ország fejlődési vonalat is magyarázza).⁵²⁸

A Felső Ország, a Hettita Birodalom magterületéhez viszonyítva északi, északkeleti irányban helyezkedett el, a Halys (hettita nevén Marassantiya) folyó mellékfolyóit is magában foglalva.⁵²⁹ A terület ütközőzónát képezett a hettitákkal szemben ellenséges

⁵²³ Vö. Taracha 2007, 755.

⁵²⁴ Otten 1981, 24 f. Ld. még Ünal 1974, 156 ff., Bryce 2005, 259 ff.

⁵²⁵ Ld. Haas 1994, 578 f.

⁵²⁶ Ld. III. Hattusili elbeszélését az eseményekről in Otten 1981, 14 f.

⁵²⁷ A főváros áthelyezésével kapcsolatosan ld. Taracha 2007, a korábbi irodalom tekintetében is. Ld. még Matessi 2016, 145 ff.

⁵²⁸ Vö. pl. az Amarna-levelekből ismert Nuhasse országo(ka)t, ehhez ld. Stipich 2012b, 36.

⁵²⁹ Vö. Ünal 1974, 224 f., Gurney 2003, 120 ff.

kaska csoportokkal, illetve az Eufratész felső folyásánál elhelyezkedő Azzi-Hayasa országgal, amely gyakran változó fennhatóság alatt állt (de időközönként szintén ellenséges volt a Hettita Birodalommal szemben⁵³⁰). Ütközőzónához híven, számos alkalommal dúltak harcok ezen a területen: már a hettita Középbirodalom idejéből (Kr.e. 14. század) származó Mašat-levelek is említenek csapatösszevonásokat ezen a területen,⁵³¹ majd I. Suppiluliuma és II. Mursili alatt állandó harcok dúltak a hettiták és a kaskák, illetve a hettiták és Azzi-Hayasa között. Igazgatási egységként II. Mursili alatt tűnik fel: hosszú ideig Arma-Tarhunta, Zida fia volt a kormányzója,⁵³² az ő leváltása után a későbbi III. Hattusili kapta meg kormányzóságot. Arma-Tarhunta tisztsége nem ismert, azt viszont tudjuk, hogy Hattusili mint GAL MEŠEDI, tehát mint testőrparancsnok volt egy személyben a Felső Ország kormányzója,⁵³³ sőt több pecsét is ismert, amelyen Hattusili a „Felső Ország királya” címet viseli.⁵³⁴ (Ld. 6. ábra) Ez azt jelenti, hogy a Felső Ország kormányzójának lenni a hivatali ranglétrában igen jelentős lépcsőfokot képviselt. III. Hattusili karrierjében pedig döntő jelentőségű, hiszen innen kiindulva győzedelmeskedett a jogos uralkodó, III. Mursili/Urhi-Tesub felett, és vette át az uralmat.

Az Alsó Ország elhelyezkedését is legfeljebb megközelítőleg tudjuk körvonalazni: a mai Konya körül, a Konya és a Tuz Gölü között elterülő síkság tájékán keresendő.⁵³⁵ Minden bizonnyal határos volt (az önmagában is több egységből álló) Arzawával, amely a maga részéről szintén sokszor veszélyeztette a hettita magterületeket.⁵³⁶ A Felső Országgal kapcsolatosan is felidézhetjük a koncentrikus inváziót bemutató drámai leírást, III. Hattusili idejéből (ld. fent) maradt fenn. A konfliktus Arzawával folytatódott I. Suppiluliuma és utódai alatt is – az uralkodók fennmaradt szövegei részletesen beszámolnak a harcokról és időleges békekötésekről. Az Alsó Ország tehát szintén egy fontos ütközőzóna lehetett az Arzawával folytatott küzdelmek tekintetében, illetve az Alsó Országgal szintén szomszédos Kizzuwatna irányába. Minden bizonnyal az Alsó Országban helyezkedett el Tarhuntassa is, ahová II. Muwatalli a fővárost áthelyez-

⁵³⁰ Vö. Alparslan 2017b, 215 f.

⁵³¹ HBM 42,8 (nagyon töredékes levél), lényegesen sokatmondóbb: HBM 96, 4 és 17 ff., ahol több szomszédos terület csapatainak harcba szólításáról értesülünk – sajnos a levél eleje nem maradt fenn, így nem tudjuk megállapítani a feladót és a címzettet.

⁵³² Otten 1981, 6; a szövegben használt igealak (*ma-ni-ia-ah-hi-iš-ki-it*) a cselekvés hosszabb időtartamára utal, ld. Hoffner–Melchert 2008, 319 (24.8). Érdekes egy párhuzamos szöveghely (KUB 21,17 Rs. 5.), ahol akkadogrammmával szerepel Arma-Tarhunta kormányzósága: *AŠ-SUM MU-IR-DU-UT-TIM pi-eš-ta* „kormányzásra adta”. A *MU'IRTŪTU* kifejezéshez vö. CAD M/2 180.

⁵³³ Otten 1981, 6–7.

⁵³⁴ Herbordt 2005. Nr. 119. A pecsétlenyomat értelmezéséhez ld. J.D. Hawkins in Herbordt 2005, 254.

⁵³⁵ Devecchi 2014, 341.

⁵³⁶ Arzawával kapcsolatosan máig alapvető: Heinhold-Krahmer 1977.

ni kívánta. Az Alsó Országot I. Suppiluliuma idején egy Hanutti nevű magas rangú katonatiszt⁵³⁷ kormányozta, aki azonban II. Mursili trónra lépése után nem sokkal meghalt.⁵³⁸ Rajta kívül más nem ismerünk, aki igazgatta volna az Alsó Ország ügyeit, bármilyen tisztségben vagy rangban.

A következtetéseket levonva sajnos nem jutunk egyértelmű eredményre: pontosan nem tudtuk megjelölni azt a tisztségviselőt, aki (vagy akik) ezeket a területeket hivatalukból fakadóan kormányozták volna. Egyes személyeket ugyan tudtunk azonosítani, mint kormányzók, de ez kevésnek tűnik a rendszerszintű működés rekonstruálásához. A forráshelyzet sem nem elégséges, sem nem egyértelmű ahhoz, hogy beazonosíthassuk a Felső Ország és az Alsó Ország helyét sem a Hettita Birodalom közigazgatási rendszerében, sem pedig a közigazgatási hivatalnoki hierarchiában. Nem tudjuk, milyen szintű hivatalnok igazgatta őket – csak annyit látunk, hogy egy-egy magas rangú katonatiszt (ne feledjük: III. Hattusili trónra lépése előtt a katonai hierarchiában haladt előre az egyre magasabb tisztségek felé), jellemzően a királyi család valamelyik tagja,⁵³⁹ kapta meg kormányzásra a területeket. Visszakanyarodva arra a kérdésre, hogy földrajzi és/vagy közigazgatási fogalmakról beszélhetünk-e, jelen ismereteink alapján azt valószínűsíthetjük, hogy talán mindkettő – de a fejlődési vonalat nem tudjuk pontosan megrajzolni. *Matessi* Délkelet-Anatólia politikai geográfiájának tüzetes vizsgálata alapján azt valószínűsíti, hogy a Kr.e. 15. században, tehát I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodásának idején ez a két területi egység tartományként szerveződött meg⁵⁴⁰ – emellett (és ezektől elkülönülve) a határmenti régiók leválasztásával valóban jelentős átalakulás következett be a hettita állam működésében és működtetésében. Ennek írásos nyomai nagy számban állnak rendelkezésre – a következőkben ezeket a szövegeket vizsgáljuk részletesebben.

IV. 2. 2. A „kötelezettség és eskü” műfaj

Ahogy korábban utaltunk rá, I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodása alatt a politikai-adminisztratív szövegek⁵⁴¹ száma ugrásszerűen megnőtt, ráadásul egy új műfaj születésének lehetünk tanúi, amelynek képviselői az államszervezeten belüli függelmi

⁵³⁷ Tisztsége: GAL LÚŠUŠ₃, ld. BEAL 1992. 368ff, ld. DS fr. 28. A i 12.

⁵³⁸ KUB 19,29 Vs. IV. 11ff.

⁵³⁹ Zida, Arma-Tarhunta apja I. Suppiluliuma testvére volt, ld. Klengel 1999, 208 f. Hanutti rokoni kapcsolatairól nincsenek információink.

⁵⁴⁰ *Matessi* 2016, 152.

⁵⁴¹ A kategóriához vö. Pecchioli Daddi 2003, 21 ff.

viszonyokat új alapra helyezték. A szövegeket tartalmazó táblák kolofónjai (amennyiben megmaradtak) azokat a kompozíciókat jelölik az *išhiul* (kötelék, kötöttség, kötés) kifejezéssel, amelyek bizonyos, király által kinevezett méltóságviselők feladatait és kötelességeit rögzítik, igen nagy pontossággal és részletességgel.⁵⁴² A kolofónban a *lingai* (eskü) kifejezéssel jelölt kompozíciók esetében hangsúlyosan (vagy kizárólagosan) szerepel a király által megkövetelt eskütétel vagy a szövegben szereplő csoportok által teljesített eskü. Az *išhiul* és a *lingai* típusú szövegek nem minden esetben különböznek el – a politikai-adminisztratív szövegek legújabb kiadásának⁵⁴³ munkálatai során Miller ezen megfigyelésből kiindulva az *išhiul* és a *lingai* típusú kompozíciókat ugyanazon műfajba („kötelezettség és eskü”) sorolta, tágabb értelemben véve ide kapcsolva minden olyan szöveget, amely bármilyen alattvaló helyét és kötelezettségeit volt hivatott rögzíteni a Hettita Birodalom államának szövetében, illetve a különféle (általában a király által meghatározott) tényállásokat isteni felügyelet (és adott esetben szankciók) alá helyezni.⁵⁴⁴ Az *išhiul* és a *lingai* valóban összetartoznak: az egyik (az *išhiul*) a „szakmai tartalmat” jeleníti meg, a másik (*lingai*) pedig garantálja a „jogerőre emelkedést” az istenek előtt szentesített eskü révén – Miller megfogalmazása⁵⁴⁵ szerint: az érem két oldala, egyik a másik nélkül értelmezhetetlen. A műfajt illetően tágítva, ide tartoznak a Hettita Birodalom államszerződésai, akár külső hatalmakkal kötött, akár a birodalmon belüli ügyekre vonatkozó szerződésekről legyen szó (pl. a kaskákkal létrejött megállapodás,⁵⁴⁶ vagy akár a híres bronztábla, amely IV. Tudhaliya és Kurunta szerződését⁵⁴⁷ tartalmazza). A hettita írnokok ugyan nem alkottak külön kifejezést az *išhiul* és a *lingai* szövegek közös megjelölésére, ám az *išhiul*-táblákat és a *lingai*-táblákat nem tárolták egymástól elkülönítve, ami szintén alátámasztja a műfaji egységet. Mindennek fényében több kutató által posztulált fejlődési fázisok (*išhiul*-szövegeket a nagybirodalom kialakulása előtt alkottak, míg a *lingai*-szövegek a Hettita Birodalom fennállásának vége felé voltak

⁵⁴² Az adminisztratív szövegek tipológiájához ld. Pecchioli Daddi 2005b, 601 ff., de vö. Miller 2013, 2 ff.

⁵⁴³ Miller 2013.

⁵⁴⁴ Miller 2011a, 193 f., ráirányítva a figyelmet a modern kori tipológiák (elsősorban Pecchioli Daddi 2005b) mesterséges és a hettita világnézettől alapvetően idegen mivoltára. Nem helytelen azonban párhuzamot vonni az újasszír korból ismert, *ADÉ* néven emlegetett szövegekkel, amelyek igen szerteágazó kapcsolatrendszereket szabályoztak (ld. Vér 2018, 186 ff.), és több szempontból is hasonlóságot mutatnak az *išhiul* és *lingai* szövegekkel.

⁵⁴⁵ Miller 2011a, 194., Miller 2011b, 8, Miller 2013, 3.

⁵⁴⁶ Ezt megfigyelte már pl. Giorgieri (2005, 323., 328.) is, nem csak a kaska-megállapodásokkal kapcsolatosan.

⁵⁴⁷ Kiadása: Otten 1988. IV. Tudhaliya és Kurunta viszonyáról ld. alább.

jellemzők⁵⁴⁸) feltételezése okafogyottá válik – érdemesebb egy olyan koordináta-rendszerben gondolkodni, amelynek egyik tengelye az időbeli dimenziót jeleníti meg, a másik pedig az *išhiul*-szövegekre jellemző részletes technikai leírásokat, *versus* a *lingai*-szövegek helyes viselkedést (a királyhoz és a királyi családhoz való hűséget).⁵⁴⁹

A hettita szövegtörzs katalógusa nem kevesebb, mint 23 bejegyzést tartalmaz az ilyen jellegű szabályozó szövegekből (CTH 251-272, 275), amelyek átfogják a katonai, a templomi (kultikus), a trónöröklési rend, a jogi szervezet, a palota, a városi adminisztráció, és a társadalmi reformok, színterét – tehát az állami élet legfontosabb komponenseit.⁵⁵⁰ Az I. Tudhaliya és I. Arnuwanda idején keletkezett szövegek⁵⁵¹ jelentős része az *išhiul*-kategóriába sorolható, amelynek jellemzője a rendkívüli (már-már túlzottnak tűnő) részletesség, amellyel az egyes foglalkozási csoportok vagy tisztségviselők kötelességeit és napi feladatait (munkaköri leírásra emlékeztető módon) írásba foglalták. Ez a nagyfokú precizításra való törekvés abból az igényből fakadt, hogy mindenre kiterjedő és mindenkor érvényes szabályrendszert és irányelveket fektessenek le az államapparátus legfelső köreihez tartozó tisztségviselők számára.⁵⁵² Ezt a fejleményt a megelőző korszak politikai-didaktikus irodalmából levont tanulságként értelmezhetjük: a konkrétan meghatározott elvárások és követelményrendszer nélkül szabadjára engedett hivatalnokok (részben a királyi család tagjai) adott esetben több kárt okoztak, mint hasznot, így kézenfekvő volt, hogy ki kell dolgozni az egyes „munkakörökhöz” tartozó keretfeltételeket. Ezt a folyamatot katalizálhatta a külső fenyegetés megjelenése, majd egyre akutabbá válása, illetve egybeesett azzal a korszakkal, amikor a hettita udvari kancellária megszilárdult, és egyre nagyobb magabiztossággal állította elő a szövegeket, illetve ennek során kezelte, rendezte és felhasználta a korábbi időkben keletkezett dokumentumokat.

Természetesen nem várhatjuk el, hogy az adott tisztségviselő minden egyes napi feladata szerepeljen a szövegeinkben, legyenek azok bármilyen részletesek (és nem utolsósorban olyan jó állapotban fennmaradtak, hogy elejétől végéig el tudjuk őket olvasni). Inkább a királyi elvárások manifesztációjaként⁵⁵³ érdemes kezelni őket, tehát olyan normatív-előíró jellegű szövegekként, amelyek a központi hatalom (és annak legfőbb megtestesítője, a király) által megfogalmazott kívánalmakat és követelményeket foglal-

⁵⁴⁸ Pecchioli Daddi 2005b, 608., Pecchioli Daddi 2005a, 281., Giorgieri 2005, 323 n. 5.

⁵⁴⁹ Miller 2013, 23. kontinuum-javaslatát az időbeli dimenziót kevésbé tartja relevánsnak.

⁵⁵⁰ Bilgin 2018, 365 ff. rövid összefoglalást ad a legfontosabb szövegekről. Vö. Miller 2013, 9 ff. a korpusz meghatározásának nehézségei tekintetében.

⁵⁵¹ Táblázatos összefoglalásban ld. Bilgin 2018, 378.

⁵⁵² Pecchioli Daddi 2005a, 280.

⁵⁵³ Miller 2013, 25.

ták írásba, illetve azok betartását az istenek előtt tett esküvel szándékoztak biztosítani. Érdekes megfigyelni, hogy az érintett hivatalnokok és tisztségviselők állomáshelye adott esetben igen távol esett a fővárostól, ahol a vonatkozó dokumentum készült, és kihirdették. Valóban vannak ugyanis (nem túl biztos filológiai lábakon álló) utalások arra, hogy az érintetteket összehívták Hattusába, és felolvasták nekik a rendelkezést – egyrészt az a tény, hogy bizonyos szövegek második személyben készültek, illetve egyes passzusok arról szólnak, hogy a tisztviselő *visszatér* állomáshelyére:⁵⁵⁴

KUB 13,2 (CTH 261) col ii.

21. ku-e-da-lni-l-ma-aš-ša-an URU-ri a-u₂-ri-ia-aš EN-aš EGIR-pa pi₂-en-na-i
22. nu-za LU₂^{MES} ŠU.GI^{LÚ.MES} SANGA^{LÚ.MES} GUDU₁₂^{SAL.MES} AMA. DINGIR kap-pu-i-id-du

Aztán a városba, (ahova) az „őrtorony ura” visszatér, ott a véneket, a SANGA-papokat (és) az „istenanyákat” számolja meg.

KUB 13,2 (CTH 261) col iii.

29. ku-e-da-ni-ma-aš-ša-an URU-ri EGIR-pa a-ar-ti nu LU₂^{MES} URU^{LIM}
30. hu-u-ma-an-du-uš pa-ra-a hal-za-a-i ...

Aztán a városba, (ahova) visszajutsz, a város összes emberét hívd össze ...

A műfaj létrejöttével kapcsolatban szintén nem egységes a kutatás. A szövegek I. Tudhaliya és I. Arnuwanda idején viszonylag hirtelen, látszólag előzmények nélkül tűnnek fel,⁵⁵⁵ Pecchioli Daddi több ún. proto-*išhiul* szöveget vél beazonosítani,⁵⁵⁶ amelyek véleménye szerint előfutárai lehetnek a *išhiul* és a *lingai* típusú szövegeknek. Ezek közül is kiemelkedik a már általunk is tárgyalt palotai anekdoták gyűjteménye (CTH 8, 9), ahol a különféle hivatalnokok által elkövetett hibák és mulasztások elősorolása a király döntéseinek időtállóságát próbálta volna alátámasztani. Tekintettel arra, hogy a király részéről csak feddések, legfeljebb figyelmeztetések hangzanak el, nem pedig előírások, továbbá egyik anekdotában sem szerepel eskütétel, nem valószínű a műfajok közötti kapcsolat.⁵⁵⁷ A morális komponens a hangsúlyosabb annál a szövegnél (CTH

⁵⁵⁴ Vö. Miller 2011a, 201., Miller 2013, 26. további szöveghelyekkel.

⁵⁵⁵ Miller 2011a, 195.

⁵⁵⁶ Pecchioli Daddi 2003, 23 f.

⁵⁵⁷ Miller 2013, 16.

24⁵⁵⁸) is, amely a királyi család egyik magas rangú tagjának, Pimpirának tanácsait tartalmazza: ugyan megfogalmaz bizonyos intézményekkel kapcsolatos tanácsokat, amelyek később visszaköszönek az adminisztratív korpusz egyes szövegeiben (tisztasági szabályok, tűzvész elleni intézkedések stb.). Ennél nyomatékosabban jelennek meg azonban azok a morális és etikai figyelmeztetések, amelyek címzettje(i) elsősorban a jövendőbeli király(ok): a rászorulók és betegek megsegítése, szerény és „istenfélő” életvitel, vagy a helyes és helytelen megkülönböztetése. Ezzel szemben érdemes kiemelni a királyi előírások, illetve az eskük együttes jelenlétét a Kizzuwatnával és pl. a kaskákkal kötött szerződésekben és megállapodásokban, tehát érdekesebb a műfaj eredetét a formálisabb szövegcsoportok között keresni. *Miller* azonban minden bizonnyal túloz, amikor a „kötelezettség és eskü” műfajának óhettita kortól egészen a birodalom utolsó napjainig történő fennállását tételezi, és nem lát fundamentális fejlődést, hanem csak stílusbeli, súlypontbeli, kontextuális és „kozmetikai” eltéréseket az idő-tengely mentén.⁵⁵⁹ Ténykérdés, hogy a szövegeket újra és újra másolták az írások (a legtöbb szöveg és szövegvariáns NH másolatban maradt fenn) – ez bizonyára azt is jelentette, hogy használatuk folyamatos volt.⁵⁶⁰ A változások is tagadhatatlanok, ami az éppen aktuális politikai helyzettel volt összefüggésben – erre később visszatérünk. Szükséges annak tisztázása is, hogy a rendelkezésre álló szövegek mennyire átfogóan fedik le a hettita szövegekből ismert tisztségviselőket és foglalkozásokat. Ehhez *Pecchioli Daddi* (1982) nagyszabású gyűjtését segítségül hívva arra a megállapításra juthatunk, hogy a több száz ismert titulus közül az instrukciókban, ediktumokban és eskükben alig néhány tíz kerül említésre (még akkor is, ha a „minden ember”-nek,⁵⁶¹ illetve a „Hattusa (ország) emberei”-nek⁵⁶² kitételeket úgy értelmezzük, hogy nem a teljes lakosságnak, hanem az államigazgatásban tevékenykedő hivatalnokokat értik alatta⁵⁶³), ami elég csekély hányada a teljes adminisztratív állománynak. Ezt tovább árnyalja (rontja) *Miller* azon feltételezése, hogy a fennmaradt szövegek (általában feldolgozott kiadása) az eredeti, teljes korpusznak mindösszesen nagyjából 20%-át teheti ki⁵⁶⁴ – mégis (tulajdonképpen az

⁵⁵⁸ Legújabb kiadása: Cammarosano 2006, ld. még Soysal 1989, 131 ff., Gilan 2015, 105 f.

⁵⁵⁹ *Miller* 2013, 23.

⁵⁶⁰ Bilgin 2018, 382 f. érvelése, miszerint több ilyen jellegű szöveget fa táblákon rögzítettek, gyenge lábakon áll.

⁵⁶¹ CTH 259 kolofónja (KUB 13,20 col iv. 7-8): DUB.2.KAM QA-TI ŠA ^mTu-ut-ha-li-ia iš-hi-u₂-la / UN^{MEŠ}-an-na-aš hu-u-ma-an-da-aš

⁵⁶² CTH 256: AboT 1,56 col iii. 21 (nu šu-um-me-eš LU₂^{MEŠ} URU₃.BABBAR), illetve 23 (LU₂^{MEŠ} KUR. KUR^{URU} Hat-ti-ma-aš-ma-aš)

⁵⁶³ Giorgieri 2005, 331 f.

⁵⁶⁴ *Miller* 2013, 65.

egész ókori Keleten) olyan majdnem egyedülálló szövegcsoporthal állunk szemben, ami mindenképpen kitüntetett figyelmet érdemel.

A számos kompozíció közül, némileg önkényesen, azt vesszük alaposabban górcső alá, amelyik a határtartományok kormányzójának (*BĒL MADGALTI*, hett. *auriyaš išhaš* = az őrtorony ura) feladatait és kötelességeit rögzíti (tulajdonképpen egy munkaköri leírásra emlékeztető részletességgel). A választást az indokolja, hogy az ebben foglalt információkat egy jól körülhatárolható levél-korpusz segítségével ellenőrizni tudjuk, azaz a hettita államszervezetet működés közben tudjuk vizsgálni: egyrészt a központi hatalom által támasztott elvárások, másrészt pedig a határvidék mindennapi életének kisebb-nagyobb problémáit láthatóvá tevő levél-korpusz oldaláról.

IV. 2. 3. CTH 261 – *BĒL MADGALTI*-instrukció

A Hettita Birodalom adminisztratív rendszerében a *BĒL MADGALTI* tisztséget viselő személy a határtartományok kormányzója, a határvédelmet helyi szinten felügyelő és koordináló méltóság.⁵⁶⁵ Ennek a tisztségviselőnek a feladatait és kötelességeit rögzíti a CTH 261 sorszámú nyilvántartott szöveg, amelynek jelentős számú töredéke került elő a hettita főváros, Hattusa Nagytemplomának (I. templom) romjai közül.⁵⁶⁶ Jelenleg 43 különböző töredéket sikerült azonosítani (ezek száma még növekedhet), amelyek valószínűleg négy különböző változathoz (A-D) tartoztak (a többi kisebb töredék nem rendelhető egyértelműen egyik változathoz sem); amelyek közül az A verzió a középhettita korból származik, a többi az újhettita, illetve késő-újhettita korszakra datálható.⁵⁶⁷ A négy különböző változat nem teljesen egységes: a jogi feladatok, a felügyeleti szabályok és a vallási ügyek tekintetében nincsenek lényeges eltérések, azonban a specifikusabb, körzetenként eltérő szabályozást igénylő feladatok (élelmiszerellátás, erődítések, építkezések, munkaerő elosztása) az egyes változatoknál némiképp eltérnek egymástól. A töredékek időbeli eloszlását tekintve tehát elmondható, hogy a középhettita kortól a Hettita Birodalom utolsó uralkodóinak idejéig terjednek, tehát az I. Arnuwanda idején kidolgozott mintát a további időszakokban is használták. A szöveget feldolgozó egyik

⁵⁶⁵ A hettita hadszervezetről újabban ld. Bryce 2007, korábbi irodalommal. Alapvető továbbra is Beal 1992.

⁵⁶⁶ Ld. http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=261. Legújabb kiadásai: Pecchioli Daddi 2003, illetve Miller 2013, 212 ff.

⁵⁶⁷ Ld. Miller 2013, 318 f.

kutató szerint az uralkodók egy mintaszöveget adtak ki, amely tartalmazott „kötelező”, állandónak tekinthető szabályokat, illetve igazgatástechnikai részeket, amelyeket a helyi körülményeknek megfelelően alakítottak ki.⁵⁶⁸ Keletkezését tekintve, ahogy már említettük, vannak arra utaló jelek, hogy az összegyűlt tisztviselők előtt szóban hirdették ki – a király szavait pedig az írnok írásba foglalta. Az egyes változatok összehasonlító elemzése⁵⁶⁹ azt valószínűsíti, hogy a legrégebbi változat (A), amely 3. személyben íródott, inkább általánosabb útmutatásokat tartalmazott, míg a későbbi szövegvariánsok, amelyek 2. személyre váltanak át, átfogalmazhatták, kiegészíthették a korábbi (valamivel személytelenebb) szöveget.

A töredékek lelőhelye kizárólag a hettita főváros, Hattusa – ez már csak azért is meglepő, mert a fővárostól igen messzi területek ügyeiről van szó. A fennmaradt szövegek azonban több várossal kapcsolatban is beszélnek BĒL MADGALTI-ról: II. Mursili évkönyvei (CTH 61) Istahara városban,⁵⁷⁰ IV. Tudhaliya a birodalom főméltóságainak (LU₂.MEŠ SAG) kiadott rendelkezésében (CTH 255) pedig Azzi, Kaska és Luqqa országokban⁵⁷¹ említ ilyen tisztviselőt. Sajnos ezeket a földrajzi neveket szintén nem tudjuk pontosan azonosítani, szövegek nem kerültek elő. A hettitológusok nagy reményekkel tekintenek az ortaköyi (a már említett hettita Sapinuwa) archívum felé:⁵⁷² az ott felszínre került több ezer szöveg között jó eséllyel bukkanhatunk akár a BĒL MADGALTI-instrukció töredékeire is.

A Hattusából ránk maradt szöveg(csoport) minden valószínűség szerint I. Arnuwanda uralkodása alatt keletkezett: ugyan a kezdő sor eléggé töredékes, mégis nagyjából a következőképpen rekonstruálható:

CTH 261 §1⁵⁷³

1. (UM-MA ^dUT)U^{ŠI m}Ar-nu-wa]-an-da LUGAL.[GAL]
2. ma-a-an a-u₂-ri-ia-aš EN|[^{MEŠ}] ha-an-te-ez-zi-uš a-u₂-ri-[uš]
3. nu-(uš-ma)]-[aš] iš-hi-u₂-ul
4. (ki-iš-ša-an) ...] e-eš-tu

Így (szól) a felség, Arnuwanda, a nagy király. Amikor' az őrtorony urai a határvidékek(en') ... a kötelezettségük (pedig) legyen:

⁵⁶⁸ Pecchioli Daddi 2005a, 287.

⁵⁶⁹ Miller 2011a, 197 ff.

⁵⁷⁰ KBo 2,5 col i 13. A szöveghelyhez ld. Beal 1992, 426.

⁵⁷¹ KUB 26,12 col ii 14-15.

⁵⁷² Stipich 2006, 40 ff.

⁵⁷³ Kompozit szöveg Miller 2013, 216. alapján.

Arnuwanda nevének kiegészítése nagyon valószínű; a szöveg belső ismérvei alapján a középhettita kor jöhet szóba, és a megmaradt jelnyomokból kiindulva Arnuwanda neve az egyetlen lehetőség.

Maga a szöveg, mint már említettük, a határtartományok (*hantezziš auriš*) kormányzójának feladatait és kötelességeit rögzíti. A feladatokat strukturáltan, fontossági sorrendben sorolja elő; első helyen természetesen a katonai feladatok szerepelnek: városok védelme és megerősítése, csatornák tisztán tartása, épületek karbantartása, tűzvédelmi feladatok, csapatmozgások felügyelete, a kémtevékenység ellenőrzése. A *BĒL MADGALTI* ennél azonban sokkal tágabb szerepkörrel rendelkezett, és nem csak katonai feladatok tartoztak ezen feladatkörök közé. Körzetében rá hárultak a vallási étellel és kultusszal kapcsolatos feladatkörök: a kultusz-személyzet nyilvántartása és szükség esetén utánpótlása, a kultuszhoz szükséges eszközök biztosítása, a vallási ünnepek megtartása, és a kultuszok ápolása. Emellett bírói feladatokat is ellátott: részt vett bírói testületek munkájában, illetve a mezőgazdasági munka megszervezéséből is kivette a részét (koordinálta az időszaki munkákat, díszponált a mezőgazdasági munkaerő felett, felügyelte az állatállományt, és felelős volt a raktárak rendben tartásáért). *Pecchioli Daddi* szövegkiadása⁵⁷⁴ érthetetlen okokból a sorban az utolsóként álló tábla (KUB 40,57) kolofónját úgy egészíti ki, hogy a kompozíciónak itt vége lenne – egyrészt a vonatkozó rész kitört, másrészt pedig tartalmilag mindenképpen folytatást várunk, amire egyes töredékek alapján joggal következtethetünk is.⁵⁷⁵

A szöveg tartalma/tagolása táblázatos formában összefoglalva:⁵⁷⁶

§§	FONTOSABB FELADATOK FELSOROLÁSA
1	Bevezetés (ld. fent)
2-17	Városok és környékük védelme (környék állandó megfigyelése, őrzérek, reggeli kapunyitás, esti kapuzárás, város védelme támadás esetén, ellenség mozgásának figyelemmel kísérése és jelentése)
18-26	Erődítések, erődítmények építésével kapcsolatos technikai utasítások (mérétek, alapanyagok, kialakítás)
27-30	Városok mindennapi ellátásával kapcsolatos feladatok (tűzifa, építmények, épületek karbantartása, víz- és csatornahálózat karbantartása, tisztítása)
31-36	Vallási intézményekkel és kultuszokkal kapcsolatos feladatok (templomok karbantartása, megfelelő személyzet és ellátás biztosítása, ünnepek és áldozatbemutatók szervezése és lebonyolítása)

⁵⁷⁴ Pecchioli Daddi 2003, 193.

⁵⁷⁵ Vö. Miller 2013, 387 n. 475.

⁵⁷⁶ Miller 2013, 215 ff. alapján. A §§-okra felosztásról vö. Miller 2013, 214.

§§	FONTOSABB FELADATOK FELSOROLÁSA
37-40	Jogi ügyek (ítélkezés, ügyek továbbítása a király elé, korrupció megakadályozása)
40-48	Felügyeleti tevékenység (hadsereg-csoportok, letelepített deportáltak, mezőgazdasági erőforrások felett)
49-51	Katonai feladatok (felszerelés és személyzet felügyelete és ellátása)
52	Munkaerő felügyelete és elosztása
53-58	(Királyi) paloták és „úri házak” ⁵⁷⁷ felügyelete
59-60	(túl töredékes)
61	Menekültekkel kapcsolatos feladatok (töredékes)

Látszik tehát, hogy elméleti szinten igen részletes szabályozás volt érvényben a határtartományok vezetői számára. De vajon van rá lehetőség, hogy ellenőrizzük, valóban meg is tudták oldani ezek a tisztségviselők a rájuk bízott feladatot?

Szerencsés helyzetben vagyunk, legalábbis ami a határvédelem kérdéseit illeti: előkerült egy kisebb hettita archívum, amely révén a Hettita Birodalom és a kaska csoportok településterületei közti ütközőzóna határvédelmi problémáit tudjuk „testközelből” vizsgálni.

IV. 2. 4. Maşat Höyük és archívuma

A 450×225 méter kiterjedésű lelőhely a hettita fővárostól 150 km-re északkeletre fekszik, térségének valószínűleg adminisztratív és gazdasági központja lehetett, ugyanis fontos kereskedelmi és kommunikációs útvonalak mentén feküdt, környéke pedig alkalmas a mezőgazdasági termelés többféle módozatára.⁵⁷⁸ Ezt támasztják alá az 1973 és 1984 között folytatott ásások leletei:⁵⁷⁹ a négy hettita települési réteg legjelentősebbjében, a III. rétegben sikerült feltárni hatalmas alapterületű (72×65 méter) palotát, vagy legalábbis adminisztratív központot,⁵⁸⁰ tárolóedényekkel, raktárakkal, személyneveket tartalmazó pecsétlőkkel, és nem utolsósorban az archívummal. Ez az építmény tűz-

⁵⁷⁷ E^{HLA} BE-LU-TI-ia (KUB 13,2 col iv 13).

⁵⁷⁸ Özgüç 1980, 305.

⁵⁷⁹ Ld. Özgüç 1978, 1980, 1982, 2002a., újabban Süel et al. in Weeden–Ullmann 2017, 55 f.

⁵⁸⁰ Tapikkával kapcsolatban a hettita szövegek nem említenek palotát (E₂.GAL); Van den Hout 2007, 397. Ezzel szemben van utalás^{LÜ} AGRIG tisztségviselő jelenlétére (Singer 1984, 115.) – ezt az információt a Maşat-szövegek alapján eddig nem tudjuk megerősíteni.

vészben pusztult el, ami a táblákra is hatással volt: a nagy hő hatására sajnos több tábla olvashatatlan tömbbé olvadt össze.⁵⁸¹

A rendszeres ásatások megkezdése előtt, már 1943-ban találtak itt egy ékírásos táblát⁵⁸² – ezzel együtt megközelítőleg 120 táblát és táblatöredéket fedeztek fel a régészek. Sajnos a későbbi (phryg kori) építkezési rétegek megzavarták a táblák régészeti kontextusát; a legtöbbet a 8. és 9. számú helyiségben találták meg.⁵⁸³ A szövegek túlnyomó része levél volt, emellett napvilágra került néhány adminisztratív szöveg (elsősorban leltár-listák), illetőleg csekély számú vallási szöveg.⁵⁸⁴ A levéltár különös jelentősége abban áll, hogy a hattusai szövegek után ez az archívum volt az első, nagyobb számban előkerült hettita táblalelet.⁵⁸⁵ A levelek a középhettita korból származnak, nagyjából III. Tudhaliya uralkodása idejéről (Kr.e. 14. század közepe) – ezt bizonyítják azok a pecsétlenyomatok, amelyek két levélen⁵⁸⁶ is megtalálhatóak, és egy Tudhaliya nevű nagykirályt említenek. Relatív kronológiai érvek alapján (a II. rétegben egy Suppiluliuma nevű nagykirály töredékes pecsétlenyomata került elő⁵⁸⁷ – alighanem I. Suppiluliumáról lehet szó) ez az uralkodó nem lehetett más, mint III. Tudhaliya – az ő uralkodása idején a BĒL MADGALTI-instrukció már bőségesen érvényben volt.

A szövegekből kirajzolódó kép sajnos nehezen hozható összhangba azon ismereteinkkel, amelyek a hattusai korpusz alapján a hettiták és a kaskák közötti konfliktusról tudni vélünk. Ennek legfőbb oka az, hogy míg a fővárosból a „nagypolitika” szemszöge érvényesül, addig jelen esetben politikai élet alacsonyabb szinterein mozgunk⁵⁸⁸ – értelemszerűen más hangsúlyok érvényesülnek a két nézőpont között. Mindenesetre a Maşat-szövegek nem akut háborús helyzetet vázolnak fel, sokkal inkább (átmeneti?) békeidők látszatát keltik.

A hettita „nagypolitika” történetének eseményeire alig találunk utalásokat és kapcsolódási pontokat. HKM 74-es számú levél (Vs. 12 ff.) Kizzuwatnát említi, ami „hantezziş auris”, azaz „első őrtorony, védelmi vonal” – Kizzuwatna I. Tudhaliya uralkodása alatt került a Hettita Birodalom fennhatósága alá, amikor a hettiták szerződést kötöttek Sunassurával, Kizzuwatna uralkodójával.⁵⁸⁹ HKM 86 10 ff. alapján Klinger⁵⁹⁰ egy

⁵⁸¹ Özgüç 1980, 307.

⁵⁸² Ennek kiadása: ABoT 65.

⁵⁸³ Özgüç 1980, 307.

⁵⁸⁴ Kiadásuk: HKM/HBM, ehhez hozzáadódik: De Martino 2005, 307 f. adatai.

⁵⁸⁵ A Maşat-szövegek és a hattusai anyag kapcsolatához ld. Klinger, 1995, De Martino 2005, 293 ff.

⁵⁸⁶ HKM 4, 14; ld. HBM 1., 2. tábla.

⁵⁸⁷ HBM 3. tábla. A datálási problémákhoz vö. Klinger 1995, 80 ff. és De Martino 2005, 314 f.

⁵⁸⁸ Klinger 1995, 83.

⁵⁸⁹ Ld. Beckman 1996 Nr. 2. Kizzuwatna integrációjáról a Hettita Birodalomba ld. fent.

⁵⁹⁰ Klinger 1995, 86. A tábla kollacionálása nélkül az olvasat hipotetikusnak tekintendő.

Arzawa ellenes hadjáratot rekonstruálna, és ismételt I. Tudhaliya jelentőségét emeli ki – a (sajnos eléggé töredékes) szöveg ezzel szemben inkább arról beszél, hogy valaki (3. Ps. Sg.) nem megy Arzawa országba (*I-NA KUR^{URU}Ar-za-u-wa / [U₂]-[UL] pa-iz-zi...*). Emellett (főleg a névanyag alapján) sikerült a Hattusából előkerült levelek között elkülöníteni azokat a dokumentumokat, amelyek feltehetőleg Maşatból érkezhettek a fővárosba.⁵⁹¹ Ezek a levelek (egy kivétellel⁵⁹²) a királynak szólnak, tartalmukat tekintve pedig a katonai témák a jellemzőek. Két esetben ráadásul a feladó neve is fennmaradt: Nr. 40 feladója Kassu,⁵⁹³ Nr. 44 feladója pedig Himuili⁵⁹⁴ – mindketten jól ismert hivatalnokok a Maşat-korpuszból. Sajnos egyelőre nem sikerült közvetlen kapcsolatot találni a boğazköyi „Maşat-levelek” és az Özgüç által feltárt táblák tartalma között, de a tárgyalt témák illeszkednek a határvidék életének kontextusába.

Minden bizonnyal sikerül majd kapcsolódási pontokat találni a Maşat Höyüktől mintegy 70 km-re, Ortaköyben feltárt, több ezer táblát és táblatöredéket tartalmazó leletcsoporttal.⁵⁹⁵ Az eddig publikált kilenc levélből mindössze egyben⁵⁹⁶ fedezhető fel némi kapcsolat, ami egyelőre nem tesz lehetővé messzemenő következtetések levonását. A további (szám szerint akár több száz) levél közreadása kétségkívül új megvilágításba helyezheti korábbi elképzeléseinket a Hettita Birodalom államszervezetéről (is).

A Maşatból előkerült szövegek eloszlása a következőképpen alakul:

Levelek a királytól	HKM 1-45
Levelek/levéltervezetek a királynak	HKM 46-51
Hivatalnokok levelei egymás között	HKM 52-74
Töredékes levelek	HKM 75-97
Adminisztratív szövegek	HKM 98-114
Vallási szövegek	HKM 115-116

⁵⁹¹ Hagenbuchner 1989, 2 Nrs. 40, 44, 56, 65, 69, 72, 111. Vö. De Martino 2005, 293 ff. és Klinger 1995, 90 ff.

⁵⁹² Nr. 111., KBo 18,38 [UM-MA PN₁-MA A-NA PN₂]-zi ŠEŠ-IA QI₂-BI-MA.

⁵⁹³ KBo 18,54 2.

⁵⁹⁴ KBo 18,132 2.

⁵⁹⁵ Ehhez ld. Stipich 2006, 40 f.

⁵⁹⁶ Ünal 1998 Nr 2. (Çorum 19-1-90) Rs. 2, 5.

Ezen belül is az adminisztratív szövegek (tulajdonképpen leltárak) a következők:

HKM	ásatási leltári szám	szövegtípus	CTH-besorolás
98	74/63	leltár (személyek listája)	236
99	75/114	leltár (személyek listája városok alapján)	236
100	75/77	leltár (személyek listája épületek alapján, mint pl. E ₂ . ^{NA} 4KIŠIB, E ₂ huhhaš, E ₂ Kizzimarra, E ₂ ^D UTU ^{SI} , E ₂ arzana, E ₂ .KI.SAL.LU.HI)	236
101	75/27	leltár (személyek listája épületek alapján)	386
102	75/50	leltár (foglyok listája, pl. vakok, akiknek az árát állatokban vagy emberekben adják meg)	233
103	75/88a	leltár (katonák listája, előjáróik (^{LU} DUGUD) és állomáshelyük alapján)	236
104	75/119	leltár (fegyverek (PĀŠU) felsorolása városok szerint)	242
105	75/48	leltár (fegyverek és személyek felsorolása)	242
106	75/92	leltár (fegyverek és személyek felsorolása)	242
107	75/75	leltár (szerszámok, gabona, személyek és városok felsorolása)	244?
108	77/7	leltár (szerszámok, ruhák és lábbelik felsorolása)	243
109	75/59	leltár (vetett termények listája)	239?
110	75/102	leltár (vetett termények listája)	239?
111	75/58	leltár (bizonyos tisztségviselők által birtokolt és elvetett termények listája)	239?
112	77/8	leltár (egyik településről másikra áttelepített emberek)	236
113	75/7	leltár (ételek és italok, személynevek felsorolása)	244?
114	75/54	leltár (só-termékekről /töredékes/)	250

A határvédelem problematikájának vizsgálatához szinte mindegyik szövegcsoporthat használható, mivel az adminisztratív központ (valószínűleg a Tapikka nevű város⁵⁹⁷) a Hettita Birodalom és a kaskák összeütközésének színtere volt. Jellemzően lokális anyaggal állunk szemben: a szövegek földrajzi spektruma meglehetősen szűk, a lefedett időtartam néhány évre terjed csak ki, a szereplők mindennapos ügyeiről szólnak.⁵⁹⁸ Pont ez adja az értéküket: mentesek a tendenciózus torzításoktól, a valós képet tükrözik – így kiváló összehasonlítási alapként szolgálhatnak az instrukciókban foglaltakhoz képest.

A továbbiakban, egyes szövegek illetve kisebb szövegcsoporthat segítségével hívásával, mutatom be, hogy a Mašat-szövegekből kiolvasható gyakorlat mennyiben feleltethető meg a BĒL MADGALTI-instrukcióban lefektetett utasításoknak.

IV. 2. 4. 1. Adminisztratív szövegek

Az első látásra száraznak, banálisnak tűnő adminisztratív szövegek értékes adatokat szolgáltatnak a levéltár jellegével kapcsolatban is. A levelekkel együtt szerves részét képezték az archívumnak: nem figyelhető meg különbség a lelőhellyel kapcsolatban,⁵⁹⁹ és a névanyag-beli párhuzamok is arra utalnak, hogy egységben kezelhetjük a levelekkel: HKM 111-es leltár-lista olyan hivatalnokokat (Himuili BĒL MADGALTI, Pipappa, Uzzu⁶⁰⁰) említ, akiket a levelekből ismerünk.

A HKM 102-es szöveg⁶⁰¹ magas rangú kaska hadifoglyokat sorol fel név szerint, a származási hely, illetve az érték kapott váltságdíj megadásával:

1. IGI^{HLA} uš-kan₂-zi
2. ŠA^mTa-mi-ti-iš LU₂^{URU}Tag₂-ga-aš-ta ŠAM₂
3. 2 DUMU^{MEŠ} šu-ul-li-iš 1 LU₂
4. ^mŠu-na-DINGIR^{LIM LU}IGI.NU.GAL₂ LU₂^{URU}Ga-aš-ta-ha-ru-ga
5. 1 LU₂ 1 MI₂ 1 DUMU 6 GUD^{HLA} 3 MAŠ₂ ŠAM₂
6. ^mPi₂-hi-na-aš^{LU}IGI.NU.GAL₂ LU₂^{URU}Ku-tu-pi₂-ta-aš-ša
7. 2 LU₂^{MEŠ} 3 GUD^{HLA} ŠAM₂-ŠU
8. ^mHi-mu-DINGIR^{LIM LU} LU₂^{URU}Ga-ma-am-ma IGI^{HLA} uš-kan₂-zi

⁵⁹⁷ Vö. Stipich 2006, 40.

⁵⁹⁸ Van den Hout 2007, 390.

⁵⁹⁹ Ld. HKM xiv-xvii táblázatos összeállítását.

⁶⁰⁰ HKM 111 16-18. (Del Monte 1995, 124.)

⁶⁰¹ Del Monte 1995, 103 ff.

9. $\frac{2 \text{ DUMU.MI}_2^{\text{MES}} \text{ } \text{[}\text{šul-ul-la-aš} \text{ } 1 \text{ LU}_2 \text{ } \text{ŠAM}_2 \text{]}}{\text{10. } \text{mTu-ut-tu-uš} \text{ [LU}_2 \text{] } \text{URU} \text{Za-[qa']-pu-ra}}$
 11. $\text{mTa-ku-ri-iš} \text{ LU}_2^{\text{URU}} \text{Iš-ki-la} \text{ } 2 \text{ LU}_2^{\text{MES}} \text{ IGI.NU.GAL}_2$
 12. $\text{mGa-pi}_2 \text{-ia-aš EGIR pa-it-ta}$
 13. $\text{ŠA} \text{mKu-fur-l-ru-ri IGI.[NU GAL}_2 \text{] LU}_2^{\text{URU}} \text{Iš-ki-[la]}$
 14. $\frac{2 \text{ DUMU}^{\text{MES}} \text{ } 8 \text{ GUD}^{\text{HI.A}} \text{ } 10 \text{ MAŠ}_2^{\text{HI.A}}}{\text{15. } \text{mGa-ša-lu-wa-a-aš} \text{ LU}_2^{\text{URU}} \text{Ma-la-zi-ia IGI.NU.GAL}_2}$
 16. $\text{mGa-pi}_2 \text{-ia-aš EGIR pa-it-ta} \text{ } 1 \text{ DUMU.MI}_2 \text{ } \text{šu-ul-li-in} \text{ } 1' \text{ [LU}_2 \text{]}$
 17. ta-at-ta
 18. $\text{ŠA} \text{mPi}_2 \text{-iš-ga-tal-li} \text{ LU}_2^{\text{URU}} \text{Tag}_2 \text{-ga-aš-ta} \text{ } 3 \text{ GUD}^{\text{HI.A}} \text{ } \text{ŠAM}_2$
 19. $\frac{9 \text{ LU}_2^{\text{MES}} \text{ } \text{URU} \text{Qa-aš-qa EGIR-[an] pa-it-ta} \text{ } \text{ŠAM-ŠU-NU-ma}}{\text{20. } \text{20 GUD}^{\text{HI.A}} \text{ } 13 \text{ MAŠ}^{\text{HI.A}} \text{ } 6 \text{ LU}_2^{\text{MES}} \text{ } 3 \text{ MI}_2^{\text{MES}}}$
 21. $\frac{2 \text{ DUMU}^{\text{MES}} \text{ } \text{šu-ul-la-aš} \text{ } 3 \text{ DUMU.MI}_2^{\text{MES}} \text{ } \text{šu-ul-la-aš}}{\text{22. } \text{17 LU}^{\text{MES}} \text{ IGI.NU.GAL}_2 \text{ e-eš-zi ku-it}}$

Szeme lát Tamiti-nak, Takastából, ár 2 túszt fiú, 1 férfi.

Sunailim, vak, Kastaharukából, 1 férfi, 1 nő, 1 fiú, 6 szarvasmarha, 3 kecske az ár.

Pihinas, vak, Kutupitasából, 2 férfi, 3 szarvasmarha az ára.

Himuili, Kammából, szeme lát, 2 túszt lány, 1 férfi az ára.

Tuttu Zaqapurából, Takuri Iskilából, 2 vak férfi, (és) Gapiya, visszatérnek.

Kurruri, vak, Iskilából, 2 fiú, 8 szarvasmarha, 10 kecske.

Kasaluwa Malaziyából vak (és) Gapiya visszatérnek. 1 túszt nő, 1 férfi.

Pisgatallinak Takastából 3 szarvasmarha az ára.

9 kaska férfi visszatérnek, áruk (összesen) 20 szarvasmarha, 13 kecske, 6 férfi, 3 nő, 2 túszt fiú, 3 túszt lány.

A szöveg több szempontból is tanulságos.

Egyrészt a pusztá tény, hogy hadifoglyokkal állunk szemben. Márpedig a BĒL MADGALTI feladatai között szerepel a hadifoglyok ejtése – őket itt ráadásul név és származási hely szerint is ismerjük, ami a névanyag (földrajzi- és személynévanyag alapján történő) kutatása szempontjából sem elhanyagolható. Az instrukció a következőképpen fogalmaz:

KBo 13,2 (CTH 261) col i

20. ma-an ^DUTU^{SI}-ma ma-an-ni-in-ku-wa-an nu a-u₂-[ri]l-aš EN-aš
 21. MA-HAR ^DUTU^{SI} u-un-na-u₂ wa-aš-tu₂-la-aš-ša EN^{MES}-uš u₂-wa-te-id-du

Ha a Felség a közelben (van), az őrtorony ura a Felség színe elé igyekezzen és a vétkes urakat vigye (elé).

Az elfogáson kívül tehát adott esetben a nagykirály elé kellett vinni az elfogott „urat” (EN) – valamiféle magas rangú tisztségviselőre utalhat a szöveg, amit megerősíteni látszanak a HKM 102 váltságdíj-tételei is.

Magyarázatra szorul az a tény, hogy az elfogott kaska méltóságok egy része vak – feltételezhetően megvakították őket. Más Mašat-szövegekben is felbukkannak vakok: a HBM 58-as és 59-es levél is foglalkozik velük: Sapinuwában munkaerőként alkalmazták őket a malomban, és amikor szökni próbáltak, erőket mozgósítottak elfogásukra. Munkaerőként tehát értékesnek számítottak – de miért vakították őket meg? *Siegelová*⁶⁰² felhívja a figyelmet a hettita katonai eskükre (CTH 427), ahol a vakítás az esküszegés büntetéseként szerepel.⁶⁰³

KBo 6,34 (CTH 427) Vs. col iii.

1. ... [ku]l-iš A-NA LUGAL SAL.LUGAL
2. HUL-lu tak₂-ki-iš-[zi na]l-an NI-IŠ DINGIR^{MEŠ} ap-pa-an-du
3. na-an LU₂-an [MUNUS-an i-ia-an]l-du na-an LÚIGI.NU.IGAL₂-ašl
4. i-wa-ar da-[šu-wa-ah-ha]-[fan]l-du ŠA^{LÚ}U₂.HUB₂-ma-an
5. i-wa-ar [du-ud-du-mi]-[ial]an-du ...

... Aki a királlyal és a királynővel gonoszat tesz, azt ragadják meg az eskük (lit. 'istenek élete'), férfiből nővé tegyék, és vegyék el a látását, vegyék el a hallását...

Elképzelhető, hogy az elfogott kaskákra is esküszegőként tekintettek (a velük kötött megállapodások megszegése okán), és ezért alkalmazták velük szemben ezt a büntetést.

A HKM 109-es szöveg a kaskák területein betakarított termények felsorolását tartalmazza.

1. ^{URU}Ka-ša-ša ku-wa-pi₂ a-ru-na-in-[zi]
2. hal-ki^{HLA} ku-en šu-ni-iš-kan₂-ta
3. 900 PA^{HLA} ŠE 300 PA ZIZ₂^{HLA} 100 PA^{HLA} še-ip-pi₂-it-ta
4. 100 PA^{HLA} KU-NA-ŠU 70 PA^{HLA} kar-ši-iš
5. ŠA BURU₁₄ hal-ki^{HLA} ku-in u₂-wa-ar-šu-e-ni

⁶⁰² Siegelová 2002, 736 f.

⁶⁰³ Ld. Oettinger 1976.

6. 2100 PA ŠE^{HLA} 900 PA ZIZ₂^{HLA}
7. 80 PA ZIZ₂^{HLA} KALAG.GA 100 PA^{HLA} še-ip-pi₂-it-ta
8. 100 PA^{HLA} KU-NA-ŠU 90 PA^{HLA} kar-ši-iš
9. 30 PA^{HLA} GU₂.GAL 30 PA^{HLA} GU₂.GAL.GAL
10. 20 GU₂.TUR.TUR ŠA 1 MU hal-ki^{HLA} šu-nu-mi-ni
11. I-NA 2 MU hal-ki-in ku-en šu-nu-mi
12. 1300 PA^{HLA} ŠE 400 PA ZIZ₂^{HLA}
13. 50 PA^{HLA} še-ip-pi₂-ta 60 PA^{HLA} KU-NA-ŠU
14. 30 PA^{HLA} GU₂.GAL.GAL 10 PA^{HLA} GU₂.TUR.TUR
15. ŠA 3 MU [hall-|ki| [ku]-|fin] [šul-nu-mi-ni
16. 500 PA^{HLA} ŠE [hall-|ki|^{HLA} [...]

[folytatás túl töredékes; valószínűleg az összegző rész jön]

Kasasa(ban) ahol ??? a vetőmag, amit elvetnek: 900 *parisu* gabona, 300 *parisu* búza, 100 *parisu* árpa[?], 100 *parisu* tönköly, 70 *parisu* ???.

Az aratáskor a gabona amit arattunk: 2100 *parisu* gabona, 900 *parisu* búza, 80 *parisu* kemény búza[?], 100 *parisu* árpa, 100 *parisu* tönköly, 90 *parisu* ???, 30 *parisu* borsó, 30 *parisu* bab, 20 lencse – amit 1 év(ben) vetőmag(ként) el fogunk vetni.

A 2. évben vetőmag, amit el fogunk vetni: 1300 *parisu* gabona, 400 *parisu* búza, 50 *parisu* árpa, 60 *parisu* tönköly, 30 *parisu* bab, 10 *parisu* lencse.

A 3. évben vetőmag, amit el fogunk vetni: 500 *parisu* gabona...⁶⁰⁴

Ez a szöveg azt bizonyítja, hogy a hettiták szemmel tartották a szomszédjaikat, feljegyezték a fontosnak vélt információkat. A stratégiai információk gyűjtése az ellenség gazdasági kapacitásáról kétségkívül lényeges eleme volt a határvédelem sikeres megszervezésének.

HKM 112-es rövid szöveg⁶⁰⁵ arról számol be, hogy egyik városból egy másik városba helyeznek át bizonyos embereket.

1. LU₂^{MEŠ URU} Ta-ap-tag₂-ga
2. ŠA^{URU} Pi₂ -[eš[?]]-[šu[?]]-x-x-eš[?]-ti-iš-ša
3. [Giš]a-ar-me-iz-zi-[ial]-[aš] a-ša-an-zi
4. LU₂^{MEŠ URU} Ha-[pa]-ra x [URU]Ia-ag-ga-nu-e-[na[?]]
5. ma-an-ni-in-ku-wa-[an] a-ša-an-zi

⁶⁰⁴ Del Monte 1995, 122 f.

⁶⁰⁵ Del Monte 1995, 133 ff.

6. LU₂^{MEŠ URU}Ka-aš-tar-ti-iš-du-wa-ma
 7. I-NA^{URU}Ku-wa-aš₂-tuh₂-hu-úr-ri-ih-še-na a-ša-an-[zi]

Taptika lakói/emberei, akik P. hídjánál vannak. Hapara lakói/emberei Iakanuena környékén vannak, miközben Kastartisduwa lakói/emberei Kuwastuhurisenában (vannak).

A *BĒL MADGALTI*-instrukcióban két helyen is felbukkannak deportáltak, akik felett szintén az „örtorony ura” volt illetékes rendelkezni, illetve az ellátásukról gondoskodni.

KUB 13,2+ (CTH 261) col. iii

36. ar-nu-wa-la-ša-kan₂ ku-iš KUR-ia an-da ar-za-na-an-za nu-uš-ši-ša-an
 37. iš-hu-e-eš-ni-it NUMUN^{HI.A}-it GUD UDU IGI^{HI.A}-wa har-ak nam-ma-an-kan₂
 38. IŠ-TU GA.KIN.AG EM-ŠI SIG₂^{HI.A} aš-nu-ut ar-nu-wa-la-ša-tak₂-kan₂
 39. ku-iš KUR-az ar-ha u₂-iz-zi pi₂-di-ma-aš-ši-ša-an ku-iš a-aš-zi
 40. nu-uš-ši NUMUN^{HI.A} a-ni-ia-pat₂ nam-ma-aš-kan₂ A.ŠA₃^{HI.A}-it šu-u-wa-an-za e-es-tu
 41. nu-uš-ši pi₂-it-ta hu-u-da-a-ak hi-in-kan₂-du

A deportáltat, akit az országban letelepítettek, lásd el egy csomó vetőmaggal, szarvasmarhával, juhval. Továbbá gondoskodj számára sajtról, kovászról,⁶⁰⁶ gyapjúról. (Ha) egy deportált aztán az országból elmegy, (annak) aki a helyére jön, annak vetőmagról szintén gondoskodj! Továbbá neki azonnal legyen (művelhető) földje!⁶⁰⁷

Egy másik szöveghely utal arra, hogy a *BĒL MADGALTI* hivatott a deportáltak elosztását koordinálni:

KUB 13,2+ (CTH 261) col. iii

68. [mal-ah-ha-an-ma NAM.RA^{HI.A} pi₂-an-[zi]l nu-uš-ši pi₂-da hu-u-da-ak
 69. hi-in-kan₂-du ...

Amint a deportáltakat átadják, legyenek beosztva a (termőföldekre) dolgozni.⁶⁰⁸

Elképzelhető, hogy HKM 112 lista azt a szituációt jeleníti meg, amikor a *BĒL MADGALTI* a fennhatósága alá tartozó területen gondoskodik a munkaerő elosztásáról.

⁶⁰⁶ Vö. CAD sub EMŠU A, illetve újabban Fritzsche 2011.

⁶⁰⁷ Pecchioli Daddi 2003, 158 f., Miller 2013, 231. (§41)

⁶⁰⁸ Pecchioli Daddi 2003, 168., Miller 2013, 232. (§47)

IV. 2. 4. 2. *Mašat-levelek*

A Mašat Höyükről előkerült szövegek túlnyomó többsége levél: a nagykirály és a méltóságviselők, illetve a méltóságviselők egymás közötti levélváltása. Magának a királynak a nevét egyetlen levél sem említi, valószínű azonban, hogy III. Tudhaliyáról van szó – bár az sem kizárt, hogy a levelekben említett események apja, I. Arnuwanda uralkodásának idejét is magukba foglalják.⁶⁰⁹

A levelek egyik legértékesebb információtartalma a feladók és címzettek neve, amelyek nemcsak a rendszeren belüli viszonyokra vetnek fényt, hanem lehetővé teszik a többi hettita lelőhelyről (Hattusa, Ortaköy) előkerült szövegek és események közötti kapcsolatok feltérképezését (és ezáltal a relatív kronológiai elhelyezést is).⁶¹⁰

A levelekben a következő személyek/tisztségviselők bukkannak fel címzettként és feladóként (a nekik címzett, illetve általuk „feladott” levelek számának megadásával):

Címzett	Levelek száma	Feladó	Levelek száma
Kassu	28	„Felség”	35
Himuili	11	GAL LÜ.MEŠIŠ	2
„Felség”	6	Hattusili	2
Pulli	5	Hulla	2
Huilli	3	Kassu	2
Zilapiya	3	Piyamatarhu	2
Adad-béli	2	Sarpa	2
Hulla	2	Tarhumima	2
Piseni	2	Adad-béli	1
Uzzu	2	Atiuna	1
Tahazzili	2	Duddusi	1
Zartummanni	2	GAL DUB.SAR	1
BĒL MADGALTI	2	GAL DUB.SAR.GIŠ	1
Hassu	1	Gasturrahseli	1
Inumbéli	1	Hapiri	1
Meseni	1	Himmuili	1
Pallanna	1	Ilali	1
Pipappa	1	Kastili	1
Tarhuni	1	Kikarsa	1

⁶⁰⁹ De Martino 2005, 315.

⁶¹⁰ Ehhez a módszerhez ld. pl. Klinger 1995, De Martino–Imparati 1995.

Címzett	Levelek száma	Feladó	Levelek száma
Tatta	1	LÚSANGA	1
Zaldumanni	1	Mariya	1
Ismeretlen	32	Piseni	1
		Pulli	1
		Sahurunuwa	1
		Sarla- ^d KAL	1
		Tarhunmiya	1
		UGULA NIMGIR.ERIN ₂ ^{MEŠ}	1
		Ismeretlen	30

Az összeállításból látszik, hogy címzettként a leggyakrabban előforduló személy Kassu, aki az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ} katonai tisztséget viselte.⁶¹¹ Kassu több magas rangú tisztségviselővel is kapcsolatban állt: magával a nagykirállyal, a főírnokkal (GAL DUB. SAR és GAL DUB. SAR. GIŠ), egy papi tisztséget viselő személlyel (LÚSANGA⁶¹²), illetve a GAL LÚ.MEŠIŠ (szintén katonai) tisztséget betöltő főméltósággal is. Kassu ráadásul a hattusai és az ortaköyi szövegekben sem ismeretlen⁶¹³ – fontos személlyel állunk tehát szemben. Sőt, azt is leszögezhetjük, hogy a Maşat-levelek középpontjában nem a BĒL MADGALTI (Himuili) áll, hanem Kassu, az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ}, akinek feladatai legfőképpen katonai-logisztikai ügyekre terjedtek ki, bár (némileg átfedéssel a BĒL MADGALTI hatásköre vonatkozásában) a mezőgazdasági erőforrások menedzselése, illetve pl. a hidépítés is beletartozott.⁶¹⁴ Beal még azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ} (Kassu) rangban a BĒL MADGALTI (Himuili) felett állt.⁶¹⁵ Ez egyelőre nem bizonyítható feltételezés, de a Theo van den Hout által szerkesztett kapcsolati hálóból⁶¹⁶ (ld. alább) is egyértelművé válik, hogy a Maşat-levelek középpontjában Kassu áll. A levelek tanúsága szerint az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ} katonai feladatokat látott el, ami egy határ-provincia esetében nyilvánvalóan kiemelkedő fontosságú, ezért nem is meglepő, hogy Kassu a leggyakrabban szereplő név. Beckman rekonstrukciója szerint, ami valószínűleg közelebb áll a valósághoz Beal feltételezéséhez képest, a BĒL MADGALTI, illetve az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ} nagyjából ugyanazon a szinten helyezkedtek el a hierarchiában, a különbség csak annyiban állt, hogy az egyik (a BĒL

⁶¹¹ Ld. HBM 71 Rs. 10 A tisztséghez ld. Beal 1992, 396 ff., Bilgin 2018, 293 ff. (Kassu: 294 ff.)

⁶¹² Minden bizonnyal Kantuzzili, a király testvére, Kizzuwatna „főpap”-ja.

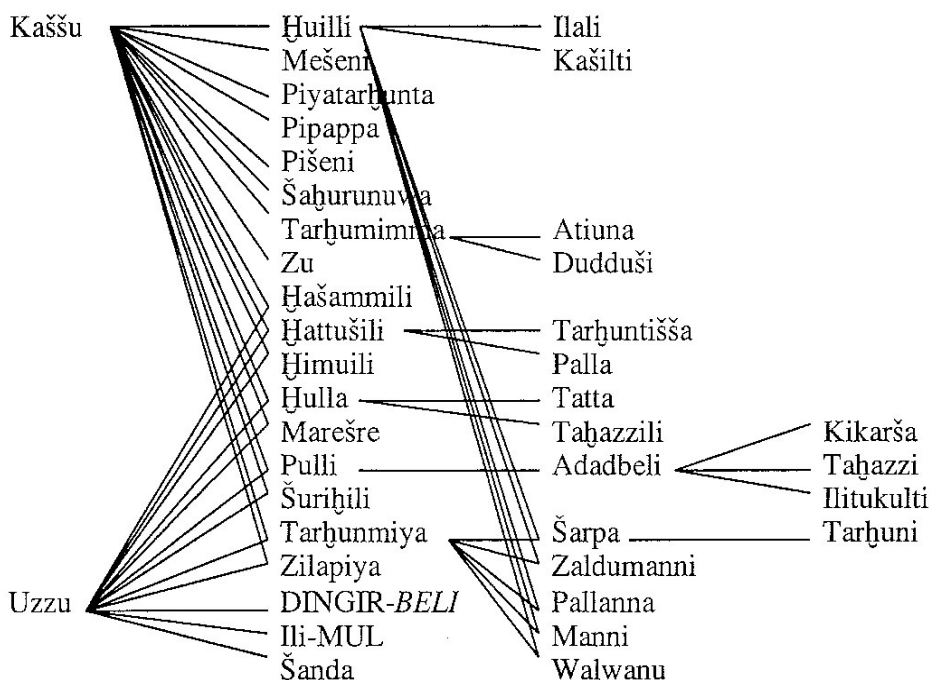
⁶¹³ De Martino 2005, 310 f.

⁶¹⁴ A BĒL MADGALTI tisztséghez ld. Bilgin 2018, 88 ff.

⁶¹⁵ Beal 1992 404., 406.

⁶¹⁶ Van den Hout 2007, 391.

MADGALTI) a „polgári”, a másik (az UGULA NIMGIR.ERIN₂^{MEŠ}) pedig a katonai hierarchia rendszerében helyezkedtek el.⁶¹⁷

Ez a tény Mašat Höyük hierarchiában betöltött szerepére is enged következtetni: a Siegelová által felállított rendszerben a legelső szinten állt, felette valószínűleg Sapinuwa és az ott található palota (talán az lehetett a BĒL MADGALTI hivatalának a központja?) gyakorolt fennhatóságot.⁶¹⁸ Mindez azonban további következtetéseket is lehetővé tesz: ha a hierarchiában egy viszonylag alacsony szinten elhelyezkedő adminisztratív-katonai központ rendelkezett ilyen szintű írásbeliséggel, akkor van reményünk arra, hogy további ilyen jellegű archívumok bukkannak elő a jövőben. A fejlett írásbeliség jelenlétére utal HBM 72 egy kitétele:

...

34. zi-ik-mu ^mZu-u-uš ŠEŠ.DUG.[GAI-[IA]

35. ^{GIŠ}mu-ur₂-ta-an-za EGIR-pa

36. BA₂-BI-LA-U₂ ha-at-ra-a-i

⁶¹⁷ Beckman 1995b, 33 (táblázatos formában).

⁶¹⁸ Siegelová 2001, 200 ff.

Te, Zuu, testvérem, a *murta*-fárról vissza babilóni⁶¹⁹ (nyelven) írsz!

Egy másik, kevésbé kecsegtető magyarázat is elképzelhető: Mašat archívuma kivételesnek (és egyedinek) tekinthető, mivel kiemelt fontosságú területen helyezkedik el – máshonnan tehát nem feltétlenül kell várjunk levelek előkerülését. Ez azonban kevésbé valószínű, ugyanis az ékírásos szövegleleteket is felmutató lelőhelyek száma örvendetesen gyarapodik – legújabban éppen levéltöredékeket sikerült feltárni az Ankarától kb. 60 km-re délkeletre található Büklükale lelőhelyen, amely fontos utak kereszteződésénél feküdt, és talán már az óasszír korban is jelentős szerepe volt.⁶²⁰ Az újabb kutatások arra is rámutatnak, hogy nem csak Hattusában számolhatunk írnokiskola jelenlétével, hanem a jelek szerint Ortaköy/Sapinuwa is otthont adott egy ilyen intézménynek, ahonnan a Tapikkában tevékenykedő írnokok is kikerülhettek. Ezek az írnokok, amint láttuk, a babilóni (akkád) nyelvben is járatosak lehettek, amit akár titkos nyelvként is alkalmazhattak.⁶²¹

IV. 2. 4. 3. A Mašat-levelek és a határvédelem

A levelekben elég jól nyomon tudjuk követni a határvédelem mindennapos tevékenységi területeit, és összevethetjük ezeket a *BĒL MADGALTI*-instrukcióban lefektetett alapelvekkel. Terjedelmi okokból nincs rá mód, hogy teljes részletességgel tárgyaljuk a problémakört, ezért csak egyes levelek részletei alapján veszünk sorra néhány, a *BĒL MADGALTI*-instrukciónál felvázolt határvédelmi feladatot.

IV. 2. 4. 3. 1. HBM 46 – kémek és állatok

HBM 46 számú levél alapján több mozzanatra is rávilágíthatunk:

1. A-NA ^DUTU^{SI} BE-LI₂-IA QI₂-BI₂-MA
2. UM-MA ^{mD}U-BE-LI₂ ARAD-KA-MA
3. ka-a-ša-kan₂ ^{LÜ}KUR₂ pa-an-ga-ri-it

⁶¹⁹ Vö. *Alp* kommentárját: HBM 341.

⁶²⁰ Ld. Weeden 2013, illetve az újabb leletek tekintetében Matsumura 2017.

⁶²¹ Weeden 2011, 127.

4. II AŠ-RA za-a-i[š] nu-kan₂ I-iš
5. la-at-ti-iš I-NA^{URU} Iš-te-ru-wa
6. za-a-iš I-iš-ma-kan₂ la-at-ti-iš
7. I-NA^{URU} Zi-iš-pa za-iš
8. na-aš-kan₂ ma-a-an I-NA KUR^{HUR.SAG} Ša-kad-du-nu-wa
9. pa-re-e-an pa-iz-zi
10. ma-a-an EGIR-pa ku-wa-at-ga
11. wa-ah-nu-zi na-aš-kan₂ KUR-ia
12. an-da u₂-iz-zi nu-uš-ši EGIR-an
13. na-u₂-i ku-it-ki
14. te-ek-ku-uš-ši-ia-iz-zi
15. ma-an-kan₂^{DUTUŠI} BE-LI₂-IA BE-LU
16. ku-in-ki pa-ra-a na-it-ti
17. ma-na KUR-i^{LÚ} KUR₂ U₂-UL dam-mi-iš-ha-iz-zi
18. am-mu-ga-kan₂
19. ŠA KASKAL GID₂.DA^{LÚ.MEŠ} NI.ZU^{TIM}
20. ^{HUR.SAG} Ha-pid₂-du-i-ni an-da
21. ša-ša-an-na pe₂-e-i-iš-ki-mi
22. nu-mu ma-ah-ha-an me-mi-an
23. EGIR-pa u₂-da-an-zi HUR.SAG-aš-wa
24. ŠA^{LÚ} KUR₂ ud-da-na-za par₂-ku-iš
25. nu-kan₂^{URU} Ta-pi₂-ig-ga-za
26. GUD^{HL.A} kat-ta QA-TAM-MA
27. tar-ši-ik-ki-mi
nu^{DUTUŠI} BE-LI₂-IA
QA-TAM-MA [ša-a]-ak

Felségnek, uramnak, mondd! Így (szól) Adad-béli, a szolgád. Lásd, az ellenség sokasága két helyen átlépte (a határt)! Egy törzs Isteruwánál átlépte (a határt)! Egy (másik) törzs Zispánál átlépte (a határt)! Amikor a Sakaddunuwa-hegyhez átmegy, és visszafordul, akkor az országba bemegy. Mögötte semmi sem látszik. Ha Felség, az én uram, valamilyen parancsnokot kiküldesz, akkor az országban az ellenség nem tudna kárt okozni. Én a hosszú ösvény kémeit a Happiduni-hegyhez küldözgetem, hogy ott éjszakázzanak. Amikor visszatérnek a hírrel: „A hegy az ellenségtől megszabadult.” – akkor Tapikkából a szarvasmarhákat és a juhokat folyamatosan engedem le. Felség, uram, vedd ezt tudomásul!

Ez az egyetlen levél több érdekességet is tartalmaz. Megtudjuk belőle, hogy a hettiták árgus szemekkel figyelték az ellenség csapatmozgásait, tisztában voltak a terepviszonyokkal, és saját erőiket ennek megfelelően tudták mozgatni:

KUB 13,2 (CTH 261) col. i

1. a-u₂-ri-ia-aš-aš-ši ku-iš ERIN₂^{MES} na-an kap-pu-u-wa-id-du na-aš-za
2. [GUL]-aš-ša-an har-du nu-za-kan₂^{LÚ.MES}DUGUD 2 pe₂-e-da-an 3 pe₂-e-da-an
3. 4 pe₂-e-da-an pe₂-di ša-a-ak-ki ma-a-an^{LÚ}KUR₂-ma ku-wa-piz
4. wa-al-ah-zi nu ERIN₂^{MES}^{LÚ}KUR₂ u-ur-ki-in [UD] III^{KAM} na-an-na-u2
5. KASKAL^{HIA-TIM} UD II^{KAM} har-kan₂-du ...

Az őrködő csapatokat számolja meg és írja össze, és a második, harmadik, negyedik rangú tisztségviselőket ismeri, mindenhol. Ha az ellenség támad, az ellenség csapatainak nyomát három napig kövesse. Az utat két napig tartásák. ...⁶²²

Noha Adad-béli nem volt elég magas rangú tiszt, hogy saját maga diszponáljon a csapatok felett, de ajánlásokat fogalmazott meg a király felé. A hettiták figyelme még arra is kiterjedt, hogy a kaska területeken dúló sáskajárást és annak esetleges hatásait is számításba vették! (Ehhez ld. alább.)

A kémtevékenység felügyelete, mint láthattuk, szintén a határvédelmi tevékenység fontos eleme volt, és mint ilyen, a *BĒL MADGALTI* hatáskörébe tartozott annak felügyelete:

KUB 13,1+ (CTH 261) col. i

35. (nam-ma-[kan₂ l])
36. KASKAL^{HIA-TI} SIG₅-in wa-ar-ši-ia-an-du nu^{LÚ}KUR₂-aš [(u-ur-ki)-[in] uš-kan₂-du]
37. [(nam-ma-aš)]-ša-an a-u₂-wa-ri-ia-aš EN-aš ERIN₂^{MES} a-u₂-[ri]-[ia-aš^{LÚ.MES}NI₂].ZU-ia
38. [(a)-u₂-wa]-[ri]-ia-aš I-NA UD III^{KAM} wa-ak-[ka]-[(re-eš)-ke-ed]-[du]
39. KASKAL^{HIA}-ma-kan₂ wa-ar-ša-an-te-eš ku-it nu ma-ah-ha-[an]^{LÚ.MES}NI₂-[ZU]
40. ŠA^{LÚ}KUR₂ u-ur-ki-in u₂-wa-an-zi nu me-mi-an hu-u-da-a-ak u₂-da-an-zi

Aztán (?) a kémek az utakat vizsgálják jól át és figyeljék az ellenség útvonaltát. Továbbá az őrtony ura az őrködő csapatokat és a kémeket három napnyi távolságra küldje ki.(?) Az utak felügyelet alatt vannak; amikor a kémek az ellenség nyomát észlelik, azonnal üzenetet küldenek.⁶²³

⁶²² Pecchioli Daddi 2003, 92., Miller 2013, 220.

⁶²³ A szövegvariánsok viszonyához vö. Pecchioli Daddi 2003, 86 ff., Miller 2013, 218.

A kémek széleskörű alkalmazása, a katonai hírszerzés az egész ókori Keleten elterjedt volt, de kevés helyen maradt meg róla részletesebb dokumentáció.⁶²⁴ Sajnos itt sem kapunk részletes képet a kémszervezet működésének részleteiről, de nyilvánvaló, hogy a stratégiai tervezésnek része volt a kémek által szolgáltatott információ.

Az idézett levélben megfigyelhető, hogy Adad-bēli csak akkor hajlandó az állatállományt a legelőre hajtani, amikor elmúlt a közvetlen veszély. Láttuk: a kaskák előszeretettel hajtottak el állatokat nagy számban a hettita területekről, ezért nem volt mellékes az állatállomány megfelelő védelmezése. Nem meglepő tehát, hogy ez is a *BĒL MADGALTI* feladatai közé tartozott – szinte azonos a levél és az instrukció szóhasználata ezzel kapcsolatban:

KUB 13,2 (CTH 261) col. i

7. nu URU^{DIDL.L.HI.A} an-da iš-tap-pa-an-du na-aš-ta^{LÚ.MEŠ}ŠE.KIN.KUD GUD UDU ANŠE.
KUR.RA
8. [ANŠE] kat-ta li-e tar-na-an-zi nu pa-ah-ha-nu-an-du

A városokat zárják be, és az aratómunkásokat, a szarvasmarhákat, juhokat, lovakat, szamarakat ne engedjék le, hanem őrizték őket.⁶²⁵

IV. 2. 4. 3. 2. Királyi beavatkozás a végeken

Figyelemre méltó a nagykirály igen közvetlen beleszólása a napi operatív működésbe. Egy viszonylag alacsony rangú tiszt, mint Adad-bēli, közvetlenül a nagykirályhoz küldte jelentését, és feltehetőleg fogadott is el tőle utasításokat. A táblázatos összeállításból pedig egyenesen az derül ki, hogy a legtöbb levél feladója maga a hettita uralkodó, aki közvetlen utasítások révén vette ki részét a határvédelem mindennapos életéből; igen életszerűek azok a levelek, amelyekben a nagykirály – már-már ironizáló hangvételben⁶²⁶ – vonja kérdőre parancsnokait (jelen esetben Kassut):

⁶²⁴ Szerencsés kivétel az újasszír birodalom urartui határszakasza, ehhez ld. Dezső 2004.

⁶²⁵ Pecchioli Daddi 2003, 90., Miller 2013, 220.

⁶²⁶ A hettita levél-korpusz stilisztikai jellemzőihez ld. De Martino–Imparati 1995, 103 ff., illetve újabban Hoffner 2009 bevezetőjét.

HBM 6

1. UM-MA ^DUTU^{SI}-MA
2. A-NA ^mKa-aš-šu-u₂ QI₂-BI₂-MA
3. ki-ša-an-mu ku-it ha-at-ra-a-eš
4. ka-a-ša-wa ^{LÚ}KUR₂ u₂-it
5. nu-wa-za-kan₂ ^{URU}Ha-pa-ra-an i-ni-iš-ša-an
6. ta-ma-aš-ta ^{URU}Ka-ši-pu-ra-an-ma-wa-kan₂
7. ke-e-ez ta-ma-aš-ta a-pa-a-aš-wa-kan₂
8. iš-tar-na ar-ha u₂-it
9. nam-ma-ma-wa<-ra>-aš ku-wa-pi₂ pa-it
10. nu-wa[?]-ra-aš U₂-UL I-DI
11. nu a-pa-a-aš ^{LÚ}KUR₂
12. al-wa-an-za-ah-ha-an-za im-ma
13. e-eš-ta na-an U₂-UL
14. ša-a-ak-ta-[aš]
15. nu-za PA-NI ^{LÚ}KUR₂ me-ek-ki
16. pa-ah-ha-aš-nu-an-za e-eš
17. ki-iš-ša-an-ma-mu ku-it
18. ha-at-ra-a-eš ka-a-ša-wa
19. ^{LÚ.MEŠŠ}Ša-pa-ša-al-li-e-eš
20. AŠ-PUR nu-wa ^{URU}Ma-la-az-[zi-an]
21. ^{URU}Tag₂-ga-aš-ta-an-na
22. ša-pa-ši-ia-ar
23. na-at AŠ-ME nu SIG₃-in
24. u₂-wa-at du-wa-ad-du
PA-NI ^{LÚ}KUR₂ me-ek-ki
pa-ah-ha-aš-nu-an-za e-eš

Így (szól) a Felső: Kassunak mondd! Ezt írtad nekem: „Lásd, az ellenség jött. Hapara városát onnan szorongatta, Kasipura városát innen szorongatta ahogy átment, és aztán hova ment, nem tudom.” – hát az ellenség (talán) varázserővel bírt, hogy nem láttad?! Az ellenséggel szemben légy óvatos. Ezt írtad nekem: „Lásd, a kémeket elküldtem. És ők megfigyelték Malazziya és Takasta városát.” – tudomásul vettem. Jól van. Áldás jöjjön (rád)! Az ellenséggel szemben légy óvatos!

Itt is felmerül a kérdés, hogy vajon a nagykirály közvetlen beavatkozása általánosnak tekinthető, vagy csak a kiemelt fontosságú határszakaszt tüntette ki figyelmével az uralkodó – sajnos további szövegek előkerüléséig ezt a kérdést nem tudjuk megválaszolni. Erre vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy a korábban tárgyalt hűségeskük (*lingai*), legalábbis a fennmaradt szövegek tanúsága szerint, közvetlenül a királynak szóltak, tehát mindenki közvetlenül a királynak tartozik lojalitással (köztes elem a hierarchiában, legalábbis e tekintetben, nem mutatható ki). Figyelembe véve, hogy Tapikka nem az egyetlen ilyen határmenti központ lehetett, a királyi „mikro-menedzsment”⁶²⁷ igen figyelemre méltó jellegzetessége a hettita államszervezet működésének. A teljességhez azonban hozzátartozik, hogy a király mellett pl. a fő-írnok (GAL DUB.SAR) is e tisztségtől szokatlan kompetencia-területeken avatkozik be: pl. hídépítés (HKM 72) és egyéb katonai-logisztikai ügyekben (HKM 27, 28), vagy akár élelmiszer-ellátási kérdésekben (HKM 80) is hallatja hangját.

IV. 2. 4. 3. 3. Éhínség Kasipurában

A levelek között sikerült elkülöníteni egy „dossziét”, amelyben Kasipura város és környékének problémáiba kapunk betekintést. A következő levelekről van szó: HBM 5, 6, 19, 24, 25, 36, 45, 54, 55. Elképzelhető továbbá, hogy a korábban már említett KBo 18.54-es levél⁶²⁸ is csatolható a dossziéhez (vagy legalábbis kapcsolódik hozzá).

A dossziét két részre bonthatjuk: egy „nyugalmi” állapotot tükröző részre (HBM 5, 54, 55), illetve egy olyan részre, amelyben felbukkannak a kaskák mint fenyegető tényező. Nem tudjuk, hogy a két állapot kronológiailag hogyan viszonyul egymáshoz, ám feltételezhető, hogy a nyugalmi helyzetet követően alakult ki a krízis – amelynek leírása szintén a hettita határvédelem működésének érdekes mozzanataira világít rá.

A nyugalmi időszakban az információk a normális mezőgazdasági munka folyásáról tudósítanak. Kassu Himuilinek a szántáshoz szükséges állatokról beszél:

HBM 54

18. ŠA^{URU}Ka-ši-pu-u-ra GUD^{H1.A}
19. ku-e A.ŠA₃ te-ri-ip-pi₂
20. A.[ŠA₃] te-ri-ip-pi₂-ia-at
21. nu-ut-ta u₂-wa-an-zi

⁶²⁷ Bilgin 2018, 422.

⁶²⁸ Hagenbuchner 1989, 2, Nr. 40.

22. a-pe₂-e-[da]-ni ud-da-ni-i
23. IŠ-[TU] E₂.[GAL]^{LIM} U₂-UL
24. pu-nu-[uš]-[ša]-[an]-zi

Kasipura szarvasmarhái, amelyek a szántóföldet szántották, és (úgy) jön, hogy téged abban a dologban a palotában nem hallgatnak meg.⁶²⁹

A levél egésze ugyan ellátási problémákról szól, ám azok pusztán abból eredtek, hogy a korábban előírányzott vetőmag nem érkezett meg időben. Pontosán ezt a helyzetet nehezményezi Pulli, akinek üzenetét egy másik levél idézi:

HBM 55

1. [UM]-MA^m Ga-aš-šu-u₂ A-NA^m Hi-mu-[DINGIR]^{LIM}
2. [QI]₂]-[BI]₂-MA
3. ka-a-ša-mu^m Pu-ul-li-iš
4. ^{URU}Ka-a-ši-pu-ra-az ha-at-ta-a-it
5. A.ŠA₃ te-ri-ip-pi₂-wa ku-e
6. ^{URU}Da-a-pi₂-iq-qa URUTa-[ha]-ša-ra-ia
7. A.ŠA₃ te-<ri->ip-pi₂-ia-an nu-wa NUMUN
8. ^mHi-mu-DINGIR^{LIM}-iš U₂-UL pa-a-i
9. nu-wa NUMUN [NU].[GAL]₂]
- ...

Így (szól) Kassu: Himuilinek mondd! Nézd, Pulli Kasipurából írt: „A szántóföldeken, amelyek Dapikkában és Tahasarában fel vannak szántva, (oda) vetőmagot Himuili nem ad. Vetőmag nincs.”

Ám hamarosan a vetőmagok hiánya lett a legkisebb probléma, amivel szembe kellett nézni:

HBM 19

7. I-NA ^{URU}Ka₄-aš-ka₄-[ma]-wa hal-ki^{HI.A}-uš
8. BURU₅^{HI.A} e-ez-za-aš-ta
9. nu-wa-aš-ma-aš-kan₂ ŠA^{URU} Ga-ši-pu-ra

⁶²⁹ A fordításhoz vö. Alp, HBM 221., Klinger, TUAT Ergänzungslieferung (2001) 67., Hoffner 2009, 199.

10. hal-ki^{HLA} zi-ig-ga-an-zi
11. ERIN₂^{MEŠ.HLA}-ma-wa-kan₂ ANŠE.KUR.RA^{HLA}
12. an-da NU.GAL₂...

A kaskák országában a gabonát a sáskák megették. Ezért Kasipura gabonáját veszik el állandóan. Csapatok és lovak itt nincsenek.

Egy természeti katasztrófa a kaskák települési területein tehát hirtelen olyan helyzetet teremtett, ami közvetlenül érintette a hettita határvidék régióját is, ugyanis a termény nélkül maradt kaskák nem láttak más megoldást, mind a szomszédjaiktól elvenni a hiányzó gabonát.

Érdekes megfigyelni az információszerzés és -áramlás menetét is: HBM 19-es levél a Felsőg válasza Kassunak és Pullinak; az imént idézett sorok Kassu és Pulli leveléből származnak, amelyet a Felsőgnek írtak (vagy írt valamelyikük). A korábban vázolt hírszerző tevékenység tehát itt is hasznosnak bizonyult – csak sajnos nem sikerült időben a megfelelő ellenlépéseket megtenni, mint ahogy az az előzőekben tárgyalt levélből is kiderül: a kaskák támadták Kasipurát, a király pedig megfeddte a lassan reagáló tisztjeit.

Azért még próbálták menteni a menthetőt:

HBM 25

1. UM-MA^DUTU^{ŠI}-MA
2. A-NA^mTa-at-ta
3. U₃ A-NA^mHu-ul-la QI₂-[BI₂]-[MA]
4. ka-a-ša-mu^mPi-še-ni-iš
5. ^{URU}Ka-še-pu-u-ra-az ha-at-ra-a-[it]
6. ^{LÚ}KUR₂-wa pa-an-ga-ri-it
7. iš-pa-an-da-az ku-wa-pi₂ VI [ME] [^{LÚ}KUR₂]
8. ku-wa-pi₂-ma IV ME ^{LÚ}KUR₂ i-[at]-[ta-ri]
9. nu-wa-kan₂ hal-ki-uš
10. ar-ha wa-ar-aš-ki-iz-zi
11. [nu]-[uš]-ma-aš ma-ah-ha-an ka-a-aš
12. [tup]-[pi₂]-an-za an-da u₂-e-[mi]-[iz]-[zi]
13. nu I-NA^{URU}Ka-še-pu-u-ra
14. hu-it-ti-ia-at-ten
15. nu-uš-ša-an ma-a-an
16. hal-ki-e-eš a-ra-an-te-eš

17. na-aš-kan₂ ar-ha wa-ar-aš-ten
18. na-aš-kan₂ A-NA KISLAH pa-ra-a
19. ar-nu-ut-ten
20. na-aš^{LÚ}KUR₂ le-e [...]
21. dam-me-iš-ha-a-iz-zi [...]
- ...

Így (szól) a Felség, Tattának és Hullának beszélj! Nézd, Piseni Kasipurából írt: „Az ellenség vonul nagy számban, éjszaka, hol 600 ellenség, (más)hol 400 ellenség, és a gabonát (pedig) learatja.” És amikor (ez) a levél elér benneteket, Kasipurába vonuljatok. És ha a termés beérett, akkor arassátok le és a cséplőhelyre vigyétek ki. Az ellenség ne okozzon kárt (benne)!

A király tehát ismét közvetlenül adott utasításokat az operatív munkával kapcsolatban⁶³⁰ – de a csapatösszevonások sem tudták megakadályozni, hogy éhínség alakuljon ki; több szöveg is beszámol az ellátási nehézségekről.

HBM 36 a Felség válasza egy levélre, sajnos a címzett kitörött. A címzett korábban tájékoztatta a nagykirályt, hogy

HBM 36

31. III ME ERIN₂ [MEŠ]-wa-kan₂ da-[ah]-[hu]-[un]
32. nu-wa-[ra]-[an]-kan₂ I-NA^{URU} Ka-[šil]-[pu]-[ra]
33. ša-ra-a tar-na-ah-hu-un ...

300 katonát fogtam és aztán őket Kasipurába felküldtem.⁶³¹

Konkrétan az éhínséget említi HBM 45 (amelynek sem a feladója, sem a címzettje nem maradt fenn), és talán élelmiszer-szállításokat a megszorult településeknek:

HBM 45

19. nam-ma-[kan₂] KUR-e ga-aš-za ku-[it] [...]
20. ^{URU}Ka-še-pu-ra še-er [na]-[an] ...
21. pi₂-hu-te-ed-du nu-za pa-id-[du] [hal-ki-in]

⁶³⁰ A bővebben nem részletezendő HBM 24-ben a Felség több mint 60 soron át adja az utasításokat Piseninek.

⁶³¹ HBM 36 31-33.

22. tu-kan₂-zi da-a-u₂ na-[an]-[za-kan₂ URU-ri ša-ra-a]
 23. [pe₂]-e-da-u₂ ...

Mivel az országban éhínség (van)?, ... Kasipurában (is) fent... vigyen. Aztán menjen, gabonát és ???-t vigyen. Aztán a városba fel vigye!...⁶³²

Több kutatónak is feltűnt a tematikus hasonlóság (éhínség) az imént ismertetett Mašat-levelek és egy Boğazköyből, a királyi palotából előkerült levél (KBo 18.54, főleg Vs. 3 ff.) néhány sora között.⁶³³ Korábban már történt rá utalás, hogy felfedezhető kapcsolat a Mašat-levéltár és a boğazköyi archívum között – ebben az esetben annyit jelenthetünk ki, hogy KBo 18.54 Vs. 5 egyetlen olvasható szava az „éhség” (*kašt-*) hettita szó dativusa, majd két sorral lejjebb a „gabona” (*halki-*) szó accusativusa. Mivel a tábla többi része letörött, és eddig nem sikerült megtalálni (vagy azonosítani) a hiányzó darabot, tehát nem tudjuk, hogy ezek a szavak milyen szövegösszefüggésben álltak – kevés tehát a rendelkezésre álló adat, hogy a tematikus kapcsolatot bizonyítottnak tekintsük.

Sajnos nincsen adatunk arra sem, hogy a krízis hogyan oldódott meg. Ha igaz az a feltételezés, hogy a koncentrikus invázió előttre kell datálni a Mašat-leveleket, elképzelhető az is, hogy a kaskák elsöpörték a hettita határvidéknek ezt a szakaszát.

Összességében, a határvédelem szabályozási mechanizmusait áttekintve és általánosságban figyelembe véve a hivatalnoki réteg tevékenységét kontrolláló és szabályozó törekvéseket, elmondható, hogy az államapparátus tevékenységének „professzionizálódása” mindenképpen elszakadást jelentett a családi kötelékeken és kapcsolatokon alapuló, hol jól, de inkább rosszul működő és lényegesen több bizonytalansági tényezőt rejtő korábbi rendszertől. A határvédelem működésének vizsgálata azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a normatív szabályozás gyakorlati megvalósulása nyomon követhető, tehát a központi akarat az új rendszerben képes volt elvárásait az adott tisztségviselő mindennapos feladat-ellátásában érvényre juttatni. Ennek a ténynek a felismerése egyes kutatókat egyenesen arra indította, hogy a hettita Nagybirodalom valódi megalapozását I. Tudhaliya és I. Arnuwanda újjító és szervező tevékenységének tulajdonítsa, mivel az átszervezés tette lehetővé a kilépést a lokális keretek közül a nemzetközi porondra.⁶³⁴ Ebből a szempontból nem osztjuk *Bilgin* nézetét,⁶³⁵ amely szerint nem köthető bizonyos

⁶³² A kiegészítésekhez vö Alp, HBM 199., Hoffner 2009, 172.

⁶³³ Ld. pl. De Martino–Imparati 1995, 114.

⁶³⁴ Pecchioli Daddi 2005a, 288 f.

⁶³⁵ Bilgin 2018, 410., 453. Ezzel szemben ő maga több helyen (pl. 379f., 387., 408., 473., 432.) Telipinu, I. Tudhaliya és I. Arnuwanda, illetve III. Hattusili és IV. Tudhaliya uralkodását is fordulópontnak tartja.

uralkodókhöz vagy korszakhoz a jelentős változások tudatos foganatosítása, hanem inkább folyamatosan változó igazgatási struktúrát kell tételeznünk.

Egyúttal a királyi hatalom megerősödését is ki kell emelnünk: a központi hatalom a tisztviselők eskükön keresztül történő kontrollja révén hatékonyabban és gyorsabban tudta megoldani az állami feladatokat – ez tette lehetővé például azt is, hogy a „koncentrikus invázió” után (ha valóban ebben a formában zajlott le), a Hettita Birodalom viszonylag gyorsan talpra tudott állni. Szintén érdemes kiemelni az új rendszernek azon jellemzőjét is, hogy igyekezett az uralkodó és a hivatalnok közötti kapcsolat személyes jellegén, mivel a meghatározott feladatok és kötelezettségek az adott tisztséghez kötődtek, és a szövegek hagyományozódásának tanúsága szerint lényegesen nem is változtak az idők során.

A Hettita Birodalom államszervezetének leírási lehetőségei

A hatalomgyakorlás lehetőségeinek és korlátainak leírását eddig (többé-kevésbé) kronológiai sorrendben haladva tárgyaltuk, azonban a következőkben megszakítjuk az időrendiséget, és néhány elméleti modellt mutatunk be, amelyek segítségével a Hettita Birodalom államszervezetének működését le lehet írni. Ezen modellek közül hármát a korábbi szakirodalom előszeretettel használta és alkalmazta, de eközben sajnos az illető modellek „teljesítőképességének” határaiba ütközve bizonyos kompromisszumokra kényszerült. Ezért (negyedikként) egy olyan, a szakirodalomban tudomásom szerint még nem használt elméleti keretet szeretnénk javasolni a Hettita Birodalom államszervezetének értelmező leírására, amely bizonyos jelenségeket és mechanizmusokat sokkal könnyebben megfoghatóvá és magyarázhatóvá tesz. Ennek során számos esetben visszautalunk majd a már korábban elemzett mozzanatokhoz, illetve a példákat tudatosan a hettita Újbirodalom idejéből választva mégis kirajzolódhat egy, a Hettita Birodalom teljes fennállására vonatkozó kép a hatalomgyakorlás mozgatórugóit illetően.

A premodern állam, annak előzményei, kialakulása, jellemzői, működése, kategorizálása a nyilvánvaló megismerhetőségi nehézségek ellenére⁶³⁶ az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbb kutatási terület,⁶³⁷ amelynek módszertanában és megközelítési módjában a történettudomány mellett egyéb tudományterületek is megjelennek. Terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk arra, hogy ezeket az interdiszciplináris kutatási irányzatokat akár érintőlegesen is bemutassuk; az alábbiakban a késő-bronzkori Anatóliára vonatkozó elméletekre fókuszálunk. Az egyes elméleti modellek tárgyalásának sorrendjét kutatástörténeti okok indokolják.

⁶³⁶ Ehhez az Újasszír Birodalom kapcsán ld. Vér 2018, 143 ff.

⁶³⁷ Ld. Scheidel 2013, illetve a *The Oxford Handbook of State in the Ancient Near East and Mediterranean* egyes fejezeteit. Rövidebb áttekintés: Palmisano 2018, 5 ff.

A szakirodalomban korábban használt elméleti modellek közül a *Max Weber* nevével fémjelzett patrimonális állam koncepcióját, az ettől nem túl messze álló, *Roman Herzog* által részletesen bemutatott nemesi állam modelljét, illetve a marxista (társadalom) történetírás által (is) preferált, a Hettita Birodalmat feudális államként leíró elméletét tárgyaljuk a fejezet elején. Az említett modellek esetében szintén terjedelmi okok miatt természetesen nem törekedhetünk ezeknek részletes ismertetésére – ez nyilvánvalóan reménytelen is lenne, mivel a vonatkozó elméleteknek önmagukban is könyvtárnyi irodalma van. Ebből kifolyólag jelen kötet keretei között arra kell szorítkoznunk, hogy az adott modellek szűkebb témánk szempontjából releváns elemeit bemutassuk és kritikusan reflektáljuk. Nagyobb teret szentelünk viszont a közigazgatás-elmélet és közigazgatás-tudomány alapjain nyugvó megközelítésnek, amely az állam feladatai irányából, illetve az államszervezet működését befolyásoló tényezők mentén igyekszik hasznos támpontokkal szolgálni a hettita állam hatalomgyakorlásának funkcionális szempontú vizsgálatát.

V. 1. WEBER ÉS A PATRIMONIALIS ÁLLAM

A 19. század végén, 20. század elején alkotó *Max Weber* életműve számos tudományterületen és tudományágban szolgált messzire mutató és gondolatébresztő megállapításokkal. A (politikai) hatalomról, uralomról, az uralom típusairól, illetve az ezekkel összefüggésbe hozható szervezetekről és struktúrákról alkotott elgondolásai a bronzkori Közel-Kelet uralmi-hatalmi viszonyainak elemzésekor is a gyakran segítségül hívott elméleti megközelítések közé tartozik. Az ókori keleti uralkodók megítélése szempontjából különösen a legitím uralom ún. tiszta típusainak elkülönítése bizonyult gyümölcsözőnek: *Weber* megkülönböztette egymástól a racionális jellegű (tehát a tételrenden alapuló), a tradicionális jellegű (tehát a régtől érvényes hagyományok által meghatározott), illetve a karizmatikus jellegű (tehát a hősies vagy példamutató személy által teremtett rend alapján álló) uralmat, amely (ideál)típusok a történelem során saját bevallása szerint sem fordulnak elő valóban „tiszta” formájukban.⁶³⁸

A hettita királyság viszonylatában a tradicionális és a karizmatikus jellegű uralom jöhet számításba, azonban *Bilgin* meglátásaival szemben⁶³⁹ véleményem szerint a karizmatikus jelleg (annak az irracionálitástól, forradalmiságtól, felforgató jellegtől, múlttól

⁶³⁸ Weber 1987, 224. A bibliai Saulról, mint a karizmatikus uralkodó egyik megtestesítőjéről ld. Kőszeghy 2001, 62.

⁶³⁹ Bilgin 2018, 438 ff.

való elfordulástól mentes formája⁶⁴⁰) dominál inkább. A hettita királyok természetesen a „tradíciók által felruházott személyes uralmának legitim voltába vetett mindennapi hit”-nek⁶⁴¹ is köszönhatték uralmukat, de viszonylag keveset hivatkoztak a múltra mint a hatalmuk forrására, sőt szövegeikben a geneaológiai utalások is rendkívül ritkák (és azok is leginkább pecsétlenyomatokon⁶⁴² jelennek meg). Kivételt képeznek III. Hattusili és IV. Tudhaliya egyes szövegei,⁶⁴³ amelyek utalást tartalmaznak I. Hattusilire és a kussarai dinasztiára, illetve I. Tudhaliyára, ám ezeknek világos (propagandisztikus) céljuk volt a királyi legitimitáció szempontjából (ld. alább). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a hettita királyok ne lettek volna tisztában saját múltjukkal és hagyományaikkal – nem véletlenül találunk történeti visszatekintéseket számos szövegben (ld. Telipinu-ediktum, államszerződések, imák stb.). Az elmúlt idők és korok királyaira (és az uralkodói család egyéb tagjaira) való visszaemlékezés a Hettita Birodalomban intézményes kereteket is öltött a nagy „ősök” kultusz-szobrainak tiszteletére bemutatott rendszeres áldozatok formájában.⁶⁴⁴ Ráadásul az erre vonatkozó szövegek (CTH 660, 661) komoly történeti tudatosságról tanúskodnak a „legtiszteletreméltóbb” királyok kiválasztásánál,⁶⁴⁵ ami tovább erősíti azt a benyomást, hogy a tradíciók fontosak voltak a Hettita Birodalom uralkodóinak számára. *Bilginnel* ellentétben mi mégsem elsősorban ebből eredeztetjük a korábban tárgyalt esküszövegekben oly gyakran megnyilvánuló lojalitást (vagy annak igényét), hanem a hettita királyság transzcendentális szférából származó legitimitásából (ld. III. fejezet). Érdekes azonban megfigyelni, hogy a király isteni megbízatása és főpapi feladatai ellenére a hatalomátvétel módja több esetben nyilvánvalóan szembement nem csak a trónöröklés rendjét szabályozó (Telipinu óta írásba is foglalt) elveivel, hanem a véres eseményeket és a belháborúk egyes mozzanatait sem nélkülözte – és ebben a birodalmi adminisztráció legfelső szintje (akik jellemzően, de nem kizárólagosan⁶⁴⁶ a királyi család tagjai voltak) aktívan részt vett az egyik vagy másik „frakció” oldalán. A király személye tehát bizonyos körökben egyáltalán nem számított szentnek és sérthetetlennek – az viszont nyilvánvalóan fel sem merülhetett, hogy az uralkodó dinasztia helyett más kerüljön a trónra. A karizmatikus tekintély tehát a hettita király esetében ingatag lábakon áll, legalábbis a birodalom kormányzásában

⁶⁴⁰ Weber 1987, 250.

⁶⁴¹ Weber 1987, 224.

⁶⁴² Bevezetésként ld. Herbordt et al. 2011

⁶⁴³ Vö. Gonet 1979 Nr. 18., 20., 21., 22. (III. Hattusili) és Nr. 54. (IV. Tudhaliya).

⁶⁴⁴ Ld. pl. Torri 2008. Ld. még Archi 2007 a tágabb kulturális kontextus viszonylatában, időben és térben.

⁶⁴⁵ Gilan 2014b, 98 f.

⁶⁴⁶ Vö. Bilgin 2018, 428 ff.

részt vevők legfelsőbb köreiből – a mindennapi működés során a Hettita Birodalom mutatja a tradicionális uralom szabályokhoz valamelyest igazodó jellemzőit is.

Weber definíciója szerint a tradicionális uralom kezdeti típusai az igazgatási szervezettől mentes gerontokrácia és kezdeti patriarchalizmus, majd pedig amikor „létrejön az úrhoz tisztán személyesen kapcsolódó igazgatási csoport (és katonai vezető testület), a tradicionális uralom egyre közelebb kerül a *patrimonializmus*hoz...”⁶⁴⁷ Weber a patrimonialis uralmat a „ház” (*oikos*) mintájára határozza meg: a „házon” belüli hatalom decentralizálódásával a „ház” fiai és más függő helyzetben lévő tagjai az úr akaratából részesülnek a hatalomgyakorlás lehetőségeiből és eszközeiből. A politikai képződmények (államok) esetében: „Ahol mármint a fejedelem a patrimonialisán már hozzá nem tartozó területek és emberek – a politikai alattvalók – fölötti politikai hatalmát, tehát ... fizikai kényszer alkalmazásából származó uralmát (...) éppúgy szervezi meg, ahogy a házon belüli hatalmát gyakorolja, ott patrimonialis állami képződményről beszélünk.”⁶⁴⁸

Az ókori Kelettel foglalkozó társadalomtörténeti leírások is előszeretettel alkalmazzák a patrimonialis állam koncepcióját mint társadalom- és gazdaságtörténeti modellt – már csak azért is, mert a politikai és társadalmi viszonyokat megjelenítő szövegek terminológiája (még ha metaforikus értelemben is, de) sok tekintetben megegyezik a „ház”-ban (tehát a patrimonialis háztartásban/családban) használatos terminológiával (anya, fiú, testvér, úr, szolgál stb.).⁶⁴⁹ Ha vetünk egy pillantást az óasszír szövegekben előforduló tisztségviselők megnevezéseire,⁶⁵⁰ szintén patrimonialis háztartási szervezetre asszociálhatunk a *RABI ABULLĀTIM* (a kapuk felügyelője), a *RABI ADRIM* (a cséplőhely felügyelője), a *RABI ALPĀTIM* (a szarvasmarhák felügyelője), a *RABI HAṬṬIM* (a jogar felügyelője), a *RABI HURŠĀTIM* (a raktárak felügyelője), a *RABI KIRĀNIM* (a bor felügyelője), a *RABI KIRIĀTIM* (a kertek felügyelője), a *RABI LĀSIMĒ* (a futárok felügyelője), a *RABI MAHĪRIM* (a piacok felügyelője), a *RABI MAŠŠARTIM* (az őrök felügyelője), a *RABI NAPPĀHĒ* (a patkolókovácsok felügyelője), a *RABI PAŠŠŪRĒ* (az asztalok felügyelője), a *RABI PERDIM* (a szamarak felügyelője), a *RABI RĒ’IM* (a pásztorok felügyelője), a *RABI SISĒ* (a lovak felügyelője), a *RABI ŠĀQĒ* (a főpohárnok) stb. tisztség-nevek láttán. Némely tisztség⁶⁵¹ a hettita időkben is megmarad (GAL GEŠTIN,

⁶⁴⁷ Weber 1987, 238.

⁶⁴⁸ Weber 1979, 365 f.

⁶⁴⁹ Schloen 2001, 255 ff. (Idézett mű a patrimonialis modell a bronzkori Közel-Keletre, azon belül is leginkább Ugaritra vonatkozóan, egyik legkövetkezetesebb alkalmazója, a korábbi, elméleti szakirodalom bőszes ismertetésével és reflektálásával.). Az újasszír kor vonatkozásában ld. pl. Holloway 2002, 219 ff.

⁶⁵⁰ Ld. Veenhof 2008a, 220 ff.

⁶⁵¹ Vö. Pecchioli Daddi 1983, különösen a palotai tisztségek viszonylatában (144 ff.).

GAL SAGI), a birodalmi adminisztráció legfelsőbb szintjein is találkozunk velük – feladataik bizonyára már elszakadtak az eredeti jelentéstől, de legalábbis nevükben emlékeztettek a régi szervezetben betöltött szerepükre.⁶⁵²

A Weber-féle elméleti keretben a patrimonális uralom legfőbb jellemzője, amint láttuk, a gerontokráciával és patriarcalizmussal szemben a (háztartás szervezeti felépítésének analógiájára felépített és működtetett) bürokratikus apparátus megléte. A korábbi fejezetekben ennek számos megnyilvánulási formáit részleteztük az államapparátus legkülönbözőbb működési mechanizmusainak vizsgálatakor, ezért itt csak néhány aspektust villantanánk fel. Elsőként a minden bürokratikus állam működése szempontjából alapvető írásbeliség és kancellária, amely ugyan némi késéssel, de nagyjából legkésőbb Telipinu idején megkezdte működését, és nagy mennyiségben állította elő a dokumentumok széles skáláját.⁶⁵³ A kancellária működésének bizonyítékai ráadásul nem csak a hettita fővárosból kerültek elő, hanem minden bizonnyal az államigazgatás alacsonyabb szintű központjaiból is,⁶⁵⁴ ahol akár írnokekésítés is folyhatott.⁶⁵⁵ Az pedig magától értetődő, hogy a Szíriában létrehozott jelentősebb hettita központok (Karkemis, Emar, Halab, Ugarit) is (a helyi hagyományok, illetve az alárendeltség mértékének függvényében) átvették a hettita kancellária gyakorlatát. (Alább erre még visszatérünk.) Ez a szervezet volt az, amelyik tulajdonképpen a Hettita Birodalom emlékét őrző (majdnem) összes írásos dokumentum megalkotását véghezvitte – korábban is utaltunk rá, hogy a Hettita Birodalom területén előkerült felírt anyag teljes egészében a hettita bürokratikus apparátus „terméke”, magánjellegű szövegek (magánlevelek, gazdasági okmányok, a népi vallásosság dokumentumai stb.) eddig nem kerültek napvilágra.

Az állami bürokratikus apparátus, amelyhez nyugodt szívvel sorolhatjuk a központi hatalom által irányított kultusztevékenység lebonyolítását végző szervezeteket is, több szinten átszőtték a Hettita Birodalom területét. Sajnos a kutatás jelenlegi állása szerint nem tudjuk mindig pontosan elkülöníteni egymástól az államapparátuson belül a politikai, gazdasági vagy akár a kultikus szervezeteit és struktúráit – ez nyilvánvalóan nem véletlen. Ha a rendelkezésre álló (jellemzően a hettita Újbirodalom időszakából fennmaradt) dokumentáció alapján megvizsgáljuk a regionális központok (paloták) feladatait és tevékenységi köreit, igen vegyes képet kapunk: a saját emberi erőforrásai igénybe vételével zajló gazdasági tevékenység végrehajtása és felügyelete (amely magában foglalta a javak raktározását és újraelosztását) mellett a központi kormányzat

⁶⁵² Bilgin 2018, 439.

⁶⁵³ Ld. Van den Hout 2011., 2012b., 2015., 2017.

⁶⁵⁴ Siegelová 2001.

⁶⁵⁵ Weeden 2011b.

számára is gondoskodott az adók begyűjtéséről és továbbításáról a központi újraelosztó hely(ek) felé. Ezen túlmenően a helyi (állami) kultusz szükségleteit is ellátta, és egyes helyeken (pl. Arinna, Hakmis, Sapinuwa) képesnek kellett lennie arra is, hogy adott esetben a királyi udvartartás igényeit is kielégítse.⁶⁵⁶ A Telipinu-ediktum 37. és 38. §-ában felsorolt (többnyire azonosíthatatlan) városok, amelyek gabona és egyéb takarmány tárolására alkalmas épületekkel (E₂^{NA4}KIŠIB) vannak ellátva és egy AGRIG tisztviselő fennhatósága alatt állnak,⁶⁵⁷ az államigazgatás egy alacsonyabb szintjét, a helyi közösségek szintjét képviselheték, amelyeket az említett regionális paloták foghattak össze nagyobb egységekbe.

Korábban már utaltunk rá, hogy a központi hatalom bizonyos tisztviselők számára „munkaköri leírásra” hasonlító dokumentumokat állított elő, amit az államapparátus professzionalizálódása irányába tett elmozdulásként értelmeztünk. Weber viszont ezt már a tisztán tradicionális típusú patrimonális uralommal összeegyeztethetetlennek véli:

Ha az uralom tisztán tradicionális típusú, az igazgatást végző csoportot nem jellemzi:

- a) a tárgyilag körülhatárolt, szabályokban rögzített „illetékesség”
- b) a világosan rögzített, racionális hierarchia,
- c) a szabad szerződés alapján történő, szabályozott alkalmazás és a szabályozott előmenetel,
- d) a szakmai iskolázottság (mint norma),
- e) (gyakran) a fix fizetés és (még gyakrabban) a pénzben kiutalt fizetés.⁶⁵⁸

Ezt a (negatív előjelű) követelményrendszert áttekintve és összevetve a Hettita Birodalomban megfigyelhető jelenségekkel,⁶⁵⁹ arra a következtetésre juthatunk, hogy a hettita állam bizonyos mértékben túlhaladta a patrimonális uralom kereteit, és a bürokratikus állam irányába mozdult el, legalábbis ami a központi hatalom által kívánatosnak tartott irányvonalat illeti. Ezt, a weberi kritérium-lista alapján, az alábbiakkal indokolhatjuk:

- Ad a), c): a „kötelezettség és eskü” műfajába tartozó első (értsd: I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodása alatt keletkezett) szövegek megalkotását értelmezésünk szerint az a gondolat vezérelhette, hogy az államapparátus felső köreiből tartozó tisztségviselők számára lehetőleg mindenre kiterjedő szabályrendszert és irány-

⁶⁵⁶ Siegelová 2001, 207 f.

⁶⁵⁷ Singer 1984, 103 f.

⁶⁵⁸ Weber 1987, 235.

⁶⁵⁹ Részletes elemzést végez Bilgin 2018, 440 ff., akinek végkövetkeztetéseivel (445 f.) nem minden esetben érthetünk egyet.

elveket fektessenek le, így rögzítve helyüket és kötelezettségeiket a hettita állam szövetében. Ez egyben magában foglalta a hatás- és illetékességi körök bizonyos fokú elkülönítését is. Sajnos, ha igaz *Miller* feltételezése,⁶⁶⁰ ezeknek a szövegeknek a 80%-a elveszett, így a jelenlegi forráshelyzet mellett le kell mondanunk ennek a szövevényes rendszernek a rekonstruálásáról. Ez okozhatja azokat a szövegekben kétségkívül jelen lévő látszólagos furcsaságokat, hatásköri átfedéseket, a szolgálati út és parancsolási lánc számunkra bizonyos esetekben elmosódó lépcsőfokait. A megmaradt szövegek túlnyomó többségében (legalább utalás szintjén) jelen lévő eskütétel pedig értelmezhető a „munkaadó” és a „munkavállaló” között létrejövő, kötelező érvényű és „jogerőre emelkedett” szerződésként, amelyben minden esetben a hettita király a „munkaadó”, azaz a legfőbb autoritás, aki akár a mindennapos apró ügyekben is hallatja hangját.⁶⁶¹ Az előmenetelre is rendelkezünk példákkal; már csak az a tény, hogy sok tisztségből létezik GAL, vagy UGULA szintű tisztviselő, bizonyítja a hivatali előmenetel lehetőségét. Konkrétan előléptetésről beszél III. Hattusili egy szövegében (CTH 87) Mittannamuwa főírnok családjával kapcsolatosan:

KBo 4,12 (CTH 87) Rs.

5. A-NA PA-NI A-BU-IA-mu kap-pi₂-in DUMU-an HUL-lu
6. GIG.GIG-at nu-mu-kan₂ A-BU-IA A-NA ^mMi-it-tan-na-a-a GAL DUB. [SAR]
7. ŠU-i da-a-iš na-aš-mu-kan₂ an-da da-a-ri-ia-at
8. nu-mu-kan₂ GIG-az TI-nu-ut ^mMi-it-tan-na-mu-u-wa-aš-ma
9. IŠ-TU A-BI-IA ka-ni-iš-ša-an-za UN-aš e-eš-ta
10. am-mu-uk-ka ku-wa-pi₂ GIG-az TI-nu-ut na-an-kan₂ am-mu-uk-ka
11. an-da ka-ni-iš-ta nu-ut-tak-kan₂ a-pad₂-da ka-ni-iš-su₂-u-wa-ar
12. ha-an-ti te-ik-ku-uš-še-eš-ta
13. ma-ah-ha-an-ma-za A-BU-IA DINGIR^{LIM} DU-at ^mNIR.GAL₂ -[iš-ma-kan₂] ŠEŠ-IA
14. LUGAL-iz-na-an-ni e-ša-at am-mu-uk-ma-az GAL ME-ŠE-DI
15. e-šu-un nu ^mMi-it-tan-na-mu-u-wa-an ^mNIR.GAL₂-iš
16. ŠEŠ-IA ka-ni-iš-ta na-an pa-ra-a hu-it-ti-ia-at
17. nu-uš-ši^{URU} Ha-at-tu-ša-an pe-eš-ta am-me-el-la-aš-ši a-aš-šu-ul

⁶⁶⁰ Miller 2013, 65.

⁶⁶¹ Nem bizonyítható feltételezés, de megkockáztatjuk, hogy a király nevében ugyan, de nem ő személyesen, hanem valamelyik udvari főhivatalnok (jó eséllyel az írnokok köréből – erre példa is van) fogalmazta ezeket a leveleket, a király tudtával és beleegyezésével.

18. tu-uk-ka-a-at ^mPu-ra-an-da-a-a-an-ma DUMU ^mMi-it-tan-na-mu-u-wa
 19. da-a-aš na-an GAL DUB.SAR^{MEŠ} i-ia-at
 20. GIM-an-ma-za ŠEŠ-IA DINGIR^{LIM} DU-at ^mUr-hi-^dU-up-an-ma DUMU ŠEŠ-IA
 21. ša-ra-a da-ah-hu-un na-an LUGAL-iz-na-an-ni ti-it-ta-nu-nu-un
 22. ^mMi-it-tan^{an}-na-mu-u-wa-aš-ma ka-ru-u₂ ir-ma-li-an-za e-eš-ta
 23. nu-uš-ma-aš-kan₂ GAL DUB.SAR-UT-TA da-a-ma-uš UN^{MEŠ}-uš
 24. ar-nu-uš-ki-ir ^mUr-hi-^dU-up-aš-ma-mu na-a-an HUL-lu-uš-ša
 25. e-eš-ta am-mu-uk-ma IŠ-TU KA ^mMi-it-tan^{an}-na-mu-u-wa
 26. U₂-UL-pat₂ ka-ru-uš-ši-ia-nu-un nu A-NA DUMU^{MEŠ} ^mMi-it-tan^{an}-na-mu-u-wa
 27. še-ir me-mi-ia-ah-ha-at nu-uš-ma-aš-kan₂ GAL DUB.SAR-UT-TA
 28. ku-i-e-eš da-a-ma-uš ar-nu-uš-ki-ir nu-uš-ma-ša-at U₂-UL
 29. a-ra-an-nu-uh-ha nu A-NA GAL DUB.SAR-UT-TI
 30. ^mUR.MAH.LU₃ -in DUMU ^mMi-it-tan^{an}-na-mu-u-wa ti-it-[tal]-[nu-un]

Atyám idejében, még gyerekként, súlyos betegség támadott meg. Ezért atyám Mitannamuwa, a főírnok kezébe adott, és ő beszélt hozzám⁷ és a betegségből meggyógyított. Mitannamuwát atyám (korábban is) kegyben részesítette, (de) amikor engem a betegségből meggyógyított, miattam (újra) kegyben részesítette.

Amikor atyám meghalt, Muwatalli, a fivérem lett a király, én a testőrség parancsnoka lettem. Mitannamuwát Muwatalli, a fivérem kegyben részesítette, felemelte, és Hattusát adta neki. Az én jóindulatom is megmaradt iránta. Purandamuwát, Mitannamuwa fiát fogta és főírnokká tette.

De aztán (amikor) fivérem meghalt, Urhi-Tesubot, fivérem fiát felkaroltam és királlyá emeltem. Mitannamuwa már beteg volt, ezért a főírnoki tisztségbe más embereket neveztek ki. Amikor aztán Urhi-Tesub gonosz lett velem szemben, én Mitannamuwa szavára (hallgatva) nem nyugodtam és Mitannamuwa fiai mellett szót emeltem. A(z) Urhi-Tesub által a) főírnoki tisztségbe kinevezettek nem tartottam meg⁷, és a főírnoki tisztségbe Walwazitit, Mitannamuwa fiát neveztem ki.⁶⁶²

Maga III. Hattusili is számos előléptetésnek örvendhetett fiatal korában:

KUB 1,1+ (CTH 81) col i.

22. ma-ah-ha-an-ma-za A-BU-IA ^m[Mul]-[ur]-[ši]-li-iš DINGIR^{LIM}-iš ki-ša-at
 23. ŠEŠ-IA-ma-za-kan₂ ^mNIR.GAL₂ A-NA ^{GIŠ}GU.ZA A-BI-ŠU e-ša-at

⁶⁶² A szöveg korai felfolgozása: Götze 1925, 40 ff.

24. am-mu-uk-ma-za A-NA PA-NI ŠEŠ-IA EN.KARAŠ ki-iš-ha-ha-at
 25. nu-mu ŠEŠ-IA A-NA GAL ME-ŠE-DI-UT-TIM ti-it-ta-nu-ut
 26. KUR UGU-ia-mu ma-ni-ia-ah-ha-an-ni pe₂-eš-ta

Amikor atyám Mursili meghalt,⁶⁶³ akkor fivérem Muwatalli ült atyám trónjára. Engem viszont fivérem színe előtt hadseregparancsnokká neveztek ki. Aztán fivérem a testőrparancsnoki hivatalba helyezett, majd pedig a Felső Országot adta nekem kormányozni.

- Ad b): a világosan rögzített hierarchiával kapcsolatos vizsgálatok, amelyek leginkább a különféle hivatalos dokumentumok (földadományozási okmányok, illetve a fontosabb szerződések) tanú-listáiból megállapítható sorrenden alapulnak,⁶⁶⁴ felemás eredményt hoztak: úgy tűnik, az egyes tisztviselők hierarchiája (azaz: a tanú-listákban elfoglalt pozíciójuk) nincs összefüggésben magával a tisztséggel, hanem inkább a királyi családhoz fűződő kapcsolat és kötelék szorossága (vagy valamilyen más, számunkra ismeretlen előnyben részesítés) volt a mérvadó. Az sem elképzelhetetlen, hogy a szövegeket készítő írnokok a hivatalos gyűléseken megfigyelt ülésrendet képezték le a tanúk sorrendjének meghatározásakor. Természetesen a királyi család tagjai szerepelnek a legelőkelőbb helyeken, illetve világosan elkülönülnek a királyi családhoz nem tartozó személyek. Hierarchia tehát létezett, viszont a mögötte álló elvi megfontolásokat csak korlátozott mértékben tudjuk visszafejteni.
- Ad d): az adott feladatra történő felkészítés legfeljebb az írnokok esetében mutatható ki, bár sajnos elég keveset tudunk róla: sem az írnokiskola neve, sem helyszíne nem pontosan ismert (ha létezett egyáltalán); a mesterség minden valószínűség szerint apáról fiúra szállt,⁶⁶⁵ noha vannak jelek arra, hogy intézményesített keretek között is zajlott írnokképzés.⁶⁶⁶ Az írnokképzés módszertana nyilvánvalóan nem tért el a mezopotámiaiától: a hattusai táblák között előfordulnak a mezopotámiai írnokképzésből is ismert lexikális listák (DIRI, UR₅.RA, IZI, ERIM.HUŠ – ld. CTH 299 ff.),⁶⁶⁷ de sajnos mind a curriculum (ha volt ilyen), mind az írnokképzés egyéb aspektusai homályban maradnak. Mindazonáltal a hettita írnokok társadalmi státusza némileg eltérőnek mutatkozik a mezopotámiai írnokokéhoz

⁶⁶³ A „DINGIR^{LIM} kiš-” kifejezés használatához ld. Hutter-Braunsar 2001.

⁶⁶⁴ Bilgin 2018, 413 ff.

⁶⁶⁵ Ld. Torri 2010, 385.

⁶⁶⁶ Weeden 2011a, 606.

⁶⁶⁷ Ld. Beckman 1983, 101., Weeden 2011a, 607 f.

képest: egy műhely munkatársait felsoroló lista (KBo 19,28) tanúsága szerint az írnokokat inkább a mesteremberek közé sorolták, nem pedig a tudós-írastudók közé. Ismertek írnok-dinasztiák, amelynek tagjai adott esetben magas állami tisztségeket is betöltöttek (ld. pl. az említett Mitannamuwa családját), az adataink inkább arra utalnak, hogy az írnokképzés (és maga az írnoki tevékenység) is az állami intézményrendszer keretei között zajlott (megelőlegezve az alábbiakat: az írnokképzés is a közfeladatok közé tartozhatott).

- Ad e): noha mára már világos, hogy az ókori Keleten különféle fémek szolgálhattak fizetőeszközként,⁶⁶⁸ nem túlságosan valószínű, hogy a Hettita Birodalom (fő) tisztviselői fix „összegért” végezték munkájukat, amit valamilyen fizetőeszközben kaptak kézhez. A földadományozási dokumentumok⁶⁶⁹ inkább arról tanúskodnak, hogy az adminisztráció különböző szintjein tevékenykedő hivatalnokok földeket (mezőket, legelőket, gyümölcsöskerteket stb.) kaptak (akár hosszú távú) használatra, adott esetben az ott élő emberekkel, jószággal, épületekkel és eszközökkel egyetemben (a jellemző kifejezés a NIG_2 .BA, azaz ajándék), amelyek hasznát részben megtarthatták. A tulajdonos, úgy tűnik, végig az állam maradt, hiszen az adományozott területet vissza is vehette és átadhatta másnak.⁶⁷⁰ Néhány Ugaritból előkerült szöveg⁶⁷¹ a király és a királyné mellett néhány magasrangú tisztségviselő számára is megállapít adót, amit az ugariti királynak kell megfizetnie⁶⁷² – ezek leginkább eseti jellegű juttatásnak számíthattak, semmint rendszeres fizetségnek.

A weberi követelményrendszert a Hettita Birodalomból fennmaradt emlékmennyel összevetve megerősítést nyert az a feltételezés, hogy a patrimonális állam modellje bizonyos szempontok alapján nem alkalmazható az élénk társul (néhány esetben bevallottan ellentmondásos) képre.

Az újabb szakirodalomban *Schloen* képviseli vehemensen azt az álláspontot, hogy a Hettita Birodalom, a korabeli ókori keleti társadalmakhoz hasonlóan, kiválóan illeszkedik a patrimonális modellbe.⁶⁷³ A jelentős elméleti megalapozottsággal bíró munka amellet érvel, hogy „a hettita uralmat a személyes »háztartási« kapcsolaton nyugvó, semmint a személytelen bürokratikus modell által meghatározott politikai fennhatóság legitímálta és működtette”, illetve a „teljes államot és adminisztratív apparátusát a király

⁶⁶⁸ A pénz szerepéről a vert pénz megjelenése előtt az ókori Keleten ld. Vargyas 2010.

⁶⁶⁹ Rüster–Wilhelm 2012. Ld. 7. ábra.

⁶⁷⁰ Vö. Rüster–Wilhelm 2012 Nr. 4., 5., 22.

⁶⁷¹ Ld. Beckman 1996 Nr. 28A, 28B, 31B

⁶⁷² Táblázatos formában összefoglalja Bilgin 2018, 461.

⁶⁷³ Schloen 2001, 311 ff.

»házának« tekintették és a királyi hivatalnokok a királytól függő szolgák, vagy a legfelső szinten, a »fiai« voltak.⁶⁷⁴ A korábbiakban már jeleztük fenntartásainkat a bürokratikus vonások teljes elutasításával szemben, a szerző pedig szerencsére szintén nem rejti véka alá azt az alapvető problémát, hogy igen csekély azoknak a forrásoknak a száma, amelyek segítségével a hettita társadalom és gazdaság adekvát módon leírható lenne.⁶⁷⁵ Ezért is nehéz pl. állást foglalni az olyan elméletek kapcsán, mint a *Diakonoff* által posztulált két (állami és kommunális) szektor modellje,⁶⁷⁶ vagy éppen a feudalizmus, a Hettita Birodalom viszonylatában. A hatalomgyakorlás viszonylatában, amellyel kapcsolatban összehasonlíthatatlanul gazdagabb forrásbázisra támaszkodhatunk, mindenesetre nagyobb megalapozottsággal jelenthetjük ki, hogy alapvonalaiiban (és kezdeti stádiumában) a Hettita Birodalom kormányzása valóban mutatja a patrimoniális uralom számos vonását (amelyet később is megőriz), azonban mutat olyan jellegzetességeket is, amelyek a bürokratikus kormányzásra jellemzőek.

V. 2. FEUDALIZMUS A HETTITA BIRODALOMBAN?

Weber szerint a hűbéri igazgatás (hűbéri feudalizmus), amely a tisztán patrimoniális uralomhoz hasonlóan teljesen tiszta formájában szintén nem fordul elő, az alábbi jelenti:

A politikai szervezetet teljes egészében az úr és a vazallusai, illetve a vazallusok és [...] alvazallusai és az utóbbiak, valamint esetleges további alvazallusai stb. között fennálló, tisztán személyes hűségen alapuló kapcsolatok rendszere helyettesíti. Az úr csak a saját vazallusaitól követel hűséget, ez utóbbi megint csak a saját alvazallusaitól és így tovább.⁶⁷⁷

A feudalizmus meghatározása azonban ennél sokkal tágabb, részletes bemutatása pedig nyilvánvalóan nem lehetséges jelen munka keretei között.⁶⁷⁸ Már csak azért sem, mert a feudalizmusnak nincs általánosan elfogadott definíciója⁶⁷⁹ – az egyes meghatározások

⁶⁷⁴ Schloen 2001, 311.

⁶⁷⁵ Schloen 2001, 312 f., vö. Klengel 1986., Bilgin 2018, 450.

⁶⁷⁶ Ld. pl. *Diakonoff* 1982. (különösen 85 ff.)

⁶⁷⁷ *Weber* 1987, 261.

⁶⁷⁸ Rövid historiográfiai áttekintést ad, leginkább a középkori magyar történelem vonatkozásában, *Thoroczky* 2020, 35 ff., a magyar történetírásban kivételesnek tekinthető módon a fogalom problematikusságára is kitérve.

⁶⁷⁹ *Abels* 2009, 1010 ff. A következőkben *Abels* nyomán fejtjük ki a feudalizmussal kapcsolatos metodológiai problémákat.

és leírások más és más aspektusokat emelnek ki és állítanak középpontba attól függően, hogy a feudalizmust társadalmi, jogi, gazdasági, politikai vagy katonai berendezkedésnek, vagy éppen politikai és/vagy katonai rendszernek tekintik. A terminus reneszánsz-korabeli megjelenésekor jogi kategóriaként használták, a felvilágosodás idején az *ancien régime* elavult és meghaladott rendszerének leírásakor alkalmazták előszeretettel. Marx formáció-elméletében az antikvitás és a kapitalizmus közötti termelési módok egyike volt, míg a 19-20. századi angolszász historiográfiai hagyományban azt a politikai, társadalmi és katonai rendszert értették alatta, amely a nyugat-európai arisztokráciát összetartotta a 11-14. században. A francia (főként *Marc Bloch* nevével fémjelzett) társadalomtörténeti iskola komplexebb, a társadalmi és katonai aspektus mellett a gazdasági komponenst is az érdeklődés középpontjába helyező vonalat képvisel, és feudalizmus helyett inkább feudális társadalomról beszélt. Az 1970-es években azonban megindult a feudalizmus „dekonstrukciója”: *Elisabeth A. R. Brown* egy 1974-es, a neves *American Historical Review* című folyóiratban közzétett tanulmánya élesen támadta a feudalizmust mint történeti terminust, mondván: egy megkonstruált fogalomról van szó, amely nélkülöz minden, a középkori történelemben gyökeredző valóságalmapot, és a hamis egységesség látszatát („unwarranted impression of unity”) kelti. Ráadásul ezt a megkonstruált fogalmat erőszakosan más korszakok és történeti régiók adataira próbálják alkalmazni. Brown konklúziója lesújtó: a fogalom használatát általánosan elfogadott definíció hiányában lehetőség szerint mellőzni kell, főképpen az oktatásban. A Brown által indított dekonstrukciós folyamat a későbbiekben lassan lecsengett, noha a feudalizmus pontos definiálásával azóta is adós a történettudomány – ha ez egyáltalán lehetséges. A kutatás jelenlegi állása szerint a „feudalizmus”

remains a useful short-hand term to describe vertical social and political relations among the aristocracies of England and France from the mideleventh through thirteenth centuries (and of Germany in the thirteenth century).⁶⁸⁰

A kontroverz kutatási eredmények és álláspontok fényében mindenképpen indokolt az óvatosság, mivel a fogalom használata módszertanilag rendkívül aggályos.

A feudalizmus koncepciója az ókori Kelet viszonylatában is nagy karriert futott be, bár a definíciós problémák az ókori Kelet kutatóinak a figyelmét sem kerülték el.⁶⁸¹ Az elmélet

⁶⁸⁰ Abels 2009, 1024 f.

⁶⁸¹ Ld. Benjamin Foster bevezetőjét *Balkan* 1986 (eredetileg 1943)-hoz, illetve Sommerfeld 1995, 479 ff.

egyik első propagálója *Balkan* volt, aki a babilóni, mittani és hettita állam közös vonásaiként az alábbi elemeket sorolta fel, amelyeket karakterisztikusan feudálisnak vélt:⁶⁸²

1. Az állam földjeinek igazi tulajdonosa (legalábbis kezdetben) a király, földterületet csak tőle lehetett kapni.
2. A király és a köznép között egy előkelő réteg helyezkedett el, melynek nagy része a királyi család tagjai közül került ki, vagy legalábbis a palotához kötődtek.
3. Azok a személyek, akik földet kaptak (a királytól), bizonyos szolgálatokkal tartoztak a királynak. Ez alól felmentést szintén csak a király adhatott.

Sommerfeld „minimálprogramja”⁶⁸³ a következő két elemet tartalmazza:

1. Az uralkodó hatalmát egy előjogokkal felruházott vezető rétegre alapozva gyakorolja;
2. Az uralkodó vazallusának védelmet biztosít és hűbérbirtok adományozásával gondoskodik az ellátásáról, a vazallus pedig hűséget és engedelmességet fogad az urának, illetve különféle szolgálatokkal tartozik neki.

A legnépszerűbb korszak a mezopotámiai feudalizmus vizsgálatánál a kassú kor volt, amely a kudurrú-szövegek (szintén földadományozási dokumentumok) alapján ideálisnak tűnt a feudalizmusra emlékeztető jelenségek felfedezésére és leírására.⁶⁸⁴ A dokumentumok tüzetes vizsgálata azonban itt sem támasztotta alá a feudalizmus (amúgy is ingatag lábakon álló) fogalmának használatát,⁶⁸⁵ ami számunkra is intő jel, ha a Hettita Birodalomban feltételezett feudalizmus vizsgálatába fogunk.

A Hettita Birodalom viszonylatában a feudalizmus mint a társadalmat és uralmi formát leíró modell már a hettitológia hőskorában, az 1920-as, 1930-as években felbukkant,⁶⁸⁶ majd a földadományozási dokumentumok széles körű hozzáférhetőségével új lendületet kapott.⁶⁸⁷ Fénykorát az 1970-es években élte, utolsó képviselői az 1980-as években hallatták utoljára hangjukat.⁶⁸⁸ Az 1990-es évekre már csak az elmélet kritikája, vagy más apróbb megjegyzések maradtak.⁶⁸⁹ Az elmélet támogatói az alábbi aspektusok mentén fejtették ki érvelésüket:

⁶⁸² Balkan 1986 7.

⁶⁸³ Sommerfeld 1995, 480.

⁶⁸⁴ Oppenheim 1982, 204 – ahol rögtön a figyelmeztetés is elhangzik: „...a megjelölés, amelyet semmiképpen sem szabad szó szerint venni, csupán a pontatlan közkeletű szóhasználathoz igazodik...”.

⁶⁸⁵ Vö. Paulus 2014, 207 ff.

⁶⁸⁶ Goetze 1957² (első kiadása 1933-ban) 104 ff.; „... das Hethiterreich ist ein Feudalstaat.” (107.)

⁶⁸⁷ Riemschneider 1958.

⁶⁸⁸ Haase 1983.; Imparati 1983. már szkeptikus.

⁶⁸⁹ Haase 1996, Hoffner in Roth 1995, 244.

- a nemzetközi („vazallusi”) szerződések azon kitételei, amelyek a hettita király és szerződő partnere közötti viszony jellege;
- a korábban „kötelezettség és eskü” műfajába sorolt szövegek némelyikében meghatározott kötelezettségek jellege;
- a hettita király bizonyos személyeknek vagy intézményeknek földet adományoz vagy mentességet biztosít adók vagy kötelezettségek alól;
- a magántulajdonban lévő földterületekkel kapcsolatos megfigyelések;
- a haditechnikai fejlődés (lovasság, harci szekerek) és a hivatásos katonaság megjelenésének gazdasági megalapozása;
- bizonyos udvari tisztségek elnevezése és tényleges feladatainak eltérése, összehasonlítva más feudális társadalmakkal.⁶⁹⁰

Az említettek közül részletesebben a földadományozási dokumentumok által szolgáltatott érvrendszer kívánjuk vizsgálni, a nemzetközi szerződések és az „kötelezettség és eskü”-szövegek esetében pedig néhány gondolat erejéig visszautalunk a korábban már elhangzott megállapításokra.

A földadományozási dokumentumok (CTH 222 alatt összefoglalva⁶⁹¹), jelenlegi ismereteink szerint 91 darab, a Hettita Birodalom gazdasági adminisztrációjának sajátosságos emlékei. Külső megjelenésükben és tartalmukban is eléggé formalizált szövegekről van szó, amelyek tartalmazzák a király által adományozott földterület leírását (jellegét, méretét, elhelyezkedését, illetve az esetlegesen ott élő emberek, állatok és egyéb ingóságok megnevezésére), átokformulákat, megerősítő formulát, tanúk felsorolását, esetenként a kiállítás helyét és az írnok nevét is. Jól behatárolható időkeretek között adtak ki ilyen dokumentumokat: Telipinu és I. Arnuwanda uralkodási ideje közötti időszakra datálható az összes előkerült példány.⁶⁹² Az adományozások haszonélvezőin végigtekintve rögtön megállapíthatjuk, hogy a feudalizmus viszonylatában ezek a dokumentumok inkább ellenpéldát szolgáltatnak, semmint alátámasztanak az elméletet. A szövegek mintegy harmadánál ismert az adományban részesülő neve és/vagy tisztsége – ezek között valóban nagyobb arányban találunk állami tisztviselőket, azonban intézmények,⁶⁹³ a regnáló király fia,⁶⁹⁴ vagy nők⁶⁹⁵ is kaptak kisebb-nagyobb földeket. Az adományozás aktusa során az adományozás tárgyát ajándékként (NIG₂.BA) említik a szövegek, amit akár

⁶⁹⁰ Ezeket bővebben kifejti: Imaparati 1983, 544 f. A hivatásos katonáskodás és feudalizmus kapcsolatához ld. Cornelius 1972, 33 f.

⁶⁹¹ Legújabb kiadásuk: Rüster–Wilhelm 2012.

⁶⁹² Rüster–Wilhelm 2012, 38 f.

⁶⁹³ Rüster–Wilhelm 2012, Nr. 4., 5., 7.: E₂ URUHa-at-ti URUŠa-a-ri-iš-ša-a-i

⁶⁹⁴ Rüster–Wilhelm 2012 Nr. 26 (Hantili), Nr. 34. (Zidanta)

⁶⁹⁵ Rüster–Wilhelm 2012 Nr. 16 (egy dajka), Nr. 91 (^tSUHUR.LA₂, komorna)

örökölni is lehetett; ellenszolgáltatásnak vagy ceremóniális hűségaktusnak viszont nincs nyoma. Az adományozott földterületek mérete nagy eltéréseket mutatott,⁶⁹⁶ és több részből állva akár szétszórtan is elhelyezkedhetett. A király vissza is vehette a korábban adományozott földterületet (vagy egy részét), ami arra utal, hogy a föld tulajdonjoga végig az ő (azaz a hettita állam) kezében maradt. Mindez egybevéve, illetve az a tény, hogy csak rövid időn át volt jellemző ez a dokumentum-típus, nem éppen azt a látszatot kelti, hogy rendszerszerű működéstről volt szó a Hettita Birodalom fennállása alatt.

A nemzetközi szerződések, azoknak is a vazallusi formája, valóban függőségi viszonyokat alakít ki külső államokkal, illetve tartalmaz ceremóniális aktust (hűségeskü), és rögzíti a felek jogait és kötelezettségeit. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy hűbértokról bizonyosan nem lehet szó, hiszen a szóban forgó terület nem volt sosem a hettita király tulajdonában, legfeljebb katonai hódítás révén kerülhetett (volna) a birtokába. Ráadásul korábban olyan eseteket is láttunk, amikor a szerződéseket nem egy országgal, hanem egy (nép)csoporthal, pl. a kaskákkal vagy a habirukkal kötötték (jelen esetben irreleváns, hogy etnikai vagy szociokulturális megnevezésként kezeljük a kaska- és a habiru-szerződések esetében a „másik” felet).

A „kötelezettség és eskü” szövegcsoporthoz tartozó dokumentumok részletes elemzése azt mutatta, hogy általánosabb érvényű, akár részletekbe menően technikai jellegű irányelveket tartalmaznak, tehát hiába tartalmaznak ceremóniális fogadalmakat, nem igazán beszélhetünk magánjellegű viszony létrejöttéről a „szerződő” felek között. A korábbiakban a modern kutatás azon álláspontját is magunkévá tettük, miszerint a nemzetközi szerződések (legyen szó akár vazallusi vagy egyenlő felek között létrejövő megállapodásokról) ugyanúgy a „kötelezettség és eskü” műfajcsoportjához sorolhatóak, mint az instrukció-jellegű rendszabálycsomagok – pusztán az esküvel szentesített tartalom volt eltérő.

Minden eddig elősorolt adatot és megfontolást tekintetbe véve azt a megállapítást kell tennünk, hogy a hettita írásbeliség emlékei között nem sikerült egyetlen olyan szövegcsoporthoz sem azonosítanunk, amelynek segítségével a „feudalizmus” (egyébként is nehezen körülírható) kritériumrendszere megfogható lenne – legfeljebb analógiákat és távoli hasonlóságokat lehet felfedezni. Hoffner megállapításával⁶⁹⁷ egyetértve le kell mondanunk arról, hogy a feudalizmus modellje adekvát módon leírja a Hettita Birodalomban jellemző hatalomgyakorlási rendszert.

⁶⁹⁶ Vö. Bilgin 2018, 390.

⁶⁹⁷ „... one cannot indiscriminately apply a model of medieval European society to Hittite society. The conditions were quite different.” Hoffner in Roth 1995, 244.

V. 3. NEMESI ÁLLAM (HERZOG)

Roman Herzog 1998-ban német nyelven, majd 1999-ben magyarul is megjelent munkájában⁶⁹⁸ az állam működésének legkorábbi formáit vizsgálta, leginkább az állam által létrehozott hatalmi szervezet létrejötte és működ(tet)ése szempontjából. Szemléletmódja és megközelítése sok szempontból rokon a jelen kötet által is középpontba helyezett hatalomgyakorlási mechanizmusokat vizsgáló célkitűzésével, tehát mindenképpen érdemes *Herzog* gondolatait közelebbről is szemügyre venni, már csak azért is, mert a Hettita Birodalom az egyik sokat idézett példája az általa nemesi államnak nevezett hatalomgyakorlási forma leírásakor. *Herzog* államtudományi szemszögből való közelítése az ókori (keleti) államalakulatok felé számos olyan aspektussal gazdagítja a hatalomgyakorlás elméletével foglalkozó kutatásokat, amelyek új kutatási irányokat jelölhetnek ki a korszakkal foglalkozó történészek számára.⁶⁹⁹

Elméleti kiindulópontként kétfajta államot különböztet meg: a hatalomérvényesítő és a feladatteljesítő államot – előbbi gyakorlatilag véletlenszerűen jött létre a kínálkozó hatalmi konstelláció (akár erőszakot sem nélkülöző) kihasználásával, utóbbi viszont valódi szükségszerűségekre adott válaszként (vagy legalábbis válasz-kísérletként). A két típus között természetesen mindkét irányba lehetséges volt az átmenet. A feladatellátó államok működését az állami feladatok irányából kibontó és magyarázó elméleti keretben az adminisztráció és a bürokrácia/adminisztráció központi szerepet játszik, amely tulajdonképpen mindegyik főbb állami feladatcsoport (védekezés, az infrastruktúra kiépítése és működtetése, kultikus feladatok, belső rend fenntartása) megfelelő ellátása szempontjából elengedhetetlen. Elismerve a változó helyi adottságok kormányzati felépítésre gyakorolt hatását, az adminisztráció viszonylatában *Herzog* számos lényegi megállapítást tesz, amelyek további megfontolásra érdemesek:

- a különféle, saját adminisztrációt igénylő szervezetek (hadsereg, papság, szűkebb értelemben vett királyi udvar) mellett léteznie kellett egy „általános adminisztrációnak”, amely egyfajta csúcsszervként az uralkodó mellett állt, és segítette őt feladatai ellátásában;
- idővel a királyi udvarokban az egyes feladatkörök elkülönültek és megjelentek a „reszortfelelősök”, akik az egyes területek szakértőinek számítottak;

⁶⁹⁸ Herzog 1999. (Az alfejezetben ennek a munkának a legfontosabb és témánk szempontjából releváns mondanivalóját tárgyaljuk.)

⁶⁹⁹ Már csak ezért is sajnálatos, hogy a Hettita Birodalommal kapcsolatos értesülései rendkívül elavultak, pontatlanok, egyes helyeken bántóan tévesek.

- minden bizonnyal a legtöbb helyen kialakultak a „szürke eminenciások”, akik a háttérbe húzódtak ugyan, de a politikai szálakat a kezükben tartották;
- a hivatali szervezet mellett legalább olyan fontos a személyzeti politika, illetve az annak alapjául szolgáló kiválasztási elvek;
- az írásbeliség mint a szabályozott államigazgatás működésének alapvető feltétele.

A nemesi állam előképének *Herzog* a nemesi uralmat/arisztokratikus hatalmat jelöli meg, ami pl. Kis-Ázsiában az indoeurópai népek megérkezése előtt volt jellemző. Ezekben az államalakulatokban az uralkodók pontos rangmegjelölése ugyan esetenként lehet király, de inkább fejedelmeknek vagy nemeseknek célszerűbb őket nevezni, még akkor is, ha nagyobb területek vagy népesség felett uralkodtak – *Herzog* a „nemesi kiskirályok lokális uralmát”⁷⁰⁰ tekinti az állam tulajdonképpeni ősfelmérvényesítő formájának, a nagyobb területi integráció előfutárának. Ez a kép nagy vonalakban egyezik azzal, amit a II. fejezetben *Hansen* nyomán városállami kultúráként aposztrofáltunk, illetve ami a homéroszi eposzokból is visszaköszön⁷⁰¹ – azzal a különbséggel, hogy Anatólia esetében nem valószínűsítjük a vándorló életmód meglétét, amit *Herzog* előfeltételként jelöl meg a nemesi uralom létrejöttében (bár egyes példáiban a letelepedett életmódot folytatók körében is megmutatja kialakulását). A királyság létrejöttét is ezzel hozza összefüggésbe:

Vagy a vándorló embertömeg duzzad olyan nagyra, hogy az egyes nemesek felett szükséges egy még magasabb, főként a katonai feladatokat összehangoló vezető, vagy az egyik törzsfő hírneve és sikerességébe vetett bizalom növekszik meg annyira, hogy a többiek önként csatlakoznak hozzá, hogy az általa biztosított védelemben és a remélt zsákmányból részesedjenek.⁷⁰²

Vándorlás vagy sem: a nemesi vezetésből a nemesi földbirtokosok uralma alakult ki, amely réteg hatalmát a királyság megjelenése megosztotta és korlátozta – *Herzog* ezen a ponton kezdi példáit a Hettita Birodalom történetéből meríteni, amit viszont az általunk is bemutatott történelmi helyzet nem igazol: a hettita királyság, amint azt korábban felvázoltuk (*Herzog* terminológiájával élve) hatalomérvényesítő módon, erőszak alkalmazásával jött létre, és csak később konszolidálódott, megteremtve uralmának szakrális ideológiai alapjait, részben visszanyúlva a korábbi, meghódított népesség hagyományaihoz (elősegítve annak integrációját az új államalakulatba).

A nemesi állam *Herzog* modelljében több kisebb felségterület (nemesi birtok) egyesülésével jött létre, egy közös király fennhatósága alatt (önkéntes csatlakozással vagy

⁷⁰⁰ Herzog 1999, 99.

⁷⁰¹ Vö. Németh 1999, 48 f.

⁷⁰² Herzog 1999, 113.

kényszer hatása alatt). Ennek folyamányaképpen a király számos vazallusra tett szert, akik ugyan némely tekintetben önállóságot élveztek, azonban a kül- és hadügyekben alá voltak rendelve a királynak, akiknek adót is kellett fizetniük. A király hatalma csak a saját közvetlen felségterületén volt korlátlan, itt ő testesítette meg a „tartományi” és a „szövetségi” szintet is. *Herzog* a Hettita Birodalom létrejöttét ezen folyamat jellegzetes példájaként írja le:⁷⁰³ Kussara fejedelme volt az a „vonzó” uralkodó, akihez egyrészt önként csatlakoztak (pl. Purushanda), másrészt pedig katonai erővel hódított meg bizonyos területeket. Itt nyilvánvalóan az Anitta-szöveg által elbeszélte történeteket illeszti a nemesi állam létrejöttének koncepciójába, ám Purushanda önkéntes csatlakozásának feltételezésével alighanem téved, hiszen, mint láttuk, a hettita Óbirodalom több királya is hadjáratokat vezetett az önálló hatalmi tényezőként fennmaradt Purushanda ellen. Mindenesetre a nemesi államban a királlyal szembeni engedelmesség és lojalitás a legfőbb kötelezettség volt az adózás és a katonaállítás mellett a legfontosabb alapelvek közé tartozott. A király amellet, hogy ezeket érvényre juttatta, saját nemesi birtokai felett is diszponált – hatalmának valódi súlya tehát ebből a két komponensből tevődött össze. Mindez – a modell szempontjából evidens módon – azt is jelentette, hogy a király hatalma potenciálisan korlátozott, a vazallusok beleszólási jogának függvényében. A Hettita Birodalomban ez – *Herzog* szerint – a nemesi gyűlés, a *pankus* révén manifesztálódott, amelynek joga volt a király felett ítélni (és akár lemondani), illetve királyt is választani (Telipinu reformjáig bezárólag).⁷⁰⁴ A gyűlések szerepének vizsgálata azonban egyértelműen kimutatta, hogy ilyesmire szó sincsen: egyetlen olyan szöveghely sincs, amely arra utalna, hogy a gyűlés korlátozta volna a király hatalmát, vagy döntései kötelező érvényűek lettek volna a király számára.⁷⁰⁵

A nemesi államok története a modell szerint nem más, mint a „királyi hatalom erősítése által a rendszer felszámolására tett kísérletek sorozata”⁷⁰⁶ – bár később a szerző finomítja ezt a drasztikus ítéletet, amikor az egyensúly és a működőképes állam fenntartása érdekében tett erőfeszítésként mutatja be a tartományi hatalmasságok lojalitásának megőrzését. A király azonban nem csak szép szóval, hanem más hatalmi intézmények bevonásával is próbálta fenntartani vezető szerepét, például az ügynökhálózat működtetésével, illetve a tisztviselők kölcsönös, nyílt ellenőrzésének gyakorlatával. Ennek példája *Herzog* szerint,⁷⁰⁷ hogy a hettita Óbirodalom idején minden egyes tartományi

⁷⁰³ *Herzog* 1999, 124 f.

⁷⁰⁴ *Herzog* 1999, 127. Ez egyben azt is jelentette, hogy a hettita királyság kezdetben nem volt örökletes, hanem választott királyok uralkodtak (*Herzog* 1999, 158.)

⁷⁰⁵ Beckman 1982.

⁷⁰⁶ *Herzog* 1999, 128.

⁷⁰⁷ *Herzog* 1999, 129.

előkelőség mellett egy, a nagykirály „rabszolgájának” nevezett és hozzá feltétlenül hűséges pénzügyi főmegbízott, AGRIG állt. Ez az elképzelés több sebből is vérzik; hogy a legnyilvánvalóbbakat említsük:⁷⁰⁸

- az AGRIG viszonylatában pénzügyeket emlegetni teljességgel helytelen,
- az AGRIG nem volt a nagykirály rabszolgája - ugyan a király nevezte ki, de semmi jele nincs annak, hogy személyi szabadságában korlátozott emberről lenne szó. Ugyan társadalmi helyzete nem volt túlságosan magas, rabszolgaságról egyáltalán nem beszélhetünk.
- nem tudunk róla, hogy az AGRIG és bármilyen más tisztviselő párhuzamos feladatellátásban egymást ellenőrizte volna. Sokkal inkább valószínű, hogy az AGRIG tisztviselők egy jól felépített hálózat részeként egy adott város (és a hozzájuk tartozó mezőgazdasági hátország) gazdasági felügyeletét látták el (amíg egy másik rendszer fel nem váltotta ezt).

Az illetékességi körök átfedéséről valóban van tudomásunk, de egyáltalán nem biztos, hogy ez szándékoltan arra irányult, hogy az egyes tisztviselők egymás tevékenységét megfigyeljék és jelentsék a királynak (hogy ez ennek ellenére megtörtént, arról szintén vannak bizonyítékaink).

A nemesi államok egyik súlyos tehertétele a tér dilemmája, ami tulajdonképpen a nagy birodalmak kormányozhatóságát jelentette. Megoldásként az öntudatos nemesség megbízható hivatalnokgárdára történő lecserélése kínálkozott – ám idővel a tartományi helytartók is beleestek abba a kísértésbe, hogy önmagukat nélkülözhetlenné és hatalmukat (hivatalukat) saját családon belül örökíthetővé tegyék. *Herzog* nem feltétlenül negatívumként ítéli meg ezt a helyzetet, mivel az adott tartományt alaposan ismerő, ott megfelelő tekintéllyel rendelkező helytartó működését hasznosnak állítja be. Mindazonáltal elismeri, hogy ezek az arisztokratikus módon irányított birodalmak belső egyensúlya eléggé ingatag a központi kormányzat és a helyi hatalmak között zajló folyamatos kötélhúzás miatt.⁷⁰⁹ Igen kézenfekvő ezen a ponton a Hettita Birodalom gyakorlatából példákat hozni, amit a szerző meg is tesz,⁷¹⁰ továbbá részletesebben elemzi a hettita királyok belső helyzetük megszilárdítása céljából alkalmazott eszköztárát. Evvel kapcsolatosan az alábbi megjegyzéseket tehetjük:

⁷⁰⁸ Singer 1984. alapján.

⁷⁰⁹ Herzog 1999, 135.

⁷¹⁰ Herzog 1999, 132., 158.

- a főhadúri és adószedési jogokat a király és a királyné papi funkcióival⁷¹¹ egy sorba állítani nem szerencsés, az állam működtetése szempontjából nem azonos fontosságú szférákról van szó;
- a hettita hadsereggel kapcsolatos információk⁷¹² nem pontosak: a kaskák, habiruk vagy szutúk által kiállított segédcsapatok jelentőségét eltúlozza, kevesebb figyelmet szentel az állandó hadsereg működése során felmerülő, az állam működése szempontjából fontos aspektusoknak, amelyekről a feudalizmus koncepciójának tárgyalásakor magunk is szót ejtettünk;
- az állami feladatok közül a közellátás hangsúlyozása fontos és lényeges szempont, amit a kutatás korábban kevésbé tartott figyelemre méltónak – ám Herzog is említi, hogy kevésbé a népjóléti megfontolások, sokkal inkább a hadsereg és a királyi udvar megfelelő ellátása játszottak szerepet a raktárházak rendszerének kiépítésekor és működtetésekor.⁷¹³

A nemesi állam Herzog-féle modellje számos ponton tesz kísérletet arra, hogy a koncepciót a Hettita Birodalomból vett példákkal nem csak illusztrálja, hanem gyakorlati megvalósulását alá is támassza. Egyes esetekben azonban a hettita szövegekből kirajzolódó valóság szöges ellentétben áll a feltételezésekkel. Mindazonáltal a modell alkalmazhatósága a Hettita Birodalom államszervezési és hatalomgyakorlási praxisára nézve korántsem olyan reménytelen, mint ahogy a fenti kritikai megjegyzések ezt sugallják. Alapvetései és fogalomkészlete alkalmas arra, hogy egyes ókori keleti államalakulatok (legfőképpen a Hettita Birodalom és Mittani) működési mechanizmusainak leírásához támpontul szolgáljanak, és a szakirodalomban korábban nem érvényesített szempontokat és aspektusokat domborítsanak ki.

V. 4. KÖZIGAZGATÁS-TUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉS

A Herzog-féle funkcionális megközelítést továbbgondolva érdemes fontolóra venni egy újabb interdiszciplináris kitekintést, mégpedig a közigazgatás-tudomány és a közigazgatás-elmélet irányába, mivel a közigazgatás/államigazgatás szervezeti elveinek és elemeinek, illetve a közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezőinek vizsgálata az eddigi

⁷¹¹ Az eredeti kiadásba való betekintés nélkül nem eldönthető, hogy a „Mindketten a legfőbb, birodalmi istennőnek, Arinnának voltak papjai.” megjegyzés (Herzog 1999, 158.) csupán a fordítás során történt hiba, vagy a szerző tévedése.

⁷¹² Vö. Beal 1992 (37 ff.), Beal 1995 (547 f.), Bryce 2007.

⁷¹³ Herzog 1999, 159.

ismereteinket új szempontok szerint képes rendszerbe foglalni, és bizonyos jelenségeket olyan szemszögből magyarázni, amire a kutatás nem fektetett hangsúlyt.

A továbblépés érdekében a következőkben azt kell röviden tisztáznunk, hogy mit értünk közigazgatás alatt, illetve hogy egy ókori államalakulat, esetünkben a Hettita Birodalom viszonylatában hogyan tudjuk megfogni a közigazgatási feladatok fogalmát.

A közigazgatás-elmélet egy önmagában is rendkívül összetett tudomány, amely vegyíti a történeti, szervezéleméleti (pszichológiai), társadalomelméleti, politikatudományi és jogtudományi vizsgálatokat, amelyek a közigazgatás jelentését és funkcióját helyezik a középpontba.⁷¹⁴ A közigazgatás definiálása korántsem egyszerű feladat, mivel az említett tudományterületek művelői más-más szempontot tartanak elsődlegesnek vagy legalábbis kiemelendőnek – hasonlóképpen nincs egységes nézet a közigazgatástudomány fogalmáról és jellegéről sem.⁷¹⁵ Interdiszciplináris megközelítésben:

[governance is] an interdisciplinary research agenda on order and disorder, efficiency and legitimacy all in the context of the hybridization of modes of control that allow the production of fragmented and multidimensional order *within* the state, *by* the state, *without* the state, and *beyond* the state.⁷¹⁶

A fogalom ilyenén értelmezése tág teret enged a politikai, gazdasági, társadalmi rendszerek, illetve azok tér- és időbeliségének leírására és értelmezésére, illetve a változások dinamikájának vizsgálatára – nem csak a modern, hanem a pre-modern társadalmak esetén is. Emellett magában foglalja az intézményesített hatalom(gyakorlás) változásait és hangsúlyeltolódásait, hangsúlyozva az állam(hatalom) központi szerepét a politikai cselekvés irányainak és prioritásainak kijelölésében.⁷¹⁷

További vizsgálataink szempontjából azt a nézőpontot érvényesítjük, amely a közigazgatás struktúrájának, funkciójának és környezetének elemzését tartja legfontosabb feladatának.⁷¹⁸ A pontos fogalmi körülhatárolás érdekében (és mivel a kifejezést ebben az értelemben már többször is használtuk,) az államigazgatás fogalmát is szükséges körülhatárolnunk: a közigazgatásnak azt az alrendszerét értjük alatta, amely olyan közigazgatási feladatokat valósít meg, amelyeknek nincs szűkebb értelemben vett lokális kötődése,⁷¹⁹ tehát az államszervezet egészét érintő mechanizmusokat takar és tevékeny-

⁷¹⁴ Lőrincz–Takács 2001, 13., Szamel 2010, 10.

⁷¹⁵ Lőrincz–Takács 2001, 17.

⁷¹⁶ Levi-Faur 2012, 3.

⁷¹⁷ Levi-Faur 2012, 11.

⁷¹⁸ Lőrincz–Takács 2001, 15.

⁷¹⁹ Fábíán 2011, 105.

ségeket lát el. A közigazgatást nem absztrakt fogalomként, hanem tevékenységként fogjuk fel, amelyet egy külön erre a célra felállított szervezetben tevékenykedő (szak)emberállomány lát el.⁷²⁰ Mivel a közigazgatási jog (mint a közigazgatás-tudomány egyik előfutára) megjelenése nagyjából a 19. századra, a polgári forradalmak utánra tehető,⁷²¹ az ezt megelőző időszakokban nem várható el a közigazgatási tevékenységek külön, egységes (jog)szabályokban való szabályozása. A közigazgatási funkció (és feladat) azonban nem kötődik a modern értelemben vett jogi kodifikációhoz, tehát a közigazgatással kapcsolatos vizsgálatoknak az ókori kultúrák és államalakulatok tekintetében is van létjogosultsága.

A közigazgatás-tudományi megközelítés egyik kulcsfogalma a közfeladat vagy közérdekű feladat. Nagy általánosságban elmondható, hogy azokat a feladatokat, amelyeknek megvalósításához közérdek fűződik, közfeladatnak (vagy közérdekű feladatnak) tekinthetjük – az állam pedig ezek közül saját döntése révén állami feladattá nyilváníthat bizonyos feladatokat, tevékenységeket.⁷²² Ezek az állam által irányított és szervezett közfeladatok az idők során bővíthetnek, illetve specializálódhatnak is, továbbá bizonyos szakigazgatási szervek jöhetnek létre a speciális feladatok ellátására. *Herzog* meg is nevezte a korai államok négy legfontosabb feladatát (ld. fent bővebben): a védelem, az infrastruktúra (főleg ivóvíz-ellátás) biztosítása, a kultikus rend megteremtése, illetve a belső rend garantálása⁷²³ – a közigazgatás (államigazgatás) legfőbb feladata és funkciója az ezek ellátásában való részvétel.

A közigazgatást/államigazgatást tevékenységként értelmező modellben fontos szerepe van annak a szervezetnek, amely az állam(igazgatási) feladat vagy cél megvalósítását szolgálja. A szervezet legfőbb elemei:⁷²⁴

- emberek (cselekvőként és a cselekvés „elszenvedőjeként” egyaránt), illetve az ő kapcsolataik,
- célok, amelyek a cselekvést befolyásolják,
- materiális eszközök, amelyeket a megvalósítás során potenciálisan felhasználnak,
- a működést szabályozó előírások és rendelkezések,
- meghatározott rendben egymáshoz kapcsolódó szervezeti egységek.

⁷²⁰ Lőrincz–Takács 2001, 13.

⁷²¹ Fábíán 2011, 57. Tudománytörténeti áttekintés: uo. 121 ff.

⁷²² Fábíán 2011, 72 f.

⁷²³ *Herzog* 1999, 63 ff.

⁷²⁴ Fábíán 2011, 85. nyomán.

A szervezet működése során az alábbi szervezeti elvek voltak jelen:⁷²⁵

- centralizáció, ami lehetett politikai (az állam összes területi egysége azonos jogszabályok hatálya alatt áll) vagy adminisztratív (az egység csak a közügyek intézése és a jogszabályok végrehajtása tekintetében áll fenn);
- decentralizáció (amikor a központ által nem vállalt feladatokat a központtal hierarchikus viszonyban nem álló szervek látnak el);
- dekoncentráció (amikor a központ által már (a mennyiségből, távolságból vagy egyéb okokból) nem intézhető ügyeket a központtal hierarchikus viszonyban álló közigazgatási szervekre hárítják);
- hierarchia (tekintélyérvényesülés);
- integráció (az ugyanazon a szinten lévő közigazgatási szervek közötti összhang biztosítása céljából);
- hivatásos közszolgálat (azon értelemben, hogy az illető személy hivatásszerűen részévé válik a közigazgatás szervezetének).

A fenti elvek mentén értelmezett közigazgatás-tudományi megközelítés és *Herzog* nemesi államának modellje abban hasonlítanak egymásra, hogy az állam működését (és egyben az államszervezet felépítését) alapvetően két döntő szervezési elv gyakorlati megvalósulásának függvényében értelmezte: a centralizáció és a vele ellentétes decentralizáció viszonyrendszerének és arányának realizálódása a döntő szempont. A közigazgatás-tudományi paradigma azonban további befolyásoló tényezőket is felsorol, amelyek az egyes államalakulatok belső szervezeti rendszerének kialakítására hatással voltak:

- társadalmi-gazdasági fejlettség;
- politikai viszonyok változása;
- nemzetközi kapcsolatok alakulása;
- történelmi előzmények és hagyományok;
- földrajzi adottságok.⁷²⁶

A könyv záró részében néhány példa segítségével próbára tesszük a közigazgatás-tudományi modell teljesítőképességét a Hettita Birodalom államszervezetének leírása szempontjából. Példáink egyaránt érintik a szervezet elemeit és elveit, illetve a rendszer kialakítására és módosítására is befolyással bíró tényezőket. A vizsgálat során részben visszautalunk korábbi eredményeinkre, ám bizonyos folyamatok megértéséhez olyan

⁷²⁵ A hazai közigazgatástudomány klasszikusa, *Magyary Zoltán* korának viszonyai között használta ezeket a fogalmakat, mi azonban általánosabb értelmet tulajdonítunk nekik. Vö. *Magyary* 1942, 102 f., *Fábián* 2011, 86 f.

⁷²⁶ *Fábián* 2011, 85.

esettanulmányok is szerepelnek majd, amelyek a hettita Újbirodalom történetéhez kapcsolódóan lekerekítik a korábban kronológiai szempontú tárgyalást.

V. 4. 1. A közigazgatás szervezetének elemei – példák a Hettita Birodalomból

V. 4. 1. 1. *Emberek: a hivatalnoki réteg*

A több száz foglalkozásnév közül, amelyek a hettita szövegtörzsből ránk maradtak,⁷²⁷ az államigazgatás felsőbb szintjein tevékenykedő tisztviselőket elég pontosan be tudjuk azonosítani: ha a tisztségnév előtt az EN/BĒLU/išha- („úr”) előtag áll, egészen biztosan egy magasabb rangú hivatalnokról van szó. A GAL előtag pedig Hettita Birodalom legmagasabb szintű tisztségviselőinek jellegzetessége. A hettita adminisztráció felső szintjein működő hivatalnokokat kollektív elnevezéssel EN/BĒLU GAL, vagy LÚ.MEŠ GAL-ként hivatkozzák a szövegeink.⁷²⁸ Ők azok, akik a hadsereg legfőbb vezetői posztjait töltik be, akik a hivatalos állami ceremóniákon, vallási ünnepeken és szertartásokon vesznek részt az uralkodó társaságában, tanúként működnek közre fontos jogi aktusoknál (pl. államszerződések megkötésekor), ám legfőbb szerepük nyilvánvalóan az adott tisztséggel járó feladatok ellátásában van, mint hatósági „jogalkalmazók”.⁷²⁹

Az egyes tisztségek kronológiai eloszlását vizsgálva⁷³⁰ több érdekességre is felfigyelhetünk. Egyrészt: csak néhány olyan tisztséget találunk, amely a hettita történelem minden időszakában szerepelnek a forrásainkban (GAL MEŠEDI, GAL DUMU.MEŠ. E₂.GAL, LÚuriyanni, GAL SANGA, és valószínűleg a GAL GEŠTIN, a GAL SAGI és a GAL SIPA is) – Telipinu, illetve I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodása ebből a szempontból jelentősnek tűnik, ugyanis ekkortól sok új tisztségnév jelenik meg és marad használatban a birodalom fennállása alatt, ráadásul ezek egyértelműen az utóbbi két uralkodó nevéhez köthető reform-folyamat eredményeként jöttek létre (EN URUGN, BĒL MADGALTI, GAL DUB.SAR, GAL DUB.SAR.GIŠ). A tisztségek számának növekedése nem meglepő: az állam, amint láthattuk, bizonyos feladatokat bevonhat a saját feladatai közé, az apparátus funkcióterületeivel párhuzamosan növekszik annak létszáma is,

⁷²⁷ Pecchioli Daddi 1982, egy adott korszakra vonatkozóan Marizza 2007.

⁷²⁸ Bilgin 2018, 97. Vö. Starke 1996 (főleg 146 ff.), régebbi irodalommal.

⁷²⁹ Bilgin 2018, 97–359. hatalmas anyagon végzett propozográfiái és intézménytörténeti áttekintése tudománytörténeti jelentőségű.

⁷³⁰ Ld. Bilgin 2018, 411. táblázatos összesítését.

mind horizontálisan, mind vertikálisan (több hierarchikus lépcsőfok beépítésével). Másrészt megfigyelhetünk egy olyan gyakorlatot a hettita tisztségek tekintetében, ami legalábbis részben magyarázható a megnövekedett feladatmennyiséggel, illetve akár az utánpótlás-neveléssel is: egyes fontos tisztségek párban jelennek meg, méghozzá jobb (kunna-/ZAG-na) és bal (GUB₃-la) megkülönböztetéssel.⁷³¹ A duális hivatalviselés gyakorlata megelőzi I. Tudhaliya és I. Arnuwanda nagyszabású reformtevékenységét, azonban Telipinunál nem korábbi, viszont megmarad az Újbirodalom időszakában is.

A hivatalnoki réteg összetételében a Kr.e. 13. században fontos átalakulások zajlottak, nem függetlenül az aktuális politikai eseményektől – ezeket alább tárgyaljuk majd, néhány gondolatot előre kell bocsátanunk a hivatalnoki réteg átalakulása viszonylatában.⁷³² Egy olyan új hivatalnoki réteg (kollektív megnevezésük: L^Ü.MEŠSAG⁷³³) megjelenésével és megszilárdulásával szembesülünk, amelynek képviselői nagyrészt *nem* voltak a királyi család tagjai (ezen tény jelentőségét nem tudjuk eléggé kihangsúlyozni), mégis a király (III. Hattusili, főként pedig IV. Tudhaliya) legszűkebb köréhez tartoztak, erős ellensúlyt képezve az egyébként igen nagy számú királyi sarjak által betöltött hivatalokhoz.⁷³⁴ IV. Tudhaliya egyik eskü-szövegében (CTH 255.2) nem is mulasztotta el, hogy referáljon a rendkívüli méretűre duzzadt királyi családról:

KUB 26,1+ (CTH 255.2) col i.⁷³⁵

9. A-NA^DUTU^{ŠI} ŠEŠ^{MEŠ} me-ek-ka₄ -[uš] [A]-BI^{MEŠ}-ŠU-ia-aš-ši
10. me-ek-ka₄ -e-eš KUR^{URU}Ha-fat₁-[ti-kan₂ IŠ]-[TU] NUMUN LUGAL-UT-TI
11. šu-wa-an ŠA₃ [URU]Ha[-at-ti-kan₂ NUMUN^m] [Šu]-up-pi₂ -lu-li-u-ma
12. NUMUN^m Mur-fiši₁-li NUMUN^m [NIR.GAL₂] NUMUN^m [(Ha)]-fat₁-tu-ši-li
13. me-ek-ki ...

Felségemnek fivére sok (van), és azoknak apjuk sok (van). Hatti ország tele van királyi utóddal. Hatti (országban) Suppiluliuma utódai, Mursili utódai, Muwatalli utódai, Hattusili utódai sok (van). ...

⁷³¹ Például az egyik földadományozási dokumentum (Rüster–Wilhelm 2012 Nr. 91) tanúi között szerepel Hulla, aki GAL^{LÜ.MEŠ}KUŠ₇ (egy fontos katonai parancsnok) ZAG-az (KBo 5,7 Vs. 52.), illetve Tarhumima, aki GAL^{LÜ.MEŠ}KUŠ₇ GUB₃-la-[az (KBo 5,7 Vs. 52-53.)

⁷³² Erre már Starke 1996, 159 ff. is nyomatékosan felhívja a figyelmet.

⁷³³ Ld. Bilgin 2018, 325 ff. prozopográfiai áttekintéssel a forrásokban szereplő hivatalnokokról.

⁷³⁴ Az „új elit” létrejöttéről és szerepéről bővebben: Mora 2016.

⁷³⁵ Új kiadása: Miller 2013, 296 ff.

Hiába volt hát az intelem, amit a Zalpa-szöveg megfogalmazott: a királyi család mégis szinte kezelhetetlenül hatalmasra nőtt, és az átláthatatlan rokonság foglalta el a szintén egyre gyarapodó államapparátus számtalan kulcspozícióját⁷³⁶ – ami láthatólag zavarta a hatalmon lévő uralkodót (akinek ráadásul legitimitása sem állt biztos lábakon). Az új hivatalnoki réteg tagjai, ahogy említettük, az uralkodó legszűkebb környezetéhez tartoztak, szabad bejárással rendelkeztek hozzá,⁷³⁷ közelében tartózkodhattak,⁷³⁸ nevében diplomáciai missziókat teljesíthettek,⁷³⁹ de emellett más tisztségeket is betölthettek mind az adminisztratív (L^ÚDUB.SAR, LU₂ E₂ NA₄KIŠIB), mind pedig a kultikus (L^ÚSANGA) szférában.⁷⁴⁰ Ennek a csoportnak a megbízhatósága és lojalitása alapvető fontosságú volt – nem meglepő tehát, hogy IV. Tudhaliya idejében két hosszú szöveget (CTH 255.1 és 255.2) is fogalmaztak ennek biztosítása céljából. Ezek az eskü-szövegek (MĀMĪTŪ – a hettita *lingai* akkád megfelelője) kettős célt szolgáltak: egyrészt különféle konkrét helyzetekben a király szándékai szerinti cselekvést írták elő, másrészt pedig a minden körülmények közötti hűséget a király (személyesen IV. Tudhaliya) felé, szembeállítva a királyi család egyéb leszármazottaival, akik potenciálisan jogos trónigényt is támaszthatnának vele szemben (ld. alább).

III. Hattusili és IV. Tudhaliya nyilvánvalóan nem tudta egyszerűen „leváltani” a saját rokonságát, amelynek tagjai a Hettita Birodalom régi (bár évszázadokkal korábban is kritizált) gyakorlata szerint az államapparátus kulcspozícióit betöltötték. Arra viszont bizonyítékunk van, hogy megkíséreltek létrehozni egy párhuzamos hivatalnoki réteget, melynek tagjait ők emelték a hatalom közelébe és láttak el fontos és bizalmi feladatokkal – cserébe viszont feltétlen engedelmességet és lojalitást vártak el tőlük.

⁷³⁶ Starke (1996, 159.) egyenesen azzal magyarázza a bürokratikus apparátus növekedését, hogy az egyre növekvő számú királyi leszármazottaknak a rangjához illő pozíciót lehessen biztosítani. Ez az érvelés, mivel a L^Ú.MEŠSAG tagjai túlnyomórészt nem álltak rokonságban a királyi családdal, nem állja meg a helyét.

⁷³⁷ Ld. KBo 26,1 col i. 7.

⁷³⁸ KBo 26,1 col ii. 10-12.

⁷³⁹ KBo 26,1 col iii. 32-34., 62.

⁷⁴⁰ Ld. Bilgin 2018, 344.

V. 4. 1. 2. Működést szabályozó előírások és rendelkezések –
 a „kötelezettség és eskü” műfajának átalakulása
 a hettita Újbirodalom idején

Az előző fejezetben részletesen bemutatottuk a „kötelezettség és eskü” (*išhiul* és *lingai*) műfajának kialakulását és legfontosabb sajátosságait. Ezekben a szövegekben láttuk meg a hettita királyság azon törekvését, hogy az államélet legfontosabb szféráiban a hettita központi kormányzat által állami feladatként azonosított közigazgatási feladatokat a megfelelő személyekhez (tisztviselőkhöz, hivatalnokokhoz) rendelje, a velük szemben támasztott elvárásokat és követelményeket világosan és részletesen rögzítse, illetve a közreműködőket az istenek előtt tett eskü révén összekösse. Ezek a „munkaköri leírások” vagy „szolgálati szabályzatok” alkották a Hettita Birodalom államigazgatásának gerincét – tehát a működését szabályozó előírásokat és rendelkezéseket.

Nem megismételve a műfaj korai fejlődéstörténetére vonatkozó korábbi fejtegetéseket, hangsúlyozni kell egy bizonyos fejlődési vonalat, amely igen szembeötlő már a műfajhoz tartozó szövegkompozíciók táblázatos összeállítására⁷⁴¹ tekintve is. Jeleztük már, hogy tulajdonképpen hirtelen és konkrétan beazonosítható előképek nélküli műfajról van szó I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodása alatt – még a mezopotámiai kultúrkörben is alig találkozunk ilyen jellegű szövegekkel. A korabeli párhuzamok közül a Nuziból előkerült, polgármestereknek szóló rövid utasítás⁷⁴² részletgazdagság terén versenyre se kelhet a Hattusa polgármesterének szóló *išhiul* (CTH 257) rendelkezéseivel,⁷⁴³ leginkább a középasszír palotai dekrétumokat⁷⁴⁴ érdemes párhuzamba állítani a hettita szövegekkel, amelyek valamivel később keletkeztek azoknál. Az I. Tudhaliya és I. Arnuwanda idején, tehát a műfaj „hőskorában” keletkezett kompozíciók többsége valamely konkrét foglalkozási csoport (kapuőrök, királyi testőrség, Hattusa polgármestere, *BĒL MADGALTI*, különféle katonai vezetők) számára tartalmazza az előírásokat. A *BĒL MADGALTI*-instrukciók hagyománytörténeti vizsgálata azt mutatta, hogy az általános(abb) elveket rögzítő legrégebbi változat mintakönyvként szolgálhatott a későbbi verziók megszövegezéséhez – ennek megfelelően számos kézirat maradt fent a hettita Újbirodalom időszakából, a többi szövegkompozícióhoz hasonlóan. Ezt úgy

⁷⁴¹ Bilgin 2018, 378.

⁷⁴² Tulajdonképpen levél, ami utasításokat és előírásokat tartalmaz, ld. Maidman 2010, 31 ff. Szintén elemzi, a *HAZANNU*-k szerepének megrajzolása kapcsán, Van de Mieroop 1999, 157.

⁷⁴³ Kiadása: Miller 2013, 182 ff. Ld. még a témához Otten 1964, Singer 1998 (főleg ennek a szövegnek felhasználásával).

⁷⁴⁴ Ld. Roth 1995, 195 ff.

kell értékelnünk, hogy az egyes konkrét hivatalokhoz tartozó szabályozók továbbra is használatban maradtak.

Az idő előrehaladtával, a hettita Újbirodalom idején súlypont-áthelyeződést figyelhetünk meg a „szolgálati szabályzat” jellegű *išhiul*-szövegek irányából a nagyobb csoportok (katonaság – CTH 253; urak, hercegek és a ^{LÚ.MEŠ}SAG tagjai – CTH 255.1; a ^{LÚ.MEŠ}SAG tagjai – CTH 255.2, az összes ember (hivatalnok) Hattusában – CTH 256) hűségét és lojalitását biztosítani kívánó *lingai*-szövegek felé. Ennél a folyamatnál szintén azt a politikai helyzetet kell felidézünk, amelyet érintőlegesen említettünk a ^{LÚ.MEŠ}SAG réteg felemelkedésekor: a III. Hattusili idején kezdődő és onnan folyamatosan és egyre drámaibban jelentkező legitimációs krízist, amit a hettita királyok különféle módon próbáltak kezelni (ehhez ld. alább). Ennek egyik módszere a szabályozók rendszerének az adott politikai szituációhoz történő igazítása lehetett: a konkrét feladat-meghatározás helyett a hűségeskü a királynak. Ehhez még csak új műfajt sem kellett „feltalálni”, mivel az *išhiul-lingai* kategória rendelkezésre állt, pusztán a hangsúlyt kellett áthelyezni az esküre, és azt megtölteni tartalommal. Ennek illusztrálására az előző idézetet közöljük, immár a folytatásával együtt:

KUB 26,1+ (CTH 255.2) col i.

9. A-NA ^DUTU^{ŠI} ŠEŠ^{MEŠ} me-ek-ka₄ -[uš] [A]BI^{MEŠ}-ŠU-ia-aš-ši
10. me-ek-ka₄ -e-eš KUR^{URU}Ha-[at]-[ti-kan₂ IŠ]-[TU] NUMUN LUGAL-UT-TI
11. šu-wa-an ŠA₃ [URU]Ha[-at-ti-kan₂ NUMUN^m] [Šu]-up-pi₂ -lu-li-u-ma
12. NUMUN^m Mur-[ši]-li NUMUN^m [NIR.GAL₂] NUMUN^m [(Ha)]-[at]-tu-ši-li
13. me-ek-ki nu-uš-ma-š AŠ-ŠUM [EN-UT]-TI ta-ma-in
14. [UN]-an le-e ku-in-ki še-ek-[(te)]-ni
15. [AŠ]-ŠUM EN-UT-TI kat-ta ha-aš-[ša ha]-an-za-aš-[ša]
16. NUMUN^m Tu-ud-ha-li-ia-pat₂ pa-ah-aš-[(ten₂)]

Felségemnek fivére sok (van), és azoknak apjuk sok (van). Hatti ország tele van királyi utóddal. Hatti (országban) Suppiluliuma utódai, Mursili utódai, Muwatalli utódai, Hattusili utódai sok (van), azonban az uralkodásra senkit se ismerjete el! Az uralkodásra utána(m) a fiúkat és unokákat, Tudhaliya utódait, védelmezték!

A feladatok specifikálása helyett a szöveg inkább azokat a helyzeteket határozza meg, amikor az adott hivatalnoknak vagy tisztviselőnek különösen ügyelnie kell arra, hogy hűsége és lojalitása ne inogjon meg, például: titkos információk tudomásukra jutásakor, királyi küldöttként (diplomáciai) missziók során, ha az ellenség fogságába kerülnének,

a király testvéreivel és rokonaival való interakciók során, nőkkel szemben.⁷⁴⁵ A helyes magatartásforma követésére minden esetben esküt kellett tenni, azoknak is, akik nem voltak jelen a szöveg kiadásakor/kihirdetésekor:

KUB 26,1+ (CTH 255.2) col iii.

45. šu-um-ma-aš-ma-aš ku-i-e-eš^{LÚ.MEŠ}SAG hu-ud-da-ak
46. ka-a e-eš-ten₂ nu-uš-ma-aš^{dUTU^{SI}} ku-it
47. le-en-ga-nu-un ma-a-an-wa-kan₂ ŠA^{dUTU^{SI}}
48. HUL-lu-un me-mi-[an] na-aš-ma GUB₃-tar ku-e-da-ni-ik-ki
49. [(an-da)] [iš]-da₄ -ma-aš-te-ni nu-wa-ra-an A-NA^{dUTU^{SI}}
50. me-fmīl-[iš-(ten₂)] [šul-um-ma-aš-ma ku-it GIM-an
51. iš-da₄ -ma-aš-ten₂ na-at A-NA^{dUTU^{SI}} U₂-UL
52. me-ma-at-te-ni na-at GAM NI-IŠ₃ DINGIR^{L1} GAR-ru
53. ki-nu-na-aš-ma-aš U₂-UL ku-i-e-eš ka-a [el]-eš-ten₂
54. nu-kan₂ 1-e-da le-en-ik-ten₂ nu-kan₂ ma-a-am
55. ŠA^{dUTU^{SI}} ku-e-da-ni-ik-ki HUL-lu an-da
56. iš-da₄ -ma-aš-te-ni na-at le-e mu-fun-na[-it-te-ni
57. GAM NI-IŠ₃ DINGIR^{L1}-at GAR-ru

Ti, akik hivatalnokok (vagyatok) gyorsan itt⁷⁴⁶ vagyatok, és Felségem (előtt) esküt tettetek, mondván: „Ha Felségem ellen gonosz szavakat hallasz vagy rossz szándékot (látsz) valakiben, akkor jelentened kell”, de ha valamit hallasz és Felségemnek nem jelented, azt eskü alá kell helyezni.

Mármost akik nincsenek itt, azoknak egyként kell esküt tenniük. Ha pedig Felségemről valami gonoszt hallotok, ne rejtsetek el. Eskü alá kell helyezni.

Hosszasan lehetne még a példákat hozni ebből a szövegből, illetve a sajnos sokkal töredékesebb, II. Suppiluliuma idején keletkezett *lingai*-t, amely Hatti összes emberének (LU₂^{MEŠ} KUR.KUR^{URU} Hat-ti) szól, és hemzsegek benne a felszólító módú igék, illetve az eskütétel aktusához invokált istenségek.

⁷⁴⁵ Ezen kitétel kapcsán felmerült, hogy esetleg eunuchokról lenne szó, ehhez ld. Bilgin 2018, 341.

⁷⁴⁶ A kolofónból tudjuk, hogy az esemény Ussa városában zajlott, közel Tarhuntassához (vagy Tarhuntassa területén belül) – ennek a későbbiekben jelentősége lesz.

V. 4. 2. A közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezők – példák a Hettita Birodalomból

A kötet tartalmi mondanivalójának lezárásaként, a közigazgatás-tudományi megközelítés használhatóságát újabb példákkal szeretnénk illusztrálni a Hettita Birodalom vonatkozásában – ezúttal a közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezők némelyikének felvillantásával és tárgyalásával. Ezek közül hármat szeretnénk kiemelni: a földrajzi adottságok meghatározó szerepét, a politikai viszonyok változásának hatásait az államszervezetre, illetve ez utóbbtól nem teljesen függetlenül a nemzetközi kapcsolatok alakulásával összefüggő bizonyos változásokat szeretnénk megmutatni, legfőképpen a hatalomgyakorlás lehetőségeinek és korlátainak tekintetében.

V. 4. 2. 1. *Földrajzi adottságok meghatározó szerepe*

A Hettita Birodalom történeti földrajza mint kutatási téma reneszánszát éli: a szakfolyóiratok lapjain elszórtan mindig is jelen lévő résztanulmányok után utóbbi években két alapvető jelentőségű munka is napvilágot látott ebben a témakörben.⁷⁴⁷ Mégis érdemes néhány gondolat erejéig emlékeztetni a hettita magterületek, illetve Anatólia történeti földrajzának néhány olyan aspektusára, amelyek a Hettita Birodalom struktúráját befolyásolták.

A mezőgazdasági termelés előfeltételei Anatóliában egészen mások⁷⁴⁸ voltak, mint Mezopotámia vagy Egyiptom folyómenti kultúráiban: alapvetően nem lehetett öntözéses földművelést folytatni, így sem a szöveges, sem a régészeti dokumentációban nincs nyoma csatornarendszerek kiépítésének (ahogy korábban láttuk, a hidrotechnikai építmények⁷⁴⁹ a víz tárolásának célját szolgálták). Az esővízen alapuló földművelés pedig eleinte nem tette lehetővé a terméshozam nagyszabású növelését, ami egy nagyobb létszámú közösség megélhetését biztosította volna – ez azt eredményezte, hogy újabb területeket kellett művelés alá vonni, pl. az erdős területek megszüntetése révén. Politikai értelemben pedig ez a tény késleltette a tartósan megtelepült életmód kialakulását és elterjedését. Belső-Anatólia (800 és 2000 méter közti tengerszint feletti magasságú)

⁷⁴⁷ Kryszew 2016 a hettita magterületek relatív történeti földrajzával foglalkozik (azaz a települések egymáshoz való viszonyát térképezi fel, elsődlegesen szöveges források alapján), Weeden–Ullmann 2017 pedig nemzetközi összefogással készült kézikönyv, amely tájegységenként és diszciplínánként (régészet és filológia) tárgyalja az egyes részterületeket.

⁷⁴⁸ Ehhez ld. Roberts 2017, 19 ff.

⁷⁴⁹ Hüser 2007.

fennsíkja rendkívül csapadékszegény régiónak számít;⁷⁵⁰ száraz és nagyon meleg nyár hideg telekkel váltakozik, és az ehhez társuló kiszámíthatatlanság (pl. hosszan tartó csapadékmentes időszakok) sokszor a katasztrófa szélére sodorta hettita gazdaságot, komoly élelmezési problémák merültek fel, amelyeket csak élelmiszer-behozattal lehetett enyhíteni.⁷⁵¹ A helyzet komolyságának felismerése nem maradt el: láttuk, hogy a hettita állam a jelentősebb városias központok gabona- és víztározási kapacitásainak kiépítéséről a kezdetektől fogva igyekezett gondoskodni. A földalatti gabonátárolókra vonatkozó kutatások azonban azt mutatják, hogy a silók kialakításából adódóan a bennük tárolt gabona inkább az új vetés szükségleteit volt hivatott szolgálni, semmint a lakosság élelmezési igényeit.⁷⁵²

A közép-anatóliai felföldön több kisebb-nagyobb termékeny medencét találunk, amelyekben folyók vagy patakok biztosították a szerény vegetáció lehetőségét.⁷⁵³ Itt adódott lehetőség az emberek számára a megtelepedésre, jellemzően ezeknek a medencéknek a hegyoldali lejtőin. Ha a hegyek, amelyek ezeket a medencéket övezték, magasabbak voltak, tovább fokozódott az amúgy is karakterisztikus regionális széttagoltság, amit a nehézkes kommunikáció tovább erősített. A közlekedést, szállítást és kommunikációt nem csak a domborzati viszonyok és a folyók közlekedési célra való alkalmatlansága nehezítette,⁷⁵⁴ hanem az a körülmény is, hogy a klimatikus viszonyok a területek és régiók közötti mozgást is korlátok közé szorította: a zord télen akár novembertől márciusig összefüggő hótakaró lepheti be a tájat, ami később a hettita királyok hadvezetési szokásaira is kihatással volt, különösen ha az a magas Taurus vagy Pontos hegységeket is érintette.⁷⁵⁵ A hettita államszervezet rendkívüli érdeme, hogy ennek ellenére képes volt egy olyan rendszert kialakítani, amely ezeket az akadályokat leküzdve működőképesnek bizonyult több száz éven keresztül: az adott kisebb régiók által megtermelt javakat a Telipinu-ediktumban megismert raktárházakban gyűjtötték (az AGRIG felügyeletével) és szükség szerint adták tovább felsőbb szintű szervezeti egységek felé vagy osztották el/vissza helyben.

Anatólia hegységei azonban ércekben gazdagok voltak, ami nem maradt rejtve a szomszédos régiók nagyobb birodalmi előtt: elég visszautalni az akkád dinasztia királyainak legendáira, illetve az óasszír távolsági kereskedelemre, ami végérvényesen

⁷⁵⁰ A térség klíma-adatait közli Schachner 1999, 13.

⁷⁵¹ Ld. Klengel 1974, 167 ff.

⁷⁵² Schachner 2011a, 237.

⁷⁵³ A hettita főváros, Hattusa a Budaközű patak által táplált medencében található. Ld. 8. ábra.

⁷⁵⁴ Egy Hattusából előkerült levélből (KUB 31,79 feldolgozása pl. Hoffner 2009 Nr. 2) képet kaphatunk a folyón történő szállítás nehézségeiről.

⁷⁵⁵ Klengel 2003, 282., 287 f., Klengel 2010, 179 ff.

felhelyezte Anatóliát az ókori Közel-Kelet politikai térképére. Az ásványkincs-lelőhelyek a lokális városállamok fejedelmeinek ellenőrzése alatt álltak – ez többek számára jelentette a meggazdagodás és felemelkedés lehetőségét, ahogy Anum-Hirwe esetében is megmutattuk.

A jelzett természetföldrajzi sajátosságok természetesen a kialakuló Hettita Birodalom szervezetére és felépítésére is hatással voltak. A viszonylagos elzártság védelmet is jelentett, ugyanakkor a szomszédos régiókban lezajló fejlődés sem érhetett el a hettita államot. A fejlett és gazdag térségekbe (Észak-Szíria, Felső-Mezopotámia) vezetett (rabló)hadjáratok (I. Hattusili és I. Mursili idején) viszont jó gazdasági alapot nyújtott a fiatal hettita királyság gazdasági megalapozásához, illetve bizonyos kulturális javak (legfőképpen az írás) átvételével megteremtődtek az államapparátus rendszerszerű kiépítésének alapfeltételei.

A sikerek, amelyeket a hettita állam kétségkívül elért a természet erőivel vívott küzdelemben, az egyre jobban urbanizálódó társadalomban, a városfejlődésben is megmutatkozott – elég csak Hattusára gondolni, amely az ókori Közel-Kelet egyik legnagyobb és legpompásabb fővárosává nőtte ki magát az évszázadok során.⁷⁵⁶ Minden eredmény ellenére a természetföldrajzi adottságokból fakadó lappangó instabilitás könnyen felboríthatta a kényes egyensúlyt, ami több egyéb körülménnyel szerencsétlen módon egybeesve egymás hatásait felerősítette, így jelentős mértékben közrejátszott a Hettita Birodalom bukásában is.

Arról sajnos elég kevés forrással rendelkezünk, hogy a hettiták maguk (pontosabban: a hettita szövegeket előállító hatalmi elit) hogyan érzékelték saját természeti környezetüket és azok esetleges befolyását az állam működésével kapcsolatosan. A szövegek Hatti országát egy nagy politikai egységnek ábrázolják (az a hely, ahol Hatti istenei laknak,⁷⁵⁷ és ahol megfelelő módon gondoskodnak ezeknek az isteneknek a tiszteletéről), és gyakran oppozícióban említik olyan területekkel, amelyek *nem* Hatti országa (pl. Arzawa, Lukka stb.). A két térség közötti határ ritkán írható le konkrétan meghatározott paraméterekkel – inkább határ-régiókról lehet beszélni, amelyek felé közeledve egyre több az olyan város vagy kisebb-nagyobb „szürke” zóna, amelyek nem álltak a Hettita Birodalom ellenőrzése alatt.⁷⁵⁸ Vannak viszont olyan dokumentumok, amelyek kifejezetten tartalmaznak földrajzi adatokat, és ezáltal feltételezik az ilyesfajta információk rendszerszerű gyűjtését és archiválását: pl. a földadományozási okmányok vagy államszerződések határvonalakat pontosan rögzítő kitételei. A hettita állam tehát minden

⁷⁵⁶ Ld. Schachner 2011a.

⁷⁵⁷ Schwemer 2008, 137 f.

⁷⁵⁸ Vö. Gerçek 2017b.

bizonytal állami feladattá nyilvánította ezt a tevékenységet, és létrehozta az ehhez szükséges bürokratikus apparátust is – ezt mi sem bizonyítja jobban, mint egy 2004-ben Hattusában előkerült szöveg (KBo 62,5), amely részletes topográfiai leírást közöl a Sassuna nevű város felé vezető út mentén található tereptárgyakról.⁷⁵⁹ Egy rövid részlet:

KBo 62,5 (CTH 230)

1. [I]-[NA] KASKAL ^{URU}Ša-a-aš-šu-u-na ZAG-[az]
2. [ka]-ru-i-li-iš AN.ZA [GAR₃] UDUN-[aš]
3. [til-it-ta-pa-lu-an-ti-iš SAG.DU-iš
4. [HUR.]^{SAG}Mu-ra-an-hi-la-aš HUR.SAG-aš
5. al-pu-u₂-wa-ra-aš iš-kan₂-za SAG.DU-iš

A Sassuna felé vezető úton jobbra: egy régi torony, egy kemence, *tittapaluwant*-⁷⁶⁰, fent (van).
A Muranhila hegy kerek' és felkent, fent (van).

A felsorolás hasonlóképpen folytatódik, mérgező vízű (?)⁷⁶¹ forrás, szentély, jellegzetes alakú kő, kőfejtő, újabb torony, tó stb. említésével. Mintha egy térkép leírását látnánk magunk előtt – az ilyen információk mind hadjáratok tervezésénél, mind pedig földadományozások előkészítésekor rendkívül hasznosnak bizonyulhattak.⁷⁶² Ezért nem meglepő, hogy az ilyen jellegű tudásanyagot a hettita adminisztráció gyűjtötte, írásban rögzítette és archiválta, majd pedig szükség esetén fel is használta.

V. 4. 2. 2. Politikai viszonyok változása

V. 4. 2. 2. 1. A kaska veszély és a megoldási stratégiák

A III. fejezetben részletesen elemeztük a hettiták és a kaskák hosszú és mozgalmas viszonyrendszerét, ezért most eltekinthetünk a részletek újbóli ismertetésétől – viszont röviden a kérdéskör politikai vetületeit és azok az állam berendezkedésére vonatkozó hatásait helyezük a középpontba. Ebben a kontextusban értelmezzük a „koncentrikus invázió” által jelentett kihívást is.

⁷⁵⁹ Kiadja: Loretz–Rieken 2007.

⁷⁶⁰ Hapax.

⁷⁶¹ Vö. Simon 2020b.

⁷⁶² Gerçek 2017c, 51 f.

A nagyszámú és a hettiták számára kezelhetetlen ellenséggel való megküzdés stratégiai szinten három nagyobb csoportra osztható: a kitérés taktikája, a helyszínen való (tüneti) kezelés, illetve rendszerszintű megoldás keresése. Mindháromra találunk példát, amelyeket röviden bemutatunk és értékelünk.

A kaskák térnyerésének a hettiták számára egyik legnagyobb tehertétele az volt, hogy az állami kultusz egyik kiemelt központja, Nerik azon a területen feküdt, amelyet a hettiták már nem tudtak biztonságosan megközelíteni. Az istenség tiszteletének elhanyagolása, a kultikus tevékenységek beszüntetése szóba sem jöhetett,⁷⁶³ ezért nem maradt más hátra, mint a kultuszt azonnal kimenekíteni és egy másik városban, Hakmisban berendezni, amíg a helyzet jobbra nem fordul.⁷⁶⁴ A szokatlan megoldást a hettita király kultikus kötelezettségei tették szükségessé, illetve a kérdés halaszthatatlansága – ha nem hajtja végre a kötelezően előírt kultikus cselekményeket, a király rituális vétséget (mulasztást) követett volna el, amit csak hosszadalmas és körülményes tisztítási eljárásokkal lehetett volna jóvátenni. A menekülés/kimenekítés volt a sürgős megoldás akkor is, amikor több oldalról érte támadás a birodalmat III. Tudhaliya alatt – ekkor valószínűleg időlegesen Sapinuwába helyeződött át a királyi udvar.⁷⁶⁵

Természetesen próbálták a helyszínen is kezelni a súlyos problémát: különféle békés és erőszakos (katonai) megoldásokkal igyekeztek visszaszorítani az ellenséget és az elvesztett területeket újra ellenőrzésük alá vonni. Ez nagyon időigényes feladat volt, ráadásul a hettita államgépezet rendkívül sok (főleg katonai) erőforrást volt kénytelen mozgósítani annak érdekében, hogy sikereket érjen el – de hiába, mert ha meghátrálásra is tudta kényszeríteni a kaskákat, ez legfeljebb időleges eredményt hozott: a kaskák újra meg újra visszatértek.

A rendszerszintű megoldáskeresés már a kaskákkal való megállapodások kötésében tetten érhető – a hettiták azt a módszert kívánták alkalmazni, amit nem túl sokkal korábban vezettek be és alkalmazták sikerrel. Kaska viszonylatban ez sem működött. Korábban már jeleztük: összefüggést vélünk felfedezni a kaska (és a koncentrikus) invázió, illetve az I. Tudhaliya és I. Arnuwanda nevéhez fűződő reformtevékenység között, amikor is a korábbi laza, jellemzően családi alapokon nyugvó hatalmi-igazgatási struktúra helyett egy kötöttebb, szabályozottabb, nyomon követhetőbb és számon kérhetőbb rendszer felé tettek határozott lépéseket. Az ellenség megjelenése a határok mentén (sőt behatolása a Hettita Birodalom központi területeire) mint politikai probléma a korábbi

⁷⁶³ Ld. Arnuwanda és Asmunikal hosszú imáját (CTH 375.1), KUB 17,21+ col iii. 12 ff.

⁷⁶⁴ Uo. col iv. 5 ff. Hakmis történetéhez ld. Alparslan 2010 (különösen 31 f.). Ld. még Klinger 2008, leginkább a kultusz visszaállításával kapcsolatosan.

⁷⁶⁵ Ld. Süel 2009., Süel–Süel 2013.

hatalomgyakorlási módszertan és eszköztár átgondolására és felülvizsgálatára készítette az uralkodó elitet, és rendszerszintű változtatásokat eszközölt egy konkrét politikai krízishelyzettel való megküzdés kapcsán.

V. 4. 2. 2. 2. Legitimációs krízis – III. Hattusili és IV. Tudhaliya

III. Hattusili trónra lépésének eseményei elég jól ismertek, ezért nyugodtan eltekinthetünk azok részletes ismertetésétől.⁷⁶⁶ Ennél fontosabb azonban, hogy ezt az epizódot tágabb kontextusban szemléljük, hogy megérthessük annak a politikai megrázkódtatásnak a lényegét, amely a Hettita Birodalom egyes alapvetőnek tekintett vonásainak és értékeinek az átértékelésére készítette a korabeli politikai elitet. A tágabb kontextus pedig a királyi család egymással konkuráló ágainak összetűzései voltak, amelyek II. Mursili halála után ismételten felerősödtek és meghatározták a Hettita Birodalom politikai mindennapjait. Az egyik utolsó nagy törés éppen a II. Muwatalli vonalát továbbvivő Urhi-Tesub/III. Mursili, illetve nagybátyja, a későbbi III. Hattusili között alakult ki.⁷⁶⁷ Ezt tetézte (bár időben megelőzte) II. Muwatalli azon döntése, hogy a fővárost elköltözteti Hattusából délre, Tarhuntassába – ennek okairól régóta vitáznak a kutatók.⁷⁶⁸ Ténykérdés, hogy a birodalmi elit nem nézte jó szemmel ezt a lépést, mivel (a többi, szintén elég drasztikus következmény⁷⁶⁹ mellett) egyértelműen a politikai hálózatok átstrukturálódását eredményezte, és nagy gazdasági erőforrásokat igényelt a végrehajtása.⁷⁷⁰ Az uralkodó eliten belül lassacskán körvonalazódó erővonalak a trón (esetleg önjelölt) várományosait sem hagyták érintetlenül – vannak arra utaló jelek, hogy Urhi-Tesub és apja, II. Muwatalli viszonya sem volt felhőtlen.⁷⁷¹ Uralkodóként Urhi-Tesub (feltehetőleg az őt támogató hatalmi csoportosulás nyomására, amelynek ekkoriban még nagybátyja, Hattusili⁷⁷² is tagja lehetett) feladta az új fővárost, és mindenestül visszaköltözött Hattusába – majd hamarosan elmérgesedett a viszonya nagybátyjával, és kitört a polgárháború.

⁷⁶⁶ Ld. Klengel 1999, 228 ff., Bryce 2005, 246 ff.

⁷⁶⁷ Giorgieri 2008, 366. Ld. még Giorgieri–Mora 2010, 142 ff.

⁷⁶⁸ Vö. Matessi 2016, 145 ff.

⁷⁶⁹ Erről röviden: Taracha 2007, 756.

⁷⁷⁰ Matessi 2016, 146.

⁷⁷¹ D'Alfonso 2014, 219.

⁷⁷² Hattusili később egy, az Arinna-i Napistennőnek szóló imájában (CTH 383; KUB 14,7 Rs. col i. 2-10., új kiadása Rieken et al. 2015) nyomatékosan hangsúlyozta, hogy neki a döntésben és végrehajtásban nem volt szerepe, sőt ellenezte.

III. Hattusili erőszakos és a hettita trónöröklési rendet sértő hatalomra kerülése (a kijelölt és megkoronázott uralkodó eltávolítása) nemhogy elsimította volna a viszályokat, hanem azoknak új lendületet adott, és végig kísért(ett)e nem csak III. Hattusilit, hanem fiának, IV. Tudhaliyának az uralkodását is. III. Hattusili egyrészt jelentős propaganda-energiákat mozgatott meg annak érdekében, hogy legitimálja uralmát, másrészt pedig módszeresen alá is ásta azt: egyrészt Tarhuntassát II. Muwatalli egy másik fiának, Kuruntának engedte át egy olyan szerződés megkötése révén, amely rendkívüli függetlenséget (és örökölhető trónt) biztosított számára,⁷⁷³ másrészt pedig (valószínűleg felesége, Puduhepa közbenjárására) leváltotta a kijelölt trónörökös, Nerikkailit. A konfliktusok és az egyes érdekcsoportok egymást keresztező elköteleződéseinek erdejéből már alig lehetett kilátni.

Ahhoz, hogy uralmukat valamelyest szilárdabb alapokra helyezzék, III. Hattusilinek és IV. Tudhaliyának gigászi erőfeszítéseket kellett tenniük, hiszen szünet nélkül viselték a trónbitorló bélyeget, és bármikor számíthattak rá, hogy valaki megkérdőjelezi uralmuk jogosságát. Ennek megfelelően hatalmuk legitimitásának, ideológiai alapjának és megdönthetlenségének biztosítása érdekében számos módszert és stratégiát fejlesztettek ki – a következőkben ezeket próbáljuk feltérképezni.

Első és legfontosabb stratégia a királyi hatalom (konkrétan III. Hattusili és IV. Tudhaliya hatalmának) a szakrális szférához való közelítése volt, méghozzá olyan mértékben, ami korábban a Hettita Birodalomban nem volt jellemző. Evvel kapcsolatosan elsőként érdemes a hagyományosan „III. Hattusili apológiája”⁷⁷⁴ néven elhíresült szöveget, az ókori keleti propagandaszövegek egyik legkiválóbbját,⁷⁷⁵ alaposabban megvizsgálnunk. A kompozíció műfajáról és keletkezésének céljáról a kutatók véleménye erősen eltér egymástól. Vannak, akik királyi ediktumként tekintenek rá, mások alapítási dokumentumnak tartják,⁷⁷⁶ megint mások pedig (az életút és politikai karrier közös elemeinek kihangsúlyozása nyomán) a trónörökös: IV. Tudhaliya kijelölésének és megerősítésének célját látják mögötte,⁷⁷⁷ de felfogható Istár-himnuszként is.⁷⁷⁸ Természetesen mindegyik elgondolás helyes, de legvalószínűbb az, hogy alapítási dokumentumról van

⁷⁷³ CTH 106.2, ld. Van den Hout 1995.

⁷⁷⁴ Mérvadó kiadása: Otten 1981.

⁷⁷⁵ Vö. Archi 1971, Hoffner 1975

⁷⁷⁶ Van den Hout 1998, 62. szerint az ellene lázadó, fekete mágiát alkalmazó, ezért száműzött Arma-Tarhunta és családja elkobzott vagyonát használta fel Hattusili a kultusz megalapítására, amelynek ő maga és fia, a későbbi IV. Tudhaliya lett volna a főpapja. Ld. még Schuler 1982, 389. n. 3. korábbi irodalom felsorolásával.

⁷⁷⁷ Imparati 1995.; a dokumentum keletkezését is későbbre, Tudhaliya trónörökössé való kinevezésének (és Nerikkaili ezen pozícióból való elmozdításának) idejére datálja.

⁷⁷⁸ Így pl. Parker 1999, 269.

szó, amely magában foglal más elemeket (pl. hosszú történeti bevezetés, ima Istárhoz, privilégiumok adományozása) is. Szempontunkból annyit érdemes rögzíteni, hogy erőteljesen propagandisztikus szövegről van szó, amelyben a király (többek között) elbeszéli előéletét és trónra kerülésének körülményeit. Már a bevezetésében hangsúlyozza (kénytelen hangsúlyozni) származásának kiemelkedő mozzanatait: hivatkozik apjára, II. Mursilira, majd két dicső elődöt említ: Suppiluliumát és I. Hattusilit, akinél még a „Kussara királya” régi uralkodói címet is feleleveníti.⁷⁷⁹ Az egész szövegen végighúzódik az isteni kiválasztottság⁷⁸⁰ és védelem motívuma: samuhai Istár istennő, akit úrnőjének nevez, fiatal korában kiválasztotta őt, és attól fogva egy percig sem hagyta magára élete során; isteni hatalmával átsegítette betegségeken, előtte ment a háborúban, feleséget adott mellé, és védelmezte őt rosszakaróival szemben. Az istennő többször megjelent neki és feleségének álmában, és adott neki utasításokat – akkor is, amikor unokaöccse, az éppen uralkodó III. Mursili/Urhi-Tesub ellen készült fellépni:

KUB I,1+ (CTH 81) col iv.

7. am-mu-uk-ma LUGAL-UT-TA ^dIŠTAR GAŠAN-IA an-ni-ša-an-pat₂ ku-it
8. me-mi-iš-ki-it nu a-pe₂-e-da-ni me-hu-ni ^dIŠTAR GAŠAN-IA
9. A-NA DAM-IA U₃-at A-NA ^{LÚ}MU-DI-KA-wa am-mu-uk
10. pi₂-ra-an hu-u-i-ia-mi nu-wa-za-kan₂ ^{URU}KU₃.BABBAR-aš hu-u-ma-an-za
11. IŠ-TU ŠA ^{LÚ}MU-DI-KA ne-ia-ri šal-la-nu-nu-un-wa-ra-an
12. ku-it am-mu-uk nu-wa-ra-an hu-wa-ap-pi₂ DI-eš-ni hu-wa-ap-pi₂
13. DINGIR^{LIM}-ni U₂-UL pa-ra-a U₂-UL ku-wa-pi₂-ik-ki tar-na-ah-hu-un
14. ki-nu-na-ia-wa-ra-an kar-ap-mi nu-wa-ra-an A-NA ^dUTU ^{URU}TUL₂-na
15. AŠ-ŠUM ^{LÚ}SANGA-UT-TIM ti-it-ta-nu-mi ...

(De mivel) nekem a királyságot Istár, az én úrnőm, korábban odaígérte, abban az időben Istár, az én úrnőm, hitvesemnek megjelent álmában: „Férjednek elébe megyek <segítségül>, és egész Hattusa hitvesed oldalára áll majd! Mivel én tettem naggyá, sosem fogom gonosz ítéletnek, gonosz istennek kiszolgáltatni. Most felemelem őt és az arinnai Napistennő papjává teszem. ...”

⁷⁷⁹ CTH 81. § 1. (Otten 1981, 5.) A genealógiához és a királyi címekhez ld. von Schuler 1982, 393–394., illetve összefoglalóan Gonnet 1979. Hozzátehetjük: III. Hattusili nem volt I. Hattusili egyenesági leszármazottja, bár egyre több bizonyíték utal arra, hogy I. Hattusili „Kussara királya” viszont lehetett, mielőtt székhelyét Hattusába helyezte (vö. Sürenhagen 2001, 405., Gilan 2020, 210.)

⁷⁸⁰ Amire egyébként a hettita királyok történeti szövegei viszonylag ritkán hivatkoznak, ld. Hutter-Braunsar 1998, 334.

Sőt, nem csak neki, hanem az ellenség üldözöttjeinek (azaz az ő potenciális támogatóinak) is, közölve velük, hogy kinek az oldalán áll:

KUB 1,1+ (CTH 81) col iv.

18. nu-za ^dIŠTAR GAŠAN-IA pa-ra-a ha-an-da-an-da-tar a-[(pi₂)]-ia-ia
19. me-ek-ki te-ek-ku-uš-[(ša-nu)]-[ut] nu ^mUr₂-hi-^d[(U)]-[up] aš BE-LU^{HL.A}
20. ku-i-e-eš ku-wa-pi ar-ha [(u)]-i-ia-at nu-[(uš)]-[ma] aš ^dIŠTAR U3-at
21. in-na-ra-u-wa-aš-ma-aš da-ri-ia-an-[te]l-[(eš KUR.KUR)]^{MEŠ URU} Hat-ti-ma-wa-[kan₂]
22. hu-u-ma-an-da ^dIŠTAR A-NA ^mHa-at-[(tu-ši-li)] an-da-an
23. ne-eh-hu-un ...

Istár, az én úrnőm, nagy gondoskodást mutatott irányomba. És a nagyuraknak, akiket Urhi-Tesub elüldözött, Istár megjelent álmukban, mondván: „Hatti mindösszes országait én, Istár, Hattusili felé fordítottam.”

Hovatovább, az istennő kaskákat is rábírta, hogy álljanak támogatottja mögé:

KUB 1,1+ (CTH 81) col iv.

27. LU₂^{MEŠ} Ka-aš-ka^[HL][(^Aku-i-e-eš ku-u-ru)]-[ur] e-še-er
28. na-at-mu EGIR-[an] [(ti-i-e-er)] [^{URU}KU₃.BABBAR-aš-ša-mu hu-u-ma-an-za
29. EGIR-an ti-ia-[at]...

A kaskák, akik velem szemben ellenségesek voltak, most mögém álltak, egész Hattusa mögém állt.

Az isteni kiválasztás érdekes mozzanata, ahogyan Istár magához szólította a gyermek Hattusilit: apjának álmában⁷⁸¹ (bátyja képében) azt jósolta, hogy rövid lesz az élete, de ha a beteges gyermeket az istennő szolgálatára adja, életben fog maradni.

KUB 1,1+ (CTH 81) col i.

13. [(nu ^dIŠTAR)] GAŠAN-IA A-NA ^mMur-ši-li A-BI-IA U₃-it ^mNIR.GAL₃-in ŠEŠ-IA
14. u-i-ia-at A-NA ^mHa-at-tu-ši-lu-wa MU^{KAM HL.A} ma-ni-in-ku-wa-an-te-eš
15. U₂-UL-wa-ra-aš TI-an-[na]-[(aš)] [nu]l-wa-ra-an am-mu-uk pa-ra-a
16. pa-a-i nu-wa-ra-aš-mu ^{LÜ}[(ša)]-[an] ku-un-ni-iš e-eš-du

⁷⁸¹ Az álmok kitüntetett szerepéhez ld. Frantz-Szabó 1995, 2013–2015., Mouton 2006. (főleg 9–10.)

17. nu-wa-ra-aš TI-an-za nu-[mul] [(A-BU)]-IA DUMU-an ša-ra-a da-a-aš
 18. nu-mu A-NA DINGIR^{LIM} IR₃-an-ni pe₂-eš-ta ...

Istár, az én úrnőm, Mursilinek, atyámnak, álmot küldött fivérem, Muwatalli (képében): „Hattusili számára az évek rövidek, nem fog sokáig élni. Add át őt nekem, hogy papom legyem, akkor életben marad.” Akkor atyám engem, a fiút, az istenség szolgálatára átadott.

Ezen a ponton szembesíthetjük a beszámolót más forrásokkal: tudjuk például, hogy Hattusili valóban sokat betegeskedett gyermekkorában, és apja, II. Mursili egyik fő bizalmasa, Mittannamuwa írnok gondjaira bízta.⁷⁸² A herceg valóban megérte a felnőttkort, és végigjárta a királyi hercegek „szamárlétráját”: hadseregarancsnok lett, majd a testőrgárda főparancsnoka, végül tartománykormányzó, alkirály – Istár vigyázó felügyelete mellett. Tanulságos felidézni azt a gesztust, amit a szövegben gyakran olvashatunk: az istennő kézen fogta őt és vezette a helyes úton. A szöveggel kapcsolatosan tehát rögzíthető, hogy a legitimáció szempontjából legkritikusabb mozzanatot, a trón jogszerűtlen megszerzését olyan síkon magyarázza, hogy a kritikusok egy istennővel, Istárral kerüljenek szembe, amikor megkérdőjelezi Hattusili uralkodását. *Taracha* arra is felhívja a figyelmet, hogy a hivatkozott védőistenek (Nerik viharistene, de főleg a samuhai Istár) előtérbe helyezése – és ezzel párhuzamosan a korábbi pantheon (főleg Tesub) háttérbe szorítása – tudatos (politikai) döntésként értékelhető: a trónra lépése előtti felemelkedésében szerepet játszó körök (további) támogatását kívánta biztosítani, „járulékos” eredményként pedig új politikai teológiai elemeket teremtett bizonyos anatóliai kultuszok preferálása révén.⁷⁸³

Érdemes felfigyelni (a későbbi IV.) Tudhaliya szerepére is a szövegben. A 12 §⁷⁸⁴ röviden újra feleleveníti Hattusili útját a trón felé:

KUB 1,1+ (CTH 81) col iv.

41. nu-za DUMU.LUGAL e-šu-un nu-za [GAL] ME-ŠE-DI ki-iš-ha-ha-at
 42. GAL ME-ŠE-DI-ma-za LUGAL KUR Ha-ak-[pi]-[(iš)]-ša ki-iš-ha-ha-at LUGAL KUR [Ha-ak-(piš-ma-za)]
 43. LUGAL.GAL nam-ma ki-iš-ha-[ha-at] nam-ma-mu-kan₂ ^dIŠTAR [(GAŠAN-IA)]
 44. ^{LÚ.MEŠ}ar-ša-na-[at]-[(tal-lu-uš ^{LÚ.})]^{MEŠ}har-pa-na-al-li-uš
 45. BE-LU^{HIA} DI-NI-IA [(ŠU-i da-)]a-iš nu ku-i-e-eš [(IŠ-TU ^{GIS}TUKUL e-kir)]

⁷⁸² KBo 4,12. Rs. 5-11. (CTH 87), a vonatkozó szöveghely fordítását ld. fent.

⁷⁸³ Taracha 2009, 264 ff.

⁷⁸⁴ Otten 1981, 26–29.

46. ku-i-eš UD-az-za [(e-kir na-aš-)]-[zal [(hu-ma-)]-fan]-te-eš-pat₂ GAM-an [ar-hal]
 47. zi-en-ha-ah-hu-[(un nu-mu)] ^dIŠTAR GAŠAN-IA LUGAL-UT-TA ŠA KUR Ha-at-[(ti)]
 48. pe₂-eš-ta

Herceggént a testőrség parancsnoka lettem. Testőrparancsnokként Hakmis királya lettem. Hakmis királyból nagykirály lettem. Továbbá Istár, az én úrnőm, az irigyeimet és ellenségeimet bíróságon ellenfélként kezemre adta. Némelyikük fegyver által halt meg, mások <természetes> haláluk napján. Mindenkit elintéztem. Istár, az én úrnőm, nekem adta a királyságot Hatti ország felett.

Néhány sorral lejjebb megjelenik Tudhaliya:

KUB 1,1+ (CTH 81) col iv.

76. ... DUMU-IA-ia-at-ta
 77. [(^m)]Tul-ut-ha-li-ia-an IR₃-an-ni pa-ra-a pi₂-ih-hu-un nu E₂ ^dIŠTAR
 78. [(^m)]Tul-ut-ha-li-ia-aš DUMU-IA ta-par₂-du nu-za am-mu-uk IR₃ DINGIR^{LIM}
 79. [(a-pa-)]-aš-ša IR₃ DINGIR^{LIM} e-eš-du ...

Fiamat, Tudhaliyát a szolgálatodra rendeltem, és Istár házáat Tudhaliya, a fiam irányítsa! Én az istenség szolgája vagyok, és ő [ti. Tudhaliya] is legyen az istenség szolgája!

Az apa tehát átadta fiát az istennő szolgálatára – ugyanazt az aktust hajtotta végre Hattusili is fiával, mint amit apja, II. Mursili vele ifjúkorában. Ezáltal elindította őt azon az úton, amin maga is végigment a királyság felé: herceg – testőrparancsnok – Hakmis királya – nagykirály,⁷⁸⁵ hogy minden kétséget kizáróan neki biztosítsa a trónt.

Az isteni szférához való közelítés, úgy tűnik, nem állt meg ott, hogy a királyok egy bizonyos istenséghez kötődve, tőle eredeztetik kiválasztottságukat, tőle remélnék védelmet és segítséget. Bizonyos mezopotámiai példákkal ellentétben⁷⁸⁶ a hettita királyokról úgy véljük, hogy nem tekintették magukat istennek (sem életükben, de még haláluk után sem), tekintetbe véve azt is, hogy a király halálával kapcsolatosan (eufemisztikusan) használt⁷⁸⁷ kifejezés (DINGIR^{LIM} kiš-) azt jelenti szó szerint, hogy „istenné válik”. Ez a

⁷⁸⁵ Imparati (1995, 155.) egyenesen investitúrának nevezi ezt a lépést. Ld. még Van den Hout 1991b, 298 f. további bizonyítékokkal arra vonatkozóan, hogy trónra lépése előtt Hattusili rendkívüli feladatokat bízott fiára, hogy rátermettségét bizonyíthassa.

⁷⁸⁶ Ld. Sallaberger 2002. A komplex témakörbe bevezet Brisch 2013.

⁷⁸⁷ A kifejezés használata nem terjedt ki azokra az esetekre, amikor a királyt meggyilkolták, ld. részletesen Hutter-Braunsar 2001.

megállapítás még akkor is helytállónak tekinthető, ha a királyi család elhunyt tagjaival kapcsolatos kultikus cselekményeket figyelembe vesszük: szobraiknak pl. áldozatot mutattak be,⁷⁸⁸ de a vonatkozó szövegekben,⁷⁸⁹ és egyetlen más hettita szövegben sem írták isten-determinatívummal a király nevét. Ezzel szemben egyes uralkodók ikonográfiai programjában bőven találunk utalásokat arra, hogy bizonyos hettita uralkodók már életükben érvényesíteni kívánták isteni mivoltukat. Ezek a képi ábrázolások egyrészt pecsétlenyomatokon, másrészt pedig különféle reliefsen maradtak fenn az utókor számára.

Az ábrákon feltüntetett néhány kép segítségével végigkövethetünk egy folyamatot, amely kezdeti fázisában a hettita király és védőistensége közötti különleges viszonyt hangsúlyozta (ez a szöveges forrásokban is lecsapódik), majd fokozatosan abba az irányba mozdult el, hogy a hettita királyt is isteni attribútumokkal ábrázolja. Az első lépést II. Muwatalli tette meg, amikor önmagát védőistenének, a villám (*pihaššašši*) viharistenének óvó ölelésében ábrázoltatta egy pecsétlőn, amelynek lenyomata a hettita fővárosban került elő.⁷⁹⁰ (9. ábra) Ezen az ábrázoláson, illetve amely fiát és utódát III. Mursili/Urhi-Tesubot ábrázolja Tesub isten ölelésében (10. ábra), jól látszik, ahogyan az istenség nem csak átöleli védencét, hanem a kezét is fogja, így vezeti őt. Ezen a ponton érdemes felidézni III. Hattusili apológiáját, amelyben több helyen olvashatjuk, hogy Istár kézen fogta őt és úgy vezette a helyes úton. Nagyon valószínű, hogy ezeknek a szöveghelyeknek ikonográfiai megjelenítésével állunk szemben.⁷⁹¹ Sajnos III. Hattusili esetében pillanatnyilag nem rendelkezünk ilyen jellegű ábrázolással, de biztosra vehető, hogy neki is volt ilyen pecsétnyomója, méghozzá a hivatalos állami pecsétlője. A II. Ramszesszel kötött szerződésének szövegében, az egyiptomi változatban, ugyanis fennmaradt a szerződésen található pecsétlenyomatok leírása, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Széth, azaz a viharisten átöleli Hattusilit, és közli a pecsétlenyomat szövegét (azaz Hattusili genealógiáját) is.⁷⁹² Hasonló ábrázolások fennmaradtak Hattusili fia és utóda, IV. Tudhaliya esetében is, aki Sarruma isten ölelésében látható (11. ábra, 12. ábra), ám a pecsétlenyomatot (13. ábra) gondosabban szemügyre véve egy további érdekességre figyelhetünk fel, ami az említett folyamat szempontjából kulcsfontosságú.

⁷⁸⁸ Vö. Haas 1994, 244 ff.

⁷⁸⁹ Ld. Otten 1951, 64 ff.

⁷⁹⁰ Beran 1967 Nr. 250a, 251a. Szöveges leképezése: Muwatalli imája a villám viharistenéhez (CTH 381.: KUB 6.45 + KUB 30.14. col. iii. 71. ff), vö. Singer 1996, 68.

⁷⁹¹ Klengel 2002, 208.

⁷⁹² Edel 1997, 82 f.

Mezopotámiában és Anatóliában az istenségek legjellemzőbb ikonográfiai jegye a szarvkorona.⁷⁹³ A szarvkoronát viselő alak nagy biztonsággal azonosítható istenként, és minél több a fejedőn a szarv, annál hatalmasabb istenséggel állunk szemben. Mindezek tekintetében érdemes felfigyelni III. Hattusili ábrázolására a fraktini sziklareliefen: az uralkodó ugyanolyan (szarv)koronát visel, mint az istenség, akinek italáldozatot mutat be! (13. ábra) Hasonló típusú (csak váltakozó fegyverrel ellátott) ábrázolásmódot figyelhetünk meg IV. Tudhaliya (11. ábra, 14. ábra), illetve az utolsó hettita király, II. Suppiluliuma esetében (15. ábra) is – utóbbiaknál már a szarvak száma is jelentősen megnőtt. Megállapíthatjuk tehát, hogy III. Hattusilitól kezdődően a hettita királyok még életükben isteneknek kijáró tiszteletet szerettek volna érvényre juttatni önmagukkal szemben. Ezt nem explicit tették, hanem metakommunikatív eszközökkel, amelyek bizonyos szempontból akár hatásosabbak is lehettek a kevesek számára hozzáférhető és érthető írásos forrásoknál. Kétségkívül ebbe a vonulatba tartozik az a hieroglif (tehát képszerű jelekkel írt) luvi nyelvű felirat is, amelyet Emirgazi mellett találtak, és amelyben (valószínűleg IV.) Tudhaliya önmaga számára italáldozatot követel.⁷⁹⁴

A vázolt folyamat magyarázata egyértelműen a politikai viszonyokban keresendő. Nem véletlen ugyanis, hogy az ilyenfajta ábrázolások akkor jelentek meg először, amikor a szilárdnak tűnő Hettita Birodalomban megmutatkoztak azok a válságjelek, amelyek később a birodalom bukásában is szerepet játszottak. III. Hattusili különösen érdekes ebből a szempontból, ugyanis trónra lépésének körülményei mindenképpen a királyi hatalom gyengülését vetítették elő, amit a birodalom a felemelkedő Egyiptom és főleg AsszírIA árnyékában nem engedhetett meg magának. Az erőt és a rátermettséget isteni háttérrel, támogatással és sugalmazással alátámasztani az ókori Keleten is a leghatásosabb legitimációs stratégiának számított, és tulajdonképpen visszatérést is jelentett a hettita királyság, királyideológia gyökereihez, azaz a király és az istenek közvetlenebb, személyesebb kapcsolatához.⁷⁹⁵ III. Hattusili és IV. Tudhaliya „propagandagépezete” ezt az eszközt több kommunikációs síkon alkalmazta.

A vizuális propaganda más csatornákon is erőteljesen megnyilvánult. Ezek közül a legfontosabb kiemelni a fővárosban és környékén végzett nagyszabású építési munkálatokat, amelyek a két király uralkodási ideje alatt történtek. A kutatás⁷⁹⁶ sokáig magáévá tette azt a nézetet, amit a Karakuyu falucska melletti duzzasztómedence falában talált

⁷⁹³ Vö. Boehmer 1967., Boehmer 1972–1975.

⁷⁹⁴ Van den Hout 1995, 561–562., illetve részletes elemzéssel Hawkins 1995, 86 ff.

⁷⁹⁵ Sürenhagen 2001, 404.

⁷⁹⁶ A legautentikusabb szakemberek: Hattusa ásatását vezető régészek nyomán. (Ld. Bittel 1970, Neve 1996.)

hieroglif lúvi felirat sugallt, amely szerint Hattusa Tudhaliya városa,⁷⁹⁷ és a Felsőváros kiépítése az ő nevéhez fűződik. Az újabb kutatások⁷⁹⁸ jelentősen finomították a főváros különféle fejlődési fázisainak kronológiáját, így nem jelenthetjük ki kategorikusan, hogy Hattusa jelentős fejlesztése csak és kizárólag III. Hattusili és IV. Tudhaliya nevéhez köthető. Ami viszont elég nagy bizonyossággal ebben a korszakban nyerte el végső formáját, az a fővároshoz közeli sziklaszentély, Yazılıkaya.⁷⁹⁹ De nem csak a főváros és környékének építési programjára érdemes felhívni a figyelmet, hanem más reprezentatív építményeket és egyéb, szintén propagandisztikus üzeneteket hordozó és közvetítő tereptárgyakat. Csak hogy néhányat említsünk: IV. Tudhaliya a fővárostól délkeleti, tehát egyértelműen Tarhuntassa irányában,⁸⁰⁰ Yalburtnál egy mesterséges tavat létesített, amelynek medencéjét övező 22 darab kőtömbön hieroglif lúvi felirat olvasható a király sikeres hadjáratáról Lukka térségében.⁸⁰¹ A felirat tartalmilag szorosan összefügg az Emirgazi-oltár feliratával,⁸⁰² ami 200 km-re délkelet felé található Yalburttól, tehát orientációja szempontjából ismét Tarhuntassa lehet a „célpont”. Egyetérthetünk azzal a feltételezéssel,⁸⁰³ amely szerint a hettita magterület határán elhelyezett reprezentatív építmények, illetőleg (esetenként felirattal is ellátott) sziklareliefek⁸⁰⁴ egy jól felépített politikai koncepció mentén a vizuális propaganda, az adott politikai, földrajzi és társadalmi tér dominanciájának céljait szolgálták. A Yalburt-medence, illetve az Emirgazi-oltár mint reprezentatív állami építmények, illetve a feliratok tartalma (ami nyilvánvalóan sokkal szűkebb „publikum” számára volt kódolható) egyértelmű jelzés volt a központi hatalom részéről az adott területen érvényesíteni kívánt befolyásról⁸⁰⁵ (ebben a konkrét esetben: a katonai akciókhoz szükséges felvonulási út biztosítása, illetve a Tarhuntassával szembeni erődemónstráció⁸⁰⁶).

⁷⁹⁷ Ehringhaus 2005, 49 f.

⁷⁹⁸ Seeher 2006. vitaindító tanulmánya után; összefoglalóan: Schachner 2011a, illetve az éves ásatási beszámolók.

⁷⁹⁹ Ld. Seeher 2011, 146 ff. Yazılıkaya szerepéhez a hettita állam, vallás és azon belül is az ősök kultuszáról ld. Bonatz 2007, 115.

⁸⁰⁰ A helyszínválasztás szándékoltásával kapcsolatosan ld. Harmanşah 2015, 46., 66.

⁸⁰¹ A lelőhely jelentőségéről és a környéken folyó régészeti projektről ld. Harmanşah et al. 2014.

⁸⁰² Harmanşah 2015, 79.

⁸⁰³ Matessi 2016, 149.

⁸⁰⁴ Vö. Simon 2012. a sziklareliefek funkciójáról és az ábrázolások tipológiájáról.

⁸⁰⁵ Vö. Van den Hout 1995b, Bonatz 2007. A (hettita és helyi) királyokat, hercegeket, tisztviselőket ábrázoló reliefek és építmények részletes elemzését adják Glatz–Plourde 2011 (57 ff.)

⁸⁰⁶ IV. Tudhaliya unokatestvére, Kurunta sem maradt adós a vizuális erőfitogtatással: a hatípi reliefen (ld. Ehringhaus 2005, 101 ff.) nagykirályként aposztrofálta magát. A relief pont Tarhuntassa és a hettita területek (az Alsó Ország) határán található! Ehhez ld. De Martino 2018, 36.

A legitimációs krízissel kapcsolatos megküzdési stratégiák áttekintésekor nem kerülhetjük meg a rövid visszautalást az államigazgatás szervezetében végbement változásokra. A királyi családtól független új hivatalnoki réteg (a *homo novus* kifejezés⁸⁰⁷ alkalmazása egyáltalán nem áll messze a valóságtól) kialakítása és helyzetbe hozása egészen nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a lassacskán átláthatatlanul szövevényes rokonsági kapcsolatok, illetve az ezen alapuló (patrimoniális, ám egyben bürokratikus vonásokat is mutató) igazgatási rendszert ellensúlyozza egy, a király személyéhez (a hűségük révén) közvetlenül kötődő és lojális szak-apparátussal.⁸⁰⁸ Itt érdemes visszatérnünk egy megjegyzés erejéig az egyik hűségesküt rögzítő szöveg kolofónjára:

KUB 26,1+ (CTH 255.2) col iv.

54. DUB.1-PU ŠA MA-ME-TI

55. I-NA^{URU}U-uš-ša

56. ŠA LU₂^{MEŠ} SAG

Az eskü első táblája, Ussa városában, a hivatalnokoké.

Ebben a szövegben találtunk utalást arra, hogy a jelen lévő és távol lévő hivatalnokoknak is le kell tenniük az esküt (ld. fent). Az eskütétel helyszíne különösen figyelemre méltó: Ussa Tarhuntassa területéhez tartozott.⁸⁰⁹ Az óasszír korban Ussának saját WABARTUM-a volt,⁸¹⁰ tehát fontos része volt annak a városállami kultúrkörnek, ami az óasszír kort jellemezte, konkrétan Purushanda szűkebb régiójában. Egy lokális viharistenségről is tudunk a város kapcsán,⁸¹¹ tehát egy nem jelentéktelen településről van szó. Csak találgatni tudunk,⁸¹² hogy miért pont itt került sor az eskütétel ceremóniális aktusára, gyakorlatilag „ellenséges” területen, de egészen biztosan valamilyen rendkívüli helyzet indokolhatta a meglepő helyszínválasztást. IV. Tudhaliya azonban nem csak az új hivatalnokrétegre kívánt támaszkodni, hanem családon belül is törekedett az ellentétek elsimítására – úgy tűnik, trónra lépése után bátyját, Nerikkailit visszahelyezte a

⁸⁰⁷ Bilgin 2018, 436.

⁸⁰⁸ Ld. Mora 2016.

⁸⁰⁹ Vö. Forlanini in Weeden–Ullmann 2017, 243.

⁸¹⁰ Előfordulásait összegyűjti Barjamovic 2011, 335 n. 1400.

⁸¹¹ Ld. Singer 1996 (CTH 381: KUB 6,45+ col ii. 38.)

⁸¹² Pontosan ezt teszi Miller 2013, 55.

kijelölt trónörökös pozícióba,⁸¹³ illetve Kuruntával is új megállapodást kötött, még a korábbinál is kedvezőbb feltételekkel.⁸¹⁴

V. 4. 2. 3. Nemzetközi kapcsolatok alakulása – a nagyhatalmi státusz kiépítésének hatásai a közigazgatás szervezetére

A korábbi fejezetekben a források alapján lehetőségünk nyílt arra, hogy megállapításokat tegyünk a Hettita Birodalom területnövekedésének ideológiai mozgatórugóiról, illetve az elfoglalt területek integrációjának lehetséges folyamatairól. Megmutattuk, hogy a korai időszakban a királyideológia tartalmazta ugyan a területi expanzióval kapcsolatos isteni megbízatást – ám azt is láttuk, hogy az ezzel kapcsolatos szöveg (CTH 385 – ima az Arinna-i Napistennőhöz) a hangsúlyt a zsákmányszerzésre (és a zsákmány egy részének az istennő templomába történő eljuttatására) helyezte. A hettita Őbirodalom királyai: I. Hattusili és I. Mursili hódításai nagyjából és egészében követték is ezt az elvet, ám (az akkád Sarrukínt mintaként tekintve és követve) kísérletet tettek egy „világbirodalom” kiépítésére – ennek egyik fontos állomása Jamhadtól „elhódítani” a nagykirályságot. I. Mursili meggyilkolása után a Hettita Birodalom azonban hosszú időre visszaszorult a Taurus hegységen túlra, a világbirodalom gondolata kikerült a hettita királyok ideológiai horizontjáról. A küzdelmek, amelyeket folytattak (folytatni kényszerültek), leginkább támadások visszaveréséből vagy elvesztett területek visszaszerzéséből állt – sokáig (I. Suppiluliuma idejéig) még megelőző támadásokra sem gondoltak (legalábbis Anatólián kívüli területeken).⁸¹⁵ Ennek az is lehetett az oka, hogy a határok megsértése a Viharisten haragját keltette volna fel, és az idegen területek nyomós ok nélküli megtámadása (főleg ha azt szerződésben rögzítették és esküvel szentesítették) súlyos következményeket vonhatott maga után.⁸¹⁶

Ahogy láttuk, Kizzuwatna politikai és kulturális integrációja új fejezetet nyitott a meghódított területek Hettita Birodalomba történő beépítése szempontjából – ezt a koncepciót alkalmazták a későbbiekben is azoknál a területeknél, amelyek közvetlenül a hettita magterületek mellett feküdtek és nem volt lehetőség szignifikáns méretű

⁸¹³ A Sahurunuwának földterületet és kiváltságokat adományozó dokumentumban (CTH 225), Nerikkaili vezeti a tanúk listáját, és a ^{LÜ}tuh(u)kanti címet viseli, illetve a két Tarhuntassza szerződésben is ő szerepel első helyen mint ^{LÜ}tuh(u)kanti (CTH 106.II) vagy DUMU.LUGAL (CTH 106.I, a bronztábla). Ld. még Klengel 1991, 230 f.

⁸¹⁴ Otten 1988 – CTH 106.I, a bronztábla.

⁸¹⁵ Altman 2008a, 378.

⁸¹⁶ Gerçek 2017c, 44.

puffer-zónát kialakítani.⁸¹⁷ A hettita Újbirodalom idejére kialakuló rendszer lényegét tehát abban látjuk, hogy a központi területeket övező területeket alkirályságként szervezték meg, ahol a hettita királyi család valamelyik tagja (egy éppen aktuális, vagy egy korábbi uralkodó fia) került trónra. Királynak nevezhették magukat, saját dinasztíát alapíthattak (tehát haláluk után saját családjukban örökíthették tovább trónjukat), a fennhatóságuk alatt álló területek belső ügyeiben viszonylagos önállóságot élveztek – de továbbra is engedelmességgel tartoztak a nagykirálynak. A jogokat és kötelezettségeket szerződésekben rögzítették, amelyek a „kötelezettség és eskü” tágabb értelemben vett műfajához tartoztak, tehát szerves részét képezték a hettita politikai gondolkodásnak és hatalomgyakorlási mechanizmusoknak. A jól ismert példák (Kizzuwatna, Tarhuntassa) mellett ilyen berendezkedést látunk például a kelet-anatóliai Isuwa esetében, amelyet valószínűleg Suppiluliuma idején integrálták a birodalomba, és II. Mursili fia, Halpasulupi került trónra (akit aztán fiai és azok fiai követtek a trónon).⁸¹⁸ Az északkelet-anatóliai Tummana esetében nem ismerünk név szerint királyokat – itt csak később, valószínűleg IV. Tudhaliya idején vezették be az alkirályság intézményét (addig kormányzókról tudósítanak a szövegeink), amely „megörökölte” a korábban Hakmisből irányított területeket.⁸¹⁹

A távolabbi területeken (Nyugat-Anatóliában, vagy a Tauruson túl Észak-Szíriában) vazallus királyságokat hoztak létre, ahol egy helyi illetőségű király/fejedelem uralkodhatott a hettita nagykirály kegye által – ám a szerződéses megállapodások ezekben az esetekben sem maradhattak el.⁸²⁰ Észak-Szíriával kapcsolatban azonban olyan kihívásokkal kellett szembesülniük a hettitáknak, amely a jól bevált rendszer és módszer revíziójára és átalakítására sarkallta őket – itt is azt látjuk tehát, hogy egy új tényező megjelenése a államigazgatást új feladatok elé állította, ami sajátos megküzdési stratégiák kialakítását tette szükségessé.

Észak-Szíria kívül esett azon a zónán (akciórádiuszon), amely a Hattusa központú Hettita Birodalom számára nagyobb erőfeszítések nélkül hozzáférhető és elérhető. Egyrészt a pusztas távolság, másrészt pedig a Taurus-hegységen való átkelés nehézségei jelentősen lerövidítették azt az időintervallumot, amikor a hettita király hatékonyan tudott operálni ebben a térségben.⁸²¹ Az itt talált területek, amelyeket Mittanitól és (később) Egyiptomtól foglaltak el, eltérő politikai és gazdasági orientációval és hagyomá-

⁸¹⁷ Altman 2008a, 379.

⁸¹⁸ A királyi dinasztia isuwai ágát feltérképezi Glocker 2011, 265 ff.

⁸¹⁹ Bilgin 2018, 70 f.

⁸²⁰ Ld. D'Alfonso 2006, 308 ff.

⁸²¹ Klengel 2001, 256.

nyokkal rendelkeztek,⁸²² amelynek közös nevezőre hozása, illetve ellenőrzése bizonyára problémákat okozott. A hettita államapparátus egy teljesen új megoldási módszert dolgozott ki és vezetett be a helyzet kezelésére: létrehozta Halabban és Karkemisben „meghosszabbított karját”, ami szükséges volt az újonnan megszerzett területek hatékony ellenőrzéséhez.⁸²³ A helyzet kedvezőnek mutatkozott: éppen egyik helyen sem volt helyi uralkodó, aki a hettiták érdekeit keresztezhetette volna. A két szekundogenitúra között eleinte létezhetett valamiféle feladatmegosztás, később egyértelműen Karkemis királya volt a Hettita Birodalom legfőbb képviselője a térségben.

Halab egyrészt jelentős trófeának számított – de már I. Hattusili és I. Mursili érdeklődése is részben a város(állam) hettiták által is tisztelt viharistenének szült. Ezzel magyarázható, hogy Suppiluliuma Kizzuwatnából, egy másik kultikus központból helyezte át ide fiát, Telipinut, a „pap”-ot,⁸²⁴ akinek utódai már szintén a LUGAL címet viselték. Telipinu nem csak kultikus, hanem katonai feladatokat is ellátott, tehát eleinte valóban egyenrangúnak volt mondható fivérével, aki Karkemis trónjára került. Arra is van adatunk, hogy a hettita király (II. Mursili) „pap”-ot jelölte ki közvetítőnek bizonyos jogvitákban, akinek a fellebbviteli fóruma maga a király lett⁸²⁵ – a közvetítői szerepkör később egyértelműen Karkemis királyáé volt (ld. alább).

Suppiluliuma másik fiának, Piyassilinek is egy megállapodással kezdődött az uralkodása Karkemisben,⁸²⁶ amit továbbiak is követtek, és a karkemisi alkirály egyre nagyobb területek feletti uralmát és joghatóságát rögzítik. Itt alakult ki a Hettita Birodalom szíriai közigazgatási központja, amely önálló kancelláriával rendelkezett,⁸²⁷ a fennhatósága alatt álló szíriai fejedelemségekben állandó képviselőket tartott fenn, vitás esetekben döntőbíróként működött közre, sőt még Egyiptom uralkodójával is kapcsolatokat tartott fenn⁸²⁸ – mindezt természetesen az alapvetőnek tekinthető katonai feladatok mellett. A szakirodalom viszonylag egységes abban a tekintetben, hogy Karkemis gyakorlatilag minden téren szabad kezet kapott, a hettita nagykirálynak nem volt szükséges az észak-szíriai térség ügyes-bajos dolgaival foglalkoznia (bár esetenként megtette). *Klengel* a Hettita Birodalom Észak-Szíriában kiépített igazgatási rendszerét ebből kifolyólag nem

⁸²² Vö. Faist 2002, ld. még Otto 2012 egyes észak-szíriai városok sajátos kormányzási rendszeréről, Astata / Emar „konföderációs” berendezkedéséről Yamada 2015.

⁸²³ Hutter-Braunsar 1993, 105.

⁸²⁴ Telipinu pályafutását és szerepét részletesen tárgyalja Bryce 1992.

⁸²⁵ KBo 3,3++ col. iii. 53–58. (CTH 63), feldolgozza Miller 2007.

⁸²⁶ Singer 2001, 635. A sajnos nagyon töredékesen fennmaradt dokumentum olvasható részei Piyassili fennhatóságának határait rögzíti.

⁸²⁷ Ennek jellegzetességeit taglalja Faist 2002, 131 f.

⁸²⁸ Klengel 2001, 265.

is integrációként, hanem addícióként aposztrofálja,⁸²⁹ *Hutter-Braunsar* pedig a decentralizáció fogalmával írja le a források alapján kirajzolódó rendszert.⁸³⁰ A korábban felállított fogalmi keretünk alapján azonban a dekoncentráció a pontos kifejezés: a központ (Hattusa, vagy éppen Tarhuntassa) által már hatékonyan nem kezelhető ügycsoportok és állami feladatok kezelését a vele hierarchikus (a keretfeltételeket szerződéses megkötésben meghatározott) viszonyban álló közigazgatási szervekre (Karkemis alkirálya és az általa működtetett bürokratikus szervezet) hárítja át. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az egyes észak-szíriai államok uralkodói közvetlenül a hettita nagykirállyal álltak (esküvel szentesített) szerződéses kapcsolatban, a kapcsolat elméletileg nem ismer közbeiktatott elemeket. Ahogyan a *Maşat*-levelekben is meg tudtuk mutatni a közvetlen királyi beavatkozást a mindennapos, apró-cseprőnek tűnő ügyek esetében, ebben a kontextusban is megtaláljuk a nyomait annak, hogy a király, kikerülve a helyi reprezentánsát, egy általa megbízott hivatalnok (különmegbízott) közreműködésével rendez vitás ügyeket: egy Ugaritból előkerült dokumentum tanúsága szerint egy *uriyanni* hivatalnok gondoskodik az Ugarit és Siyannu közötti határvonal kijelöléséről.⁸³¹ Egy másik esetben pedig a hettita király (egy hozzá beérkezett panasz nyomán) utasította Emarban tevékenykedő hivatalnokát, hogy változtassa meg döntését egy tulajdonjogi ügyben, illetve erősítse meg az érintett emari kiváltságait.⁸³²

A hettita fennhatóság alatt álló Emar/Astata példájával szeretnénk röviden illusztrálni az észak-szíriai hettita hatalomgyakorlás és államigazgatás működési mechanizmusait. A jelentős múltra visszatekintő és sajátos politikai berendezkedéssel rendelkező Emar⁸³³ a hettita hódítást megelőzően Mittani fennhatósága alatt állt, amelynek részleteiről sajnos a források hiányában elég keveset tudunk.⁸³⁴ Az ezt követő hettita térnyerés következtében Emar Karkemis közvetlen fennhatósága alá került, amely fokozatosan (néhány évtizedes átmenettel) egyre nagyobb befolyást gyakorolt a város mindennapi életére. A cezúra érdekes módon eklatánsan megmutatkozik az írnioki hagyományban: két dokumentum-típus különíthető el a táblák formája, a pecsétlenyomatok típusa és elrendezése, paleográfiai megfontolások, nyelvi kritériumok és a dokumentumok formu-

⁸²⁹ Klengel 2001, 267.

⁸³⁰ Hutter-Braunsar 1993.

⁸³¹ Az esetet ismerteti Bilgin 2018, 188 f.

⁸³² Ld. Singer 2000.

⁸³³ Emar/Imar neve már a III. évezredi eblai archívumokban is felbukkan, sőt dinasztikus házassági kapcsolatok is fennáltak a két város között. Óbabilóni itineráriumokban is gyakran felbukkan, fontos kereskedelmi központ.

⁸³⁴ Ami tudható, összefoglalja Pruzsinszky 2007, 24 ff., Yamada 2015, Thames 2020, 231 ff.

lái alapján.⁸³⁵ A „szíriai”/konvencionális típus a helyi hagyományokon alapuló rendszert követi, amely még a hettita hatalomátvétel előtti időkre megy vissza, míg a „szír-hettita”/szabad formátum típus a hettita expanzió után jelenik meg és terjed el,⁸³⁶ tehát a hettita adminisztráció megjelenése komoly, rendszerszintű beavatkozást jelentett egy, a lokális hagyományokat és (jogi) gyakorlatokat ápoló közösség életében – az államélet egyes szféráiban.⁸³⁷ Például némely örökösödési ügyben egyértelműen kimutatható a hettita adminisztráció jelenléte, illetve egyes kötelezően teljesítendő állami szolgáltatásokat is keményen érvényre juttattak.⁸³⁸ Bizonyos dolgokba az újonnan érkezett urak viszont nem szóltak bele: a vallási hagyományokat nem próbálták meg lényegesen átalakítani (sőt tevőlegesen támogatták, segítették a helyi kultikus adminisztráció működését),⁸³⁹ és a hettita nyelv bevezetését sem erőltették. Az ásatások továbbá azt is kimutatták, hogy az anyagi kultúrában sem következett be törés: a kerámiaanyag, az építészeti hagyományok a szíriai tradíciókat követték – az átmenet békés volt. Noha a régebbi kutatás azt vételezte, hogy Emarban a hettiták vezették be a királyság intézményét, az újabb vizsgálatok azt mutatják, hogy már a hettita „hatalomátvétel” előtt is bizonyítható az emari király létezése, noha sajtáságos módon nem játszott komoly szerepet sem a város jogi-politikai, sem pedig a kultikus életében.⁸⁴⁰ A király hatalma a hettiták színre lépése után sem közelítette meg egy mezopotámiai uralkodóét, a város(állam) vezetésében a korábbi idők kollektív testületei (pl. ŠU.GI „vének”, URU „a város”, GAL.GAL vagy GAL^{MEŠ} „nagyok”) továbbra is részt vettek.⁸⁴¹ Emar esetében nem tudunk arról, hogy a hettita király közvetlenül avatkozzon bele helyi ügyekbe – a karkemisi alkirály által kirendelt tisztségviselők (DUMU.LUGAL, UGULA.KALAM.MA) intézték a felmerülő

⁸³⁵ Ezek részleteiről ld. Faist 2002, 135.

⁸³⁶ Az írnoki gyakorlatban érdekes választóvonal figyelhető meg: az emari király, illetve a helyi hatalmi szervek a régi (szíriai/konvencionális) gyakorlatot követték, miközben az új adminisztráció szinte kizárólagosan a szír-hettita/szabad formátumú táblákat készítette. A két rendszer között nem volt átfedés. (Thames 2020, 265.)

⁸³⁷ Az emari szövegek datálása, illetve kronológiája heves viták tárgyát képezi, ld. a régebbi irodalmat is idézve Thames 2020, 239 ff.

⁸³⁸ Ld. Yamada 2006, 229 ff.

⁸³⁹ Egy hagyományos emari vallási ünnepséget, a ZUKRU-ünnepet hétéves ciklusra állították át (korábban évente ünnepelték), illetve az egyik legfontosabb emari vallási tisztségviselő, Zū-Ba’la a hettita érdekek elsőrendű képviselője (és hasznonélvezője) volt.

⁸⁴⁰ Otto 2012, 92., Fleming nyomán, inkább a városvezető családok fejének, *primus inter pares* vezetőnek tekintik inkább Emar királyát. A szakirodalomban sokszor a *limited kingship* terminussal jellemzik az Emarban (illetve a késői bronzkori Észak-Szíria Euphratész-menti térségében) kimutatható sajátos politikai berendezkedést, ahol az említett kollektív testületek gyakorolják a hatalmat (és pl. nagy kiterjedésű királyi palota sem azonosítható a lelőhelyeken). Vö. Van Exel 2010, 69.

⁸⁴¹ Pruzsinszky 2007, 31 ff.

ügyeket (jogi kérdések tisztázása, tanúskodás szerződéskötésnél, határkérdések).⁸⁴² Mindez egybevéve azt mutatja, hogy a hettiták által működtetett adminisztratív-igazgatási rendszer a mindennapok során egyáltalán nem volt merev, hanem képes volt alkalmazkodni a hódítások során megszerzett területek helyi jellegzetességeihez és szokásaihoz, még ha azok az általuk megszokottaktól jelentős eltérést is mutattak.

Szintén sajátos kép rajzolódik ki, ha a korabeli Ugarit helyzetét vizsgáljuk a hettita hatalomgyakorlás szemszögéből. A fontos kikötőváros politikai státusza a hettita hódítás előtt nem teljesen egyértelmű: vannak jelei egyiptomi befolyásnak (vagy inkább szoros kapcsolatoknak) – ezek közül a legjelentősebb II. Niqmaddu ugariti király házassága egy egyiptomi udvarhölgygel.⁸⁴³ Mindent egybevéve azt valószínűsíthetjük, hogy Ugarit, geopolitikai helyzetét kihasználva, mindegyik hatalmi tényezővel (főként Egyiptom, Mittani, Hettita Birodalom) igyekezett kigyensúlyozottan jó kapcsolatokat fenntartani, amíg lehetséges volt⁸⁴⁴ – ez változott meg a hettita hódítás után. Ugarit betagozódása a Hettita Birodalom vazallusi rendszerébe (Emarhoz hasonlóan) békésen történt: II. Niqmaddu visszautasította a részvételt Mukis, Nuhasse és Niya királyai által szervezett hettita-ellenes katonai akcióban, amiért jutalmul nem szállták meg hettita seregek a várost, és területeket is csatoltak hozzá Mukis rovására. A hettita befolyás nem volt számottevő a Ugarit életében: hettita nyelvű szövegekkel alig találkozunk, a táblák írásképe továbbra is a korábbi vonásokat mutatja⁸⁴⁵ (az írnokképzés curriculumában mutatkozik némi hettita hatás), a névanyag kb. 10%-a tekinthető anatóliai eredetűnek, illetve (nem meglepő módon) bizonyos jogi terminusok mutatnak hettita hatást.⁸⁴⁶

Ugarit jogait és kötelezettségeit a hettita úzus szerint írásos dokumentumban rögzítették (CTH 46), amelynek műfaja vitatott⁸⁴⁷ – ám tartalmilag a megszokott elemeket tartalmazza: lojalitási kötelezettség, katonai kötelezettségek, adófizetés, ajándékküldés, hettita tisztviselők ellátása és támogatása, foglyok kiadása. A mindennapi adminisztráció és hatalomgyakorlás terén lényegi különbség nem mutatható ki Emarhoz képest: Ugarit is Karkemis fennhatósága alá tartozott, a napi ügyeket (jogi és gazdasági esetek, határrendezés, stb.) a karkemisi alkirály hivatala és hivatalnokai intézték (részben az emari dokumentumokból is (akár név szerint is) ismert tisztségviselők: DUMU.

⁸⁴² Vö. Heltzer 2001., Yamada 2006 (224.)

⁸⁴³ Editio princeps: Schaeffer 1956. Tekintettel arra, hogy az egyiptomi hercegnőket nem adtak feleségül külföldi uralkodókhöz (ld. EA 4 6 ff.), már a házasság ténye is figyelemreméltó.

⁸⁴⁴ Vö. Altman 2008b.

⁸⁴⁵ A bürokratikus szokásokhoz való ragaszkodást Glatz (2020, 219.) a (belső) ellenállás egy sajátos formájának tekinti.

⁸⁴⁶ Van Soldt 2010.

⁸⁴⁷ Devecchi 2012, 635 ff.

LUGAL, *uriyanni* stb.), illetve ugyanúgy tudunk közvetlen királyi beavatkozásról is. A lényeges különbség abban állt, hogy Ugaritban egy (akár évszázados hagyományokra is visszatekintő,⁸⁴⁸ gazdag) királyság került a hettiták fennhatósága alá, ellentétben Emarral, ahol a kollektív testületek uralma és a korlátozott királyság intézménye merőben más előfeltételeket teremtett. Talán ezekkel a hagyományokkal is magyarázható, hogy Ugarit királyai egy generáció után (II. Niqmaddu harmadik utóda, II. Amistamru uralkodása alatt) egyre inkább (és egyoldalúan) kezdték fellazítani a szövetségi köteleket: silány minőségű ajándékokat (értsd: adót) küldtek (II. Amistamru) vagy egyáltalán nem küldtek ajándékot (III. Niqmaddu), sorozatosan elmulasztották a tisztelgő látogatást a hettita király színe előtt (Ibiranu, III. Niqmaddu, Ammurapi), megszegték a kiadási kötelezettséget (III. Niqmaddu), feltartóztatták a hettita király követeit (III. Niqmaddu), elszabotálták a közvetlen utasításokat (III. Niqmaddu).

A sorozatosan felmerülő/visszatérő problémák⁸⁴⁹ és azok megoldási kísérletei érdekes megvilágításba helyezik a hettita hatalomgyakorlás eszközeit és módszereit Ugarit vonatkozásában. Az ugariti levéltárból nagy számban kerültek elő azok a levelek, amelyek változatos szemrehányások és fenyegetések mellett sorolják elő az ugariti királyok mulasztásait – karkemisi hivatalnokok, az alkirály, egy királyi herceg, de maga Puduhepa királynő, illetve IV. Tudhaliya király is felelősségre vonta a kötelezettségek alól egyre gátlástalanabban kibújó városállam uralkodóit.⁸⁵⁰ Ebben a kontextusban értelmezendő az a diplomáciai házasságkötés, amely (valószínűleg) IV. Tudhaliya lánya, Ehli-Nikkal és III. Niqmaddu között került sor – a feleség révén talán kordában lehet tartani és szorosabb együttműködésre ösztönözni a kelletlen rokont.⁸⁵¹ A házasság a legnagyobb feszültség közepette kötött meg (III. Niqmaddu feszegette a leginkább a kereteket), de nem hozta meg a várt eredményt: III. Niqmaddu halála után utóda, (a másik anyától született) Ammurapi idején Talmi-Tesub karkemisi alkirály Ehli-Nikkal és mostohafia közötti vagyonmegosztás ügyében volt kénytelen intézkedni.⁸⁵²

Érdekes megfigyelni, hogy a kilátásba helyezett (de sosem konkretizált) büntetések sosem sújtották az ugariti királyokat. Ez részben magyarázható a gyengülő és belső és külső válsággal (legitimációs krízis, gazdasági és élelmezési problémák, katonai fenyegetés a megerősödő AsszírIA részéről) küzdő központi hatalom más irányú lekötöttségével, részben pedig azzal is, hogy Ugarit fegyelmezetlensége mégiscsak eltörpült

⁸⁴⁸ Vö. Singer 1999, 609 ff.

⁸⁴⁹ Devecchi 2019., Halayqa 2010, 314 ff.

⁸⁵⁰ Ld. Halayqa 2010, 311 ff.

⁸⁵¹ Singer 1999, 695 ff.

⁸⁵² Beckman 1996 Nr. 38 A-C. Devecchi 2019, 126 f. bizonyítja, hogy III. Niqmaddu vette feleségül Ehli-Nikkalt.

a fenti problémák súlya mellett: nem nyílt lázadásról, fegyveres akciókról volt szó, „csupán” a határokat feszegető engedetlenségről – ami még, úgymond, „belefért” a hettiták tűrőképességébe.⁸⁵³

⁸⁵³ Devecchi (2019, 133.) felhívja a figyelmet, hogy a Hettita Birodalomnak valószínűleg lett volna katonai ereje fegyveresen fellépni – ha ilyen szándék komolyan megfogalmazódik Hattusában és/vagy Karkemisben.

Összegzés és kitekintés

Jelen kötet arra tett kísérletet, hogy végigkísérje a hatalomgyakorlás elméleti és gyakorlati lehetőségeit és korlátait a Hettita Birodalomban.

A bevezetést követő második fejezetben a Hettita Birodalom formatív időszakát vettük górcső alá annak megállapítása érdekében, hogy a megelőző korszak anatóliai politikai viszonyai visszaköszönnek-e, és ha igen, milyen módon, a hettita államszervezet kialakulását fémjelző folyamatok során. Szükséges volt tisztáznunk, hogy milyen forrásokra támaszkodhatunk – de ez egyben tanulságokkal szolgált arra nézve is, hogy az anatóliai városállamok fejedelmei, illetve az óasszír kereskedők milyen kulturális és politikai kapcsolatban álltak egymással. A középső-bronzkori Anatólia politikai viszonyait a *Hansen* által meghatározott fogalmi keretben városállami kultúráként jellemeztük, amelynek kompetitív politikai tájképét sok kisebb-nagyobb hatalmi központ egymás mellett élése, illetve vetélkedése jellemezte – ezt leginkább az óasszír kereskedők leveleiből, illetve a kereskedők és a fejedelmek között létrejött szerződéses megállapodások révén ismerjük. Ennek a városállami kultúrának lenyomatait az akkád dinasztiával kapcsolatos irodalmi hagyományban is azonosítani tudtuk, ami tovább árnyalta a hettita kor előtti Anatólia politikai és szocio-kulturális viszonyairól alkotott képünket.

A forrásaink lehetővé tették, hogy alaposabban megismerjük ennek a városállami kultúrának egy különlegesen sikeres uralkodóját, akinek a neve hettita forrásokban is megjelenik, sőt emlékezete sokszáz évvel később, az újasszír korban is kimutatható. Anum-Hirwe, Ma'ama fejedelme ismereteink szerint az első olyan anatóliai fejedelem volt, aki városának gazdasági potenciálját arra használta fel, hogy Anatólián belül, sőt Észak-Szíriában is új területeket szerezzen meg. Kimutattuk, hogy a territoriális centralizáció Anum-Hirwe birodalma esetében új szintre lépett: a hatalmi politika változatos eszköztárának (diplomáciai kapcsolatok kialakítása és fenntartása, katonai

hódítás, ütközőzónák létrehozása) alkalmazásával az észak-szíriai térség Anatóliától gyökeresen eltérő hatalmi strukturái között is képes volt eligazodni és sikereket aratni a nagypolitika világában.

A hettita szövegtörzsből az óasszír kor virágzó kereskedelmi hálózatának emlékei után kutatva felemás eredményt értünk el: a kereskedelmi tevékenységet ritkán megörökítő hettita szövegek között legfeljebb egy ünnepi szertartás részét képező passzus hivatkozik a mesés gazdagságot felhalmozó kereskedőkre. Emellett a kilikiai Ura kikötővárosával kapcsolatosan találkozhatunk velük – de ekkor sem mindig pozitív felhanggal, ugyanis a privilégiumok hatására némileg elszemtelenedő kereskedők olyannyira felkorbácsolták a kedélyeket Ugarit városában, hogy III. Hattusili hettita nagykirálynak kellett közbeavatkoznia és igazságot tennie (az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnte után több száz évvel).

Anum-Hirwe tiszavirág életű birodalmi próbálkozása után a kussarai dinasztia fejedelmei voltak a következők, akik egy újabb kísérletet tettek a városállami keretek meghaladására és nagyobb birodalom kialakítására. Ezzel már a hettita történelem előszobájába érkeztünk, mivel a kussarai dinasztia egyik uralkodója, Anitta a hettita történeti hagyomány szerves része, Kussara városa pedig valószínűleg kapcsolatban áll a későbbi hettita királyi dinasztiával (sajnos nem tudjuk a kapcsolat mibenlétét rekonstruálni). A dinasztia két jelentős képviselője, Pithana és Anitta Anatólia-szerte feltűnik a forrásokban (a Kanis Ib rétegéhez sorolható dokumentumokban), amelyek segítségével sikerült felvázolni a felemelkedésük módszereit és lépcsőfokait. Természetesen a híres Anitta-szöveget is részletesen megvizsgáltuk, a hatalomgyakorlással, illetve a terjeszkedéssel kapcsolatos információk után kutatva. Ki tudtuk mutatni a diplomáciai ajándékok küldésének, a kölcsönös segítségnyújtási szerződésen alapuló katonai segédcsapatok rendelkezésre bocsátásának gyakorlatát, illetve azonosítottuk a Hettita Birodalom későbbi története során oly elterjedt szokást, amely szerint az uralkodó saját fiát nevezte ki egy-egy meghódított terület helytartójává (ezt I. Samsi-Adad birodalmából származó módszernek véljük). Leszögeztük azonban, hogy hiába hagyományozódott a hettita írásbeli hagyományban az Anitta-szöveg évszázadokon keresztül, a hettita királyok nem tekintették a Hattusát leromboló és megátkozó Anittát dicső elődjüknek. A kussarai dinasztia államát értékelve a városállami kultúrkörhöz való tartozást hangsúlyoztuk, ám a magasabb szintű integráció irányába tett lépésként határoztuk meg szerepét Anatólia politikai fejlődésében.

A Hettita Birodalom létrejöttének bonyolult és homályos folyamatát (korabeli és hitelesnek mondható írott források hiányában) a régészeti bizonyítékok irányából próbáltuk rekonstruálni, különös figyelmet fordítva az Anitta által elpusztított és meg-

átkozott Hattusa fejlődéstörténetére, ami nyilvánvalóan párhuzamosan zajlott a hettita állam létrejöttével és első lépéseivel. Az új fővárosba költözés pillanatát a jelenlegi forráshelyzetben lehetetlen rekonstruálni, de ezt a mozzanatot határoztuk meg az új államalakulat születésének pillanataként – a jó stratégiai érzékkel kiválasztott helyszín, illetve a város tudatos és tervszerű fejlődése/fejlesztése kulcsfontosságú eseményként értékelendő. Ezt további olyan lépések követték, amelyek a hatalomgyakorlás mechanizmusai szempontjából kijelölték az utat a Hettita Birodalom számára (és egyben visszanyúlást is jelentettek a korábbi gyakorlathoz): a királyi család tagjai foglalták el a kiépülő államapparátus vezető pozícióit – és a szövegekben először mutatkoztak meg azok a nehézségek és konfliktusgócok, amelyekkel a Hettita Birodalom egész története során küzdött.

A harmadik fejezetben a nehezen rekonstruálható folyamatok eredményeképpen létrejött hettita állam jellegéről, azon belül is a királyi hatalom ideológiai megalapozottságáról próbáltunk megállapításokat tenni. Forrásbázisként a kozmikus rend és hierarchia alapelveit lefektető és közvetítő rítus-leírásokat használtuk elsősorban, amelyek egyúttal a hettita király(ság) helyét is kijelölték (és ezáltal legitimálták) ebben a koordináta-rendszerben. Ezek a szövegek, illetve a bennük tükröződő ideológiai elemek és motívumok érdekes módon erőteljesen merítenek a Hettita Birodalom létrejöttét megelőzően a térségben (ős?)lakos hattiti népesség kulturális és vallási hagyományából. A király helyét és szerepét tulajdonképpen az istenek nevében kormányzó tisztviselőként jelölik meg a vonatkozó szövegek, akit az istenek a feladat hatékonyabb ellátása érdekében különleges tulajdonságokkal ruháztak fel – maga a feladat pedig egyrészt az ország jólétéről való gondoskodás, másrészt pedig az ország területének megnövelése. A hettita Óbirodalom királyai esetében a területek megnövelésére való törekvés egyfajta „hettita világbirodalom” létrehozásának nem is annyira leplezett szándékával járt együtt: a hettita uralkodó az akkád Sarrukínt mintának tekintve, saját korának és a látókörében lévő politikai térképének legjelentősebb nagyhatalma, a halabi nagykirály örökébe kívánt lépni. A meghódított területek feletti kontroll változatos formákat mutat: a királyi család (férfi) tagjainak kormányzóként történő kinevezése mellett körvonalazódik egy adminisztratív szervezet létrehozásának szándéka, amely a különféle forrásokban felbukkanó tisztségviselők neveiben tükröződik – ezek leginkább Anatólia belső területeire vonatkozóan jellemzőek. A nemzetközi befolyás érvényesítésének szándéka is minden bizonnyal a „világbirodalmi” koncepció részét képezte – erre is találunk bizonyítékot a sajnós lokalizálatlan Tikunani uralkodójának szóló levélben.

A fokozatosan stabilizálódó és terjeszkedő birodalom működése és működtetése szempontjából nélkülözhetetlen a működő (és jól működő) királyi kancellária felállítása

– e téren a Hettita Birodalom jelentős hendikeppel indult, mivel az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnése után az intézményesített írásbeliség Anatólia-szerte megszűnt (az újabb kutatások alapján rövidebb időre, mint korábban gondoltuk). A hettita államnak jelentős erőfeszítésébe került, hogy az államapparátus ezen rendszerét gyakorlatilag a semmiből megteremtse – ebből szempontból hasznosnak bizonyult a „világbirodalmi” törekvések észak-szíriai orientációja, ugyanis az ékírásnak az ottani (egyik) variánsát vették át, és kezdetben az akkád volt a hettita kancellária domináns nyelve gyakorlatilag minden műfajban. A több elemet is ötvöző észak-szíriai kulturális közösségből jövő írnokok tevékenységének nem csak a hettita királyi kancellária lépésről-lépésre történő kiépítését köszönhetjük, hanem a mezopotámiai kultúra némely vívmányának közvetítését is a hettita udvar irányába – itt nem elsősorban az akkád dinasztia királyaival kapcsolatos irodalmi hagyományra gondolunk, hiszen az már valószínűleg az óasszír kereskedők közegeiben is ismert volt, hanem pl. a Gilgames-eposzra, illetve a mezopotámiai írónoki műveltség egyéb megnyilvánulási formáira (lexikális listák, ómenozatok, stb.). A hettita fővároson kívül előkerült (és napjaink élénk ásatási tevékenységének köszönhetően folyamatosan gyarapodó) epigráfiai anyag ráadásul azt mutatja, hogy az írás használata (a jelformák, az orthográfia, a grammatikai sajátosságok alapján) központi szabályozás tárgyát képezte, tehát figyelemre méltó egységesség figyelhető meg az egyes írónoki produktumok tekintetében – birodalomszerte.

A központi akarat nem csak a kancelláriai gyakorlatban figyelhető meg, hanem (ahogy a közelmúlt kutatásai ráirányították a figyelmet,) bizonyos építészeti formák uniformizáltsága is a centrumból kiinduló akarat manifesztációjaként értelmezhető. A Hattusa után legalaposabban feltárt hettita település, Kuşaklı/Sarissa építészeti emlékműanyagának tanúsága szerint (és összehasonlítva más, kevésbé jól kiásott és dokumentált lelőhellyel) alaposan átgondolt és jól szervezett várostervezési elvek vezérelték a hettita városok építészeti programját, amelyet mindenképpen a fővárosból diktáltak. Ha ezt a tényt együtt, rendszerben tekintjük a már érintett rítus-leírásokkal, illetve a hettita művészet páratlan szépségű relievázáinak ikonográfiai programjával, kibontakozik egy olyan identitásképző program, ami többféle percepció sikon hivatott a birodalom minden pontjára eljuttatni a központban megfogalmazott ideológiai koncepciót és annak helyes értelmezését és realizálását a mindennapok során.

A Telipinu-ediktum felidézése vezetett el bennünket a megosztott hatalomgyakorlással kapcsolatos politikai vitákhoz, amelyek az ó- és középhettita történeti-didaktikai irodalom jelentős részét megtöltötték tartalommal. Ezek a szövegek az elmúlt évtizedekben újra a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, és a megélenkült érdeklődés radikálisan változtatta meg azokat az értelmezési kereteket, amelyekben ezeket szemléltük.

Ezt a paradigmaváltást a Zalpa-szöveg segítségével mutattuk be, egyrészt megkeresve benne a politikai berendezkedésre és a hatalomgyakorlás módozataira (kormányzati modellek, békeszerződések, diplomáciai házasságok stb.) vonatkozó utalásokat, másrészt pedig kidomborítva a szöveg *Sitz im Leben*-jét: olyan szöveggel állunk szemben, amely a politikai-didaktikai üzenetet egy valóságosnak látszó történetbe (a szereplők, a helyszínek, a történelmi szituációk a célközönség számára nem idegenek) ágyazva adja elő. A vonatkozó szövegek vizsgálatával sikerült két olyan szövegcsoporthoz meghatározni (a politikai-nevelő célzatú, illetve didaktikus-szórakoztató kompozíciók csoportját), amelyek az ókori Kelet irodalmi hagyományában gyakorlatilag egyedülálló módon kritikusan reflektálnak koruk akut politikai problémáira. A két kategória közötti különbséget leginkább az adott célközönséget leginkább „kiszolgáló” stílusjegyek és témaválasztás jelenti: a politikai-nevelő kompozíciók inkább a királyi család tagjait szólítják meg, nem egyszer drámai és moralizáló stílusban, míg a didaktikus-szórakoztató szövegek szélesebb publikumhoz szólnak (az udvari adminisztrációban dolgozó hivatalnokokra gondolhatunk leginkább), könnyedebbek, ironikusabbak, akár humorosak is. Közös jellemzőjük azonban, és ezt rendkívül fontos hangsúlyozni, az „időn kívüli” dimenzió, illetve a politikai közösség közös kulturális emlékezete megteremtésének szándéka – az alapvető etikai és morális irányelvek megmutatásával.

Mindezeket az elemeket a „nemzetépítés” (szándékoltan túlzóan modernizáló) terminusával analógiába állítva az államszervezet további fejlődését vizsgáltuk a következő fejezetben, a Telipinu-ediktummal kezdődően. Ugyan Telipinu számos intézkedését előremutatónak értékeltük (főként a kancellária megszilárdítását, illetve a területiális alapon történő, a szakértelmet kiemelten kezelő szervezési elv meghonosítását), az igazi korszakhatárt I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodásával hoztuk összefüggésbe a hettita államszervezet és hatalomgyakorlási metodika vonatkozásában. A jelentős átalakítást motiváló és facilitáló tényezők között kiemelten kezeltük a Kizzuwatna békés betagozódása révén megmutatkozó új integrációs modellt, amely a politikai integráció mellett erőteljes kulturális kölcsönhatásokat is generált. Ennél is fontosabb momentumként értékeltük a Hettita Birodalom és a kaskák változatos interakcióját, amelyet a modern kutatási trendeket követve új alapokra helyeztünk: a vonatkozó szövegeket erőteljes forráskritika alá vontuk, és kaska-korpusz ún. poszt-koloniális szempontú vizsgálatát a régészeti kutatások újabb eredményeinek bevonásával végeztük el. Ennek eredményeképpen a kaskákat nem etnikai, hanem szocio-kulturális elemként értelmeztük (a habiruk mintájára), aminek segítségével könnyebben megérthettük a hettiták és kaskák évszázadokon át húzódó konfliktusának mozgatórugóit és cselekvésformáit (különösképpen a kaska-szerződéseket).

A kaska-kérdést általánosítva a határzóna mint sajátos adminisztratív egység és speciális hozzáállást igénylő közigazgatási feladat került a látókörünkbe. Ez egyben a Hettita Birodalom területiális elven történő átszervezésének gondolatát is felvetette, különösen a szövegekben gyakorta előforduló „Alsó ország” és „Felső ország” tartományként történő értelmezésének összefüggésében. A két terminus előfordulásának alapos vizsgálata azonban (a hézagos forráshelyzet miatt legalábbis a jelen tudásunk szerint) nem tudta egyértelműen tisztázni, hogy földrajzi vagy területiális-adminisztratív-közigazgatási (esetleg mindkettő) elnevezésekről van-e szó, bár a legújabb kutatások ez utóbbi felé mutatnak, és szintén I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodásához köthető a megszervezésük (a határmenti régiók leválasztásával nagyjából egy időben).

A határmenti régiók helyzetét, szerepét a Hettita Birodalom államszervezetében a kivételesen szerencsés forráshelyzetnek köszönhetően módunkban volt részletesen áttekinteni. Ez együtt járt azzal, hogy (szintén I. Tudhaliya és I. Arnuwanda reformtevékenységének kontextusában) megismerkedtünk egy olyan szövegcsoporttal, amelynek értelmezési keretei az elmúlt évtized kutatásainak eredményeképpen szintén jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami nagy mértékben befolyásolta a Hettita Birodalom hatalomgyakorlási módszereiről alkotott képünket is. Az *išhiul* és *lingai* típusú szövegeket egységben szemlélő megközelítésmód egyrészt kitágította a műfaji határokat (pl. az idegen államokkal és népekkel, de akár a birodalmon belül is megkötött szerződések és megállapodások bevonásával), másrészt új alapokra helyezte a király és alattvalói (ide értve az államigazgatásban és közigazgatásban tevékenykedő hivatalnoki réteget is) közötti viszonyrendszert. A „kötelezettség és eskü” korpuszhoz tartozó szövegek nem kis része érinti az államapparátus különböző (de fennmaradt szövegek tanúsága szerint jellemzően a felső hivatalnoki) szintjeit, lefektetve számukra a központi hatalom konkrét elvárásait a munkakörük betöltéséhez kapcsolódóan, tértől (állomáshelytől) és időtől (uralkodótól) nagyrészt függetlenül – amelyet ráadásul egy istenek előtt tett (és bizonyos esetekben rendszeresen megismételt) eskü emelt „jogerőre”. Nem nehéz felfedezni a kapcsolatot az ó- és középhettita kor politikai-nevelő és didaktikai-szórakoztató irodalmával: az ott levont tanulságok fejleményeként és folyományaként születhettek meg néha igencsak részletes, már-már munkaköri leírásra emlékeztető elvárás-katalógusok, és/vagy a király felé tanúsított lojalitás határozott megkövetelése. A kutatások azt valószínűsítik, hogy a teljes korpusznak csak megközelítőleg 20%-a maradt fenn az utókor számára – pedig ha több ilyen szöveg állna rendelkezésünkre, bizonyára sokkal pontosabb képet alkothatnánk annak a sok-tíz hivatali tisztségnek a tartalmáról, amelyek a hettita szövegekben ránk maradtak.

Az elmélet és a gyakorlat viszonyát ellenőrizendő, egy hosszabb esettanulmány keretében azt vizsgáltuk, hogy a határtartományok kormányzójának (*BĒL MADGALTI*) szánt *išhiul*-ban (CTH 261) foglalt előírások és királyi elvárások megfeleltethetők-e annak a képnek, amely a Mašat Höyükben feltárt archívum alapján kirajzolódik. A *BĒL MADGALTI*-instrukció az *išhiul*-műfaj egyik tipikus képviselője, amennyiben a fennmaradt négy különböző szövegvariáns jelentős mértékű egyezést mutatva részletesen taglalja a nevezett tisztviselő mindennapi feladatait és kötelességeit – a különbségek inkább a részletekben rejlettek, amelyeket feltehetőleg az illető állomáshelyének lokális sajátosságai határozhattak meg. Mivel a szöveget hosszú időn át hagyományozták (azaz használták), azt valószínűsítettük, hogy a legrégebbi verzió egyfajta mintaszöveg lehetett, ami tartalmazta a „kötelező” elemeket az általánosságok szintjén, amit az aktuális szükségletekhez igazítva véglegesítettek a kiadáskor. A feladatok (amelyeket egyúttal állami feladatokként is azonosíthatunk) rendkívül szerteágazóak voltak: az elsődleges fontosságú katonai-védelmi feladatok mellett a helyi infrastruktúra (utak, csatornák, folyók) karbantartása, a kultikus szféra (mind a vallási intézmények, mind pedig a szertartások) működési feltételeinek biztosítása, közreműködés jogi ügyekben, illetve a mezőgazdasági termelőmunka megszervezése is a teendőik listáján szerepelt. Ezeknek a feladatoknak jelentős részét sikerült beazonosítanunk annak a levél-korpusznak az alapján, amely Mašat Höyük (hettita nevén Tapikka) romjai közül került napvilágra – a fővárostól mintegy 150 km-re északkeletre elhelyezkedő település minden bizonnyal a határrégió adminisztratív központja lehetett, tehát segítségével a határ-régió mindennapi életébe és a hettita adminisztráció működésébe nyerhetünk egyedülálló betekintést. Az előkerült táblák nagy része a hettita bürokratikus apparátus (csúcsán a királlyal, alacsonyabb szintjein a különféle rangú hivatalnokok) mindennapos problémákról szóló levelezését tartalmazza, illetve néhány adminisztratív szöveget, amelyek nyilvántartásokat (főleg személyek, mezőgazdasági termények és szerszámok, illetve fegyverek felsorolását tartalmazó leltárakat) hagyományoztak ránk. Az előkerült szövegek között a kultikus szféra is képviseltette magát két táblával. Már a kis adminisztratív korpusz is mutatott kapcsolódási pontokat az instrukcióban foglaltakkal: a hadifoglyok pontos nyilvántartása, az ellenséges területen zajló mezőgazdasági munka nyomon követése, illetve az áttelepítések rögzítése révén bizonyítottuk az elmélet és a gyakorlat egymásba fonódását. A bizonyítást a levél-korpusz segítségével tovább erősítettük, amikor az ellenséges csapatmozgások figyelemmel kísérése, a mezőgazdasági termelőmunka felügyelete és koordinálása, illetve egy konkrét krízishelyzet kezelésének rekonstruálása segítségével nyertünk betekintést a mindennapos problémákba. Figyelemre méltó a király közvetlen beavatkozása a bürokratikus apparátusnak ezen a viszonylag alacsony szintjén is

– evvel kapcsolatban ki kell emelni azt a tényt, hogy hiába épült fel a határ-régió adminisztrációja is hierarchikusan (ennek nyomait a Maşat-levelek alapján körvonalazni is tudtuk), a király a hűségeskük (*lingai*) révén minden tisztviselő legfőbb „felettese”. A normatív szabályozás gyakorlati megvalósítása tehát (a szerencsés forráshelyzetnek köszönhetően) ellenőrizhetővé és verifikálhatóvá vált, és szemléletesen mutatta meg a hettita államapparátus (egy szeletének) működését a mindennapok során.

A gyakorlat felől az elmélet irányába elmozdulva azokat az elméleti modelleket mutattuk be és vizsgáltuk meg alkalmazhatóságukat, amelyek segítségével a korábbi szakirodalom a Hettita Birodalom államszervezetét és annak működését leírta. Elsőként a *Max Weber* uralomról, az uralom egyes típusairól, illetve az ezekkel összefüggő hatalomgyakorlási módszerekkel kapcsolatos elméletét vettük górcső alá – ezen elméleti keret az ókori keleti birodalmak esetében is gyakran megjelent a szakirodalomban. A weberi fogalmi rendszer elemei közül a tradicionális és karizmatikus uralom, illetve az ókori keleti társadalomtörténet-írásban gyakran alkalmazott patrimonális állam koncepcióját hoztuk összefüggésbe a Hettita Birodalomból megismert forrásanyaggal és az abból leszűrhető információkkal. A hettita király uralmát a tradicionális és karizmatikus uralom kombinációjaként írtuk le, mivel mindkét kategóriához kimutatható elemekkel kapcsolódott – azonban a források nem tették lehetővé, hogy egyértelműen az egyik vagy másik mellett foglaljunk állást.

A patrimonális állam, mint társadalom- és gazdaságtörténeti modell a Hettita Birodalom vonatkozásában is nagy népszerűségnek örvend, és sok tekintetben képes a forrásokból kirajzolódó képből adekvát leírási modellt adni hatalomgyakorlás lehetőségei és mechanizmusai tekintetében – egészen addig, amíg az általunk rekonstruált, az államapparátus professzionalizálására, az *oikos*-mintára szerveződő (családi jellegű) hivatalnoki apparátuson túlmutató adminisztratív szervezet(ek) létrehozására irányuló törekvéseket nem helyezük a középpontba, mert ezek már nem összeegyeztethetők a Weber-féle tisztán tradicionális jellegű patrimonális uralommal. Áttekintve *Weber* azon kritériumrendszerét, hogy egy hagyományos patrimonális uralomban milyen feltételek *nem* teljesülnek, meg kellett állapítsuk, hogy a Hettita Birodalom működése és működtetése éppenhogyan mutatja azokat a vonásokat is, amelyek inkább egy bürokratikus államot jellemeznek (jól körülírt és szabályokban rögzített illetékességi-, munka- és feladatkörök, felkészítés azok betöltésére, hierarchia, illetve bizonyos mértékű díjazás).

A 20. század közepén, második harmadában a feudalizmus modellje is teret nyert bizonyos ókori keleti társadalmak leírása kapcsán – a Hettita Birodalom kifejezetten ezek közé tartozott. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy működésében a kutatók számos olyan „feudális” vonást véltek felfedezni, amelyeket megfeleltethetőnek gondoltak a feu-

dalizmus koncepciójának. Ezzel kapcsolatosan kénytelenek voltunk felhívni a figyelmet a feudalizmussal mint történettudományi terminus technicussal kapcsolatos definíciós problémákra és kutatástörténeti trendekre, amelyek tulajdonképpen erőteljesen a fogalom dekonstrukciója irányába mutattak, de legalábbis felhívták figyelmet annak problematikus mivoltára – ennek természetesen az alkalmazhatóság vonatkozásában is súlyos következményei voltak/vannak. A „hettita feudalizmus” (korabeli) hívei által leginkább emlegetett két szövegcsoport: a földadományozási dokumentumok és a nemzetközi szerződések vizsgálatával bizonyítottuk, hogy a feudalizmus (problematikus) modellje nem képes adekvát módon leírni a hatalomgyakorlás módját és kimutatott szokásait, sőt egyetlen olyan szövegcsoportot sem találtunk, amelyre alkalmazható volna.

A feudalizmus elégtelennek bizonyult modelljénél sokkalta használhatóbbnak bizonyult *Roman Herzog* politikatudományi és államtudományi megközelítése, amelynek funkcionális szempontú állam-koncepciója új nézőpontokkal gazdagította az ókori (keleti) államok hatalomgyakorlási mechanizmusainak vizsgálatát. A bürokratikus apparátust a feladatteljesítő állam oldaláról szemlélő leírásmód alkalmazása, illetve a nemesi állam koncepciójának kidolgozása és szemléltetése során *Herzog* számos példát hozott a Hettita Birodalom történetéből, sőt a hettita államot a nemesi állam egyik tipikus példaként említette – sajnos azonban bizonyos pontokon a régebbi szakirodalom már meghaladott nézeteire támaszkodik (pl. a Hettita Birodalom létrejöttének mechanizmusait illetően, a gyűlések szerepének értékelésekor, az AGRIG tisztviselőkkel „fémjelzett” rendszer értelmezése kapcsán, stb.) ami leírásának megbízhatóságát és alkalmazhatóságát komolyan megkérdőjelezi. Mindezek ellenére azonban alapvetései és fogalomkészlete feltétlenül további megfontolásra érdemesek, mivel nézetünk szerint alkalmasak bizonyos jelenségek korábbinál pontosabb és adekvátabb leírására.

A *Herzog* által kijelölt úton tovább haladva javaslatot tettünk a modern közigazgatástudomány és közigazgatás-elmélet inter- és multidiszciplináris megközelítésmódjának beemelésére az ókori keleti államalakulatok (különösképpen a Hettita Birodalom) működési mechanizmusainak új szempontú megértése érdekében. Ezt azzal indokoltuk, hogy a közigazgatás/államigazgatás szervezeti elveinek és elemeinek, illetve a közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezőinek vizsgálata az eddigi ismereteinket új szempontok szerint képes rendszerbe foglalni, és bizonyos jelenségeket olyan szemszögből magyarázni, amire a kutatás korábban nem fektetett kellő hangsúlyt. *Herzoghoz* hasonlóan a közfeladat, illetve az állami feladat lettek a kulcsszavak az új leírási modellünkben, amelyek mentén a hatalomgyakorlás manifesztációjaként kibontakozó bürokratikus szervezetet, annak elemeit, működését, a működését meghatározó és befolyásoló elveket és körülményeket vizsgáltuk meg.

A vizsgálat során a közigazgatás szervezeti elemei közül a végrehajtás során közreműködő embereket (tehát a hivatalnoki réteget) vettük szemügyre szervezeti és kronológiai szempontból egyaránt – ennek során egy érdekes fejlődési vonalat tudunk megrajzolni, amely egyértelműen alkalmas volt arra, hogy a weberi patrimonialis modell professzionalizálódott bürokrácia-mentességét ellenpéldával gyengítse. A szervezet működését szabályozó előírások vizsgálata során ismét meg tudtuk mutatni nem csak ezek meglétét, hanem fejlődési vonalát is, amely a későbbi eredményeink szempontjából is hasznosnak bizonyult.

A közigazgatás/államigazgatás szervezetét és működését befolyásoló tényezők közül (terjedelmi okokból) párat választottunk ki és szembesítettük a Hettita Birodalomból származó filológiai és régészeti leletanyaggal. Ugyan evidensnek tűnik, hogy egy terület földrajzi adottságai hatással vannak az adott területen működő államalakulat szervezetére és működésére – ezzel kapcsolatosan a hettitológia és az anatóliai régészet sokáig adós maradt az alapkutatással. Néhány mozzanatra így is rá tudtuk irányítani a figyelmet: a regionális széttagoltság okaira és következményeire, a természetföldrajzi adottságok néhány alapvető kihatására, illetve az urbanizáció egyes problémáira. Az államszervezet működése és működtetése szempontjából egy figyelemre méltó új forrásra is felhívtuk a figyelmet, ami azt a következtetést engedi levonni, hogy a hettita államapparátus tudatosan és módszeresen gyűjtötte és archiválta a földrajzi- és terepviszonyokkal kapcsolatos információkat, hogy aztán a megfelelő pillanatban vissza tudjon nyúlni a szükséges adatokhoz. A politikai viszonyok (hirtelen) megváltozásának államszervezetre gyakorolt hatásainak illusztrálására nem kellett sokáig keresgélni a példákat: kézenfekvő volt a korábban már részletesen ismertetett kaska (és koncentrikus) veszélyre emlékeztetni, és az ezzel kapcsolatos megküzdési stratégiákat felidézni. Részletesebb elemzést érdemelt az a súlyos politikai krízishelyzet, ami a Hettita Birodalom utolsó mintegy 100 évét jellemezte és meghatározta. A szövevényes családi kapcsolatok és ellentétek (ilyen vagy olyan) fel/megoldása mély legitimációs krízist idézett elő, amely magával hozta a válasz- és kiútkeresést is – ezeket bemutatva ékes bizonyítékát nyertük annak, hogy a politikai válság akár a korábban alapvetőnek tekintett értékrend megkérdőjelezéséhez és újragondolásához is elvezethet. Elemzéseink eredményeképpen megmutattuk, hogy a hettita király a szakrális (isteni) szférához olyan mértékben közeledett, ami korábban elképzelhetetlen lett volna – ez a szöveges forrásokon kívül a vizuális propaganda különféle szintjein is erőteljesen (sőt még erőteljesebben) megmutatkozott. De nem csak ott: az államszervezet (és hivatalnokszervezet) átalakításának reformfolyamata ismét egy olyan korszakban mutatkozott meg, ahol a politikai helyzet megváltozása ezt kikényszerítette az éppen aktuális uralkodótól.

A nemzetközi porondra történő (újra ki)lépés szintén magával hozta az államapparátus változását. Amíg a területi expanzió a hozzáférhetőség és kommunikáció szempontjából (viszonylag) problémamentes területeket érintett, lényegi beavatkozásra nem volt szükség – ám amikor ezek a feltételek nem voltak adottak (Észak-Szíria esetében), ismét lépéskényszer állt elő, és a hatalomgyakorlásnak egy új módozata jelent meg, amely (az adott és a hettiták által ismert, gyakorolt rendszer határait feszegetve) igyekezett alkalmazkodni a szokatlan helyzethez. Akár még azon az áron is, hogy fokozta a Hettita Birodalmat a szétdarabolódás irányába hajtó erőket. Két rövid esettanulmány (Emar és Ugarit példája) is illusztrálta, hogy mikroszinten ez a folyamat hogyan realizálódott – a hettita adminisztráció képes volt rugalmasságot tanúsítani, ám bizonyos alapvető mechanizmusokhoz (főleg, ha azok az hettita állam érdekét és szükségleteit szolgálta), megpróbált ragaszkodni.

A könyv végére így mégis kirajzolódott egy kép, amely végigkövette a hatalomgyakorlás lehetőségeit és korlátait a Hettita Birodalom egész története során. Egy ilyen, több évszázadot átfogó bemutatás természetesen sosem lehet elég részletes vagy minden körülményt kellő súllyal tárgyaló, de mégis képes volt felmutatni a működési mechanizmusokat, és az azokat befolyásoló tényezőket. A téma mindenképpen további kutatásra érdemes – ha meg kellene határozni néhány jövőbeni irányt, akkor ezek a következők lehetnének:

1. A közigazgatás-tudományi modell részletesebb kidolgozása egyrészt az elmélet oldaláról, másrészt pedig a modell alkalmazhatóságával kapcsolatosan újabb részvizsgálatok.
2. Mikrotörténeti elemzések, amelyek kiterjednek egyes városok vagy régiók igazgatástörténeti vonatkozásaira, vagy a rendszer működési elemeinek részletesebb vizsgálatára.

A kutató történész számára természetesen az új források megjelenése, értelmezése és a meglévő keretek közötti elhelyezhetősége jelenti a legnagyobb élvezetet és kihívást – a Hettita Birodalom területén (vagy akár azon kívül) folyó feltárások, illetve a korábban már napvilágot látott leletek (sajnos nem elég gyors) publikálása ebből a szempontból alapos okot adnak a bizakodásra.

Hettita királylista

(I.) Huzziya

„I. Hattusili nagyapja”

Labarna

Papahdilmah (ellenkirály)

I. Hattusili (Kr.e. 1650 k.)

I. Mursili

I. Hantili

I. Zidanta

Ammuna

I. (II.) Huzziya

Telipinu (Kr.e. 1500 k.)

Tahurwaili

Alluwamna

II. Hantili

II. Zidanta

II. (III.) Huzziya

I. Muwattalli

I/II. Tudhaliya

II. Hattusili (társuralkodó?)

I. Arnuwanda (Kr.e. 1400 k.)

III. Tudhaliya

„Ifjabb” Tudhaliya

I. Suppiluliuma (Kr.e. 1350 k.)

II. Arnuwanda

II. Mursili

II. Muwattalli

III. Mursili (Urhi-Tesub)

III. Hattusili

Kurunta (ellenkirály)

IV. Tudhaliya

III. Arnuwanda

II. Suppiluliuma (Kr.e. 1200 k.)

Hartapu (ellenkirály)

[Simon 2010 alapján]

Felhasznált irodalom

ABELS 2009

Abels, Richard: The Historiography of a Construct: „Feudalism” and the Medieval Historian. *History Compass* 7/3 (2009) 1008–1031.

AISSAOUI 2018

Aissaoui, Alex: A Near Eastern states system before the classical period. Comparing the Greek poleis system with ancient Near Eastern state formation. In: Attinger, Pascal–Cavigneaux, Antoin–Mittermayer, Catherine–Novák, Mirko (eds.): *Text and Image. Proceedings of the 61e Rencontre Assyriologique Internationale, Geneva and Bern, 22-26 June 2015*. Leuven: Peeters, 2018. [OBO Series Archaeologica 40.] 497–504.

ALP 1997

Alp, Sedat: Die Mehrheit der einheimischen Bevölkerung in der kārūm-Zeit in Kaneš/Neša. *SMEA* 39 (1997) 35–48.

ALPARSLAN 2010

Alparslan, Metin: Das Land Hakmiš: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole. In: Hazırlayan, Yayına–Süel, Aygül (ed.): *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology Çorum, August 25-31, 2008*. Ankara: 2010. 29–44.

ALPARSLAN 2017

Alparslan, Metin (ed.): *Places and Spaces in Hittite Anatolia I.: Hatti and the East. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25-26 October 2013*. Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2017.

ALPARSLAN 2017B

Alparslan, Metin: The East: Upper Land, Išūwa-Malitiya, Azzi-Hayaša Philology. In: Weeden–Ullmann 2017, 209–217.

ALSTER–OSHIMA 2007

Alster, Bendt–Oshima, Takayoshi: Sargonic Dinner at Kaneš: The Old Assyrian Sargon Legend. *Iraq* 69 (2007) 1–20.

ALTMAN 2004

Altman, Amnon: *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties. An Inquiry into the Concepts of Hittite Interstate Law*. Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 2004.

ALTMAN 2008A

Altman, Amnon: Hittite Imperialism in Perspective. The Hittite and Roman Treatment of Subordinate States Compared. In: Wilhelm 2008a, 377–396.

ALTMAN 2008B

Altman, Amnon: Ugarit's Political Standing in the Beginning of the 14th Century BCE Reconsidered. *UF* 40 (2008) 26–64.

ARCHI 1971

Archi, Alfonso: The Propaganda of Hattušiliš III. *SMEA* 14 (1971) 185–215.

ARCHI 1988

Archi, Alfonso: Eine Anrufung der Sonnengöttin von Arinna. In: Neu, Erich – Rüster, Christel (Hg.): *Documentum Asiae Minoris Antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1988. 5–31.

ARCHI 2003

Archi, Alfonso: Middle Hittite – „Middle Kingdom”. In: Beckman et al. 2003. 1–12.

ARCHI 2005

Archi, Alfonso: Remarks on the Early Empire Documents. *AoF* 23 (2005) 225–229.

ARCHI 2007

Archi, Alfonso: The Cult of Royal Ancestors at Hattusa and the Syrian Practices. In: Alparslan, Metin–Doğan-Alparslan, Meltem–Peker, Hasan: *Vita. Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*. Istanbul: Ege Yayınları, 2007. 49–54.

ARCHI 2010

Archi, Alfonso: When Did the Hittites Begin to Write in Hittite? In: Cohen, Yoram – Gilan, Amir – Miller, Jared L. (ed): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010. [StBoT 51.] 37–46.

ARCHI 2015

Archi, Alfonso: How the Anitta text reached Hattusa. In: Müller-Karpe, Andreas–Rieken, Elisabeth–Sommerfeld, Walther (Hg.): *Saeculum. Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015. [StBoT 58.] 1–13.

ARTZI–MALAMAT 1993

Artzi, Pinhas–Malamat, Abraham: The Great King. A preeminent royal title in cuneiform sources and the Bible. In: Cohen, Mark E.–Snell, Daniel C.–Weisberg, David B. (ed.): *The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*. Bethesda: CDL Press, 1993. 28–38.

ASSMANN 1999

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Fordította: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, 1999.

BALKAN 1957

Balkan, Kemal: *Letter of King Anum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.

BALKAN 1986

Balkan, Kemal: *Studies in Babylonian Feudalism of the Kassite Period*. Malibu: Undena Publications, 1986.

BALTRUSCH ET AL. 2011

Baltrusch, Ernst–Bonatz, Dominik–Cancik-Kirschbaum, Eva–Klinger, Jörg: »Plenartagungsbericht der Forschergruppe B-II-1 »Political Governance and Governed Space«. In: Friederike Fless–Gerd Graßhoff–Michael Meyer (Hgg.), *Berichte der Forschergruppen auf der Topoi-Plenartagung 2010*. eTopoi. Journal for Ancient Studies, Sonderband 1 (2011). <http://journal.topoi.org>. (<http://www.topoi.org/wp-content/uploads/2013/06/7-20-2-PB.pdf>, (letöltve: 2018.08.03.)

BARJAMOVIC 2011

Barjamovic, Gojko: *A Historical Geography of the Old Assyrian Colony Period*. Copenhagen: University of Copenhagen – Museum Tusulanum Press, 2011.

BARJAMOVIC 2020

Barjamovic, Gojko: Extraction and Inequality in Middle Bronze Age Anatolia. In: Mynářová, Jana–Alivernini, Sergio (eds.): *Economic Complexity in the Ancient Near East. Management of Resources and Taxation (Third - Second Millenium BC)*. Prague: Charles University, 2020. 87–126.

BARJAMOVIC ET AL. 2012

Barjamovic, Gojko–Hertel, Thomas–Larsen, Mogens Trolle (eds.): *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Leiden: NINO, 2012. [OAAS 5.]

BAYRAM 1997

Bayram, Sebahattin: New and some rare geographical names in the Kültepe texts. *ArAnat* 3 (1997) 41–66.

BAYUN 1994

Bayun, Lilia: The Legend about the Queen of Kanis: A Historical Source? *JAC* 9 (1994) 1–13.

BEAL 1986

Beal, Richard H.: The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty. *Or* 55 (1986) 424–445.

BEAL 1988

Beal, Richard: The ^{GIŠ}TUKUL-Institution in the Second Millenium Hatti. *AoF* 15 (1988) 269–305.

BEAL 1992

Beal, Richard H.: *The Organisation of the Hittite Military*. Heidelberg: Winter, 1992.

BEAL 1995

Beal, Richard H.: Hittite Military Organization. In: *CANE* 545–554.

BEAL 2003

Beal, Richard: The Predecessors of Hattušili I. In: Beckman et al. 2003. 13–35.

BEAL 2014–2016

Beal, Richard: Ura. In: *RIA* 14 (2014–2016) 386–388.

BECKMAN 1982

Beckman, Gary: The Hittite Assembly. *JAOS* 102 (1982) 435–442.

BECKMAN 1983

Beckman, Gary: Mesopotamians and Mesopotamian Learning in Hattuša. *JCS* 35 (1983) 97–114.

BECKMAN 1986

Beckman, Gary: Inheritance and Royal Succession among the Hittites. In: Hoffner, Harry A. Jr.–Beckman, Gary M. (ed.): *Kaniššuwat. A Tribute to Hans G. Güterbock on his Seventy-Fifth Birthday*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1986. [AS 23.] 13–31.

BECKMAN 1995

Beckman, Gary: The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography. *JCS* 47 (1995) 23–34.

BECKMAN 1995B

Beckman, Gary: Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar. In: Carruba, Onofrio–Giorgieri, Mauro–Mora, Clelia (ed.): *Atti del II congresso internazionale di hittitologia*. Pavia: Gianni Iuculano Editore, 1995. 19–37.

BECKMAN 1995C

Beckman, Gary: Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia. In: CANE 529–543.

BECKMAN 1996

Beckman, Gary: *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholars Press, 1996.

BECKMAN 2001

Beckman, Gary: Sargon and Naram-Sin in Ḫatti: Reflections of Mesopotamian Antiquity among the Hittites. In: Kuhn, Dieter–Stahl, Helga (Hg.): *Die Gegenwart des Altertums. Formen und Funktionen des Altertumsbezugs in den Hochkulturen der Alten Welt*. Heidelberg: edition forum, 2001. 85–91.

BECKMAN 2010

Beckman, Gary: Temple Building among the Hittites. In: Boda, Mark J.–Novotny, Jamie (ed.): *From the Foundations to the Crenellations. Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*. Münster: Ugarit Verlag, 2010. [AOAT 366.] 71–89., 451–455.

BECKMAN 2019

Beckman, Gary: Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattusa, Thirty Years On. In: Avetisyan, Pavel S.–Dan, Roberto–Grekyan, Yervand H. (eds.): *Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern history and archaeology presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday*. Oxford: Archaeopress Publishing, 2019. 65–70.

BECKMAN ET AL. 2003

Beckman, Gary–Beal, Richard–McMahon, Gregory (eds.): *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion on His 65th Birthday*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003.

BERAN 1967

Beran, Thomas: *Die hethitische Glyptik von Boğazköy*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag, 1967.

BILGIÇ 1998

Bilgiç, Emin: Anatolisch-Assyrische politische Beziehungen und Eidsprozedur bei Einheimischer Verwaltung im Lichte der neuen Kültepe Texte. In: Erkanal, Hayat–Donbaz, Veysel–Uğuroğlu, Ayşegül (Eds.): XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/VII/1987 Istanbul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998. 473–478.

BILGIN 2015

Bilgin, Remzi Tayfun: *Bureaucracy and Bureaucratic Change in Hittite Administration*. PhD Diss. University of Michigan, 2015. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/116773/rtbilgin_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltve: 2018.03.21.)

BILGIN 2018

Bilgin, Remzi Tayfun: *Officials and Administration in the Hittite World*. Berlin: de Gruyter, 2018. [SANER 21.]

BIN-NUN 1975

Bin-Nun, Shoshana R.: *The Tawanna in the Hittite Kingdom*. Heidelberg: Winter, 1975. [THeth 5.]

BITTEL ET AL. 1957

Bittel, Kurt – Naumann, Rudolf–Beran, Thomas–Hachmann, Rolf–Kurt, Gottfried (Hg.): *Bogazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag, 1957.

BITTEL 1970

Bittel, Kurt: *Hattusha. The Capital of the Hittites*. New York: Oxford University Press, 1970.

BOEHMER1967

Boehmer, Rainer M.: Die Entwicklung der Hörnerkrone von ihren Anfängen bis zum Ende der Akkad-Zeit. In: *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*. 1967. 273-291.

BOEHMER 1972–1975

Boehmer, R.M.: Hörnerkrone. In: *RIA 3 (1972-1975)* 431-434.

BOLEGA 1995

Bolega Erika: *Az Anitta-felirat (i.e. 1600 körül)*. Szeged: JATE Történész Diákkör, 1995.

BONATZ 2007

Bonatz, Dominik: The Divine Image of the King: Religious Representation of Political Power in the Hittite Empire. In: Heinz, Marlies – Feldman, Marian H. (Hg.): *Representations of Political Power. Case Studies from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2007. 111–136.

BRISCH 2013

Brisch, Nicole: Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia. *Religion Compass* 7/2 (2013) 37–46.

BRYCE 1985

Bryce, Trevor R.: A Suggested Sequence of Historical Developments in Anatolia during the Assyrian Colony Period. *AoF* 12 (1985) 259–268.

BRYCE 1992

Bryce, Trevor R.: The Role of Telipinu, the Priest, in the Hittite Kingdom. *Hethitica* 11 (1992) 5–18.

BRYCE 2005

Bryce, Trevor: *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press, 2005²

BRYCE 2006

Bryce, Trevor: The 'Eternal Treaty' from the Hittite Perspective. *BMSAES* 6 (2006) 1–11.

BRYCE 2007

Bryce, Trevor: *Hittite Warrior*. Oxford: Osprey, 2007.

BRYCE 2009

Bryce, Trevor: *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. London: Routledge, 2009.

BUCCELLATI 1967

Buccellati, Giorgio: *Cities and Nations of Ancient Syria. An Essay on Political Institutions with Special Reference to the Israelite Kingdoms*. Roma: Istituto di Studi dei Vicino Oriente, 1967. [Studi Semitici 26.]

BUHÁLY 2014

Buhály Attila: Írásbeliség és hatalmi kommunikáció az ókori keleten. Az urartui példa. *Világtörténet* 36 (2014)/1 53–65.

CAMMAROSANO 2006

Cammarosano, Michele: *Il decreto antico-ittita di Pimpira*. Firenze: LoGisma, 2006.

CAMMAROSANO ET AL. 2020.

Cammarosano, Michele–Devecchi, Elena–Viano, Maurizio (eds.): TALUGAEŠ WITTEŠ. *Ancient Near Eastern Studies Presented to Stefano de Martino on the Occasion of his 65th Birthday*. Münster: Zaphon 2020.

CANCIK-KRISCHBAUM–BRISCH–EIDEM 2014

Cancik-Kirschbaum, Eva–Brisch, Nicole–Eidem, Jesper (eds.): *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*. Berlin: de Gruyter, 2014.

CARRUBA 2003

Carruba, Onofrio: *Anitta Res Gestae*. Pavia: Italian University Press, 2003. [StMed 13.]

CARTER, 1962

Carter, Charles William: *Hittite Cult-Inventories*. Ph.D. Diss., University of Chicago, 1962.

CARTER, 1988

Carter, Charles William: Athletic Contests in Hittite Religious Festivals. *JNES* 47 (1988) 185–187.

ÇEÇEN–HECKER 1995

Çeçen, Salih–Hecker, Karl: *ina mātika eblum*. Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit. In: Dietrich, Manfred–Loretz, Oswald (Hg.): *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn: Butzon&Bercker / Neukirchener Verlag, 1995. [AOAT 240.] 31–41.

CHARPIN 2008

Charpin, Dominique: Beziehungen zwischen Anatolien und der syro-mesopotamischen Welt in der altbabylonischen Zeit. In: Wilhelm 2008a, 95–107.

CHARPIN–DURAND 2004

Charpin, Dominique–Durand, Jean-Marie: Prétendants au trône de Proche-Orient Amorrite. In: Dercksen, J.G. (ed.): *Assyria and beyond. Studies presented to Mogens Trolle Larsen*. Leiden: NINO, 2004. 99–115.

CHAVALAS 2006

Chavalas, Mark W. (ed.): *Ancient Near East: Historical Sources in Translation*. Oxford: Blackwell, 2006.

CHRISTIANSEN 2012

Christiansen, Birgit: *Schicksalsbestimmende Kommunikation. Sprachliche, gesellschaftliche und religiöse Aspekte hethitischer Fluch-, Segens- und Eidesformeln*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012 [StBoT 53.]

CLASTRES 2015

Clastres, Pierre: *Az erőszak archeológiája*. Fordította Ádám Péter és Csímár Péter. Budapest: Qadmon, 2015.

COHEN 2002

Cohen, Yoram: *Taboos and Prohibitions in Hittite Society. A Study of the Hittite Expression natta āra ('not permitted')*. Heidelberg: Winter, 2002. [TH 24.]

CORDANI 2013

Cordani, Violetta: Aspects of Heroic Kingship in Hittite Literature. *KASKAL* 10 (2013) 221–234.

CORNELIUS 1972

Cornelius, Friedrich: Das Hethiterreich als Feudalstaat. In: Edzard, D.O. (Hg.): *Gesellschafts-klassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten – XVIII. Rencontre Assyriologique Internationale, München, 29. Juni bis 3. Juli 1970*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1972. 31–34.

CORTI 2017

Corti, Carlo: The North: Hanhana, Hattena, Ištahara, Hakpiš, Nerik, Zalpuwa, Tummana, Pala and the Hulana River Land. In: Weeden–Ullmann 2017, 219–238.

CZICHON 2013

Czichon, Rainer Maria: Oymağaç Höyük/Nerik? In: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013. 298–309.

D'ALFONSO 2006

D'Alfonso, Lorenzo: Die hethitische Vertragstradition in Syrien (14-12. Jh. v. Chr.). In: Gertz, Jan Christian–Prechel, Doris–Schmid, Konrad–Witte, Markus (Hg.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke. Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur „Deuteronomismus“-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*. Berlin: de Gruyter, 2006. 303–329.

D'ALFONSO 2010

D'Alfonso, Lorenzo: 'Servant of the king, son of Ugarit, and servant of the servant of the king': RS 17.238 and the Hittites. In: Cohen, Yoram–Gilan, Amir–Miller, Jared L. (eds.): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010. [StBoT 51.] 67–85.

D'ALFONSO 2014

D'Alfonso, Lorenzo: The Kingdom of Tarhuntassa: A Reassessment of its Timeline and Political Significance. In: Taracha, Piotr (ed.): *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology Warsaw, 5-9 September 2011*. Warsaw: Agade, 2014. 216–235.

DAMEROW 2006

Damerow, Peter: The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology. In: *CDLJ* 2006/1 (https://cdli.ucla.edu/pubs/cdlj/2006/cdlj2006_001.html)

DARDANO 1997

Dardano, Paola: *L'Aneddoto e il racconto in eta' antica-ittita: la cosiddetta „Cronaca di Palazzo“*. Roma: Editrice „Il Calamo“, 1997.

DARDANO 2006

Dardano, Paola: *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattusa*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006. [StBoT 47.]

DARDANO 2011

Dardano, Paola: Erzählte Vergangenheit und kulturelles Gedächtnis im hethitischen Schrifttum. Die so genannte Palastchronik. In: Hutter–Hutter-Braunsar 2011. 63–81.

DE MARTINO 1999

De Martino, Stefano: Ura and the boundaries of Tahuntašša. *AoF* 26 (1999) 291–300.

DE MARTINO 2003

De Martino, Stefano: *Annali e Res Gestae antico ittiti*. Pavia: Italian University Press, 2003. [StMed 12, Series Hethaea 2.]

DE MARTINO 2005

De Martino, Stefano: Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I./II., Arnuwanda I. and Tuthaliya III. *AoF* 32 (2005) 291–321.

DE MARTINO 2018

De Martino, Stefano: The Fall of the Hittite Kingdom. *Mesopotamia* 53 (2018) 23–48.

DE MARTINO–IMPARATI 1995

De Martino, Stefano–Imparati, Fiorella: Aspects of Hittite Correspondence: Problems of Form and Content. In: Carruba, Onofrio–Giorgieri, Mauro–Mora, Clelia (eds.): *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*. Pavia: Gianni Iuculano Editore, 1995. [StMed 9.] 103–115.

DEL MONTE 1995

Del Monte, Giuseppe: I testi amministrativi da Masat Höyük/Tapika. In: *Oriens Antiqui Miscellanea* 2 (1995) 89–138.

DEL MONTE 2009

Del Monte, Giuseppe F.: *Le Gesta di Suppiluliuma*. Pisa: Pisa University Press, 2009.

DERCKSEN 2005

Dercksen, J.G.: Adad is King! The Sargon Text from Kültepe. *JEOL* 39 (2005) 107–129.

DERCKSEN 2008

Dercksen, J.G. (ed.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. Leiden: NINO, 2008. [OAAS 3.]

DERCKSEN 2010

Dercksen, Jan Gerrit: Anitta and the Man of Purušhanda. In: Dönmez, Serket (ed.): DUB. SAR É.DUB.BA.A. *Studies presented in honour of Veysel Donbaz*. Istanbul: Ege, 2010. 71–75.

DEVECCHI 2005

Devecchi, Elena: *Gli annali di Hattušili I nella versione accadica*. Pavia: Italian University Press, 2005. [StMed 16.]

DEVECCHI 2014

Devecchi, Elena: Unteres Land. In: *RIA* 14 (2014) 341–342.

DEVECCHI 2015

Devecchi, Elena: *Trattati internazionali ittiti*. Brescia: Paideia, 2015.

DEVECCHI 2019

Devecchi, Elena: A Reluctant Servant: Ugarit under Foreign Rule during the Late Bronze Age. In: Mynářová, Jana–Kilani, Marwan–Alivernini (eds.): *A Stranger in the House – the Crossroads III. Proceedings of an International Conference on Foreigners in Ancient Egyptian and Near Eastern Societies of the Bronze Age held in Prague, September 10-13, 2018*. Prague: Charles University, 2019. 121–135.

DIAKONOFF 1982

Diakonoff, I.M.: The Structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium B.C. *Oikumene* 3 (1982) 7–100.

DOĞAN-ALPARSLAN–ALPARSLAN 2013

Doğan-Alparslan, Meltem – Alparslan, Metin (ed.): *Hittites. An Anatolian Empire*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

DONBAZ 1998

Donbaz, Veysel: Inscribed Spear Heads and Some Tablets at the Gaziantep Archaeological Museum. *AoF* 25 (1998) 173–185.

DURAND 1988

Durand, Jean-Marie: *Rois de Syrie du nord*. NABU 1988/2.

ECHEVARRIA 1987

Echevarría, F.: *Déjà les Amazones. L'origine anatolienne d'un archétype constitutif des récits amazoniens*. *Hethitica* 8 (1987) 95-103.

EDEL 1997

Edel, Elmar: *Der Vertrag zwischen Ramses II. von Ägypten und Hattuschili III. von Hatti*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag, 1997.

EHRINGHAUS 2005

Ehringhaus, Horst: *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei*. Mainz: Zabern, 2005.

ENGLUND 2011

Englund, Robert K.: *Accounting in Proto-Cuneiform*. In: Radner–Robson 2011. 32–50.

ESIN 1998

Esin, Ufuk: *Einige Hinweise zur Entstehung der frühbronzezeitlichen Fürstentümer in Anatolien*. In: Arsebük, Güven–Mellink, Machteld J.–Schirmer, Wulf (eds.): *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*. Istanbul: Ege Yayınları, 1998. 339–344.

FAIST 2002

Faist, Betina: *Die Rechtsordnung in Syrien nach der hethitischen Eroberung: Wandel und Kontinuität*. In: Blum, Hartmut–Faist, Betina–Pfälzner, Peter–Wittke, Anna-Maria (Hg.): *Brückenland Anatolien? Ursachen, Extensität und Modi des Kulturaustausches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn*. Tübingen: Attempto, 2002. 129–146.

FÁBIÁN 2011

Fábián Adrián: *Közizgatás-elmélet*. Pécs: Dialóg-Campus, 2011²

FORLANINI 1984

Forlanini, Massimo: *Die „Götter von Zalpa“*. Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer. *ZA* 74 (1984) 245–266.

FORLANINI 1995

Forlanini, Massimo: The Kings of Kaniš. In: Carruba, Onofrio – Giorgieri, Mauro – Mora, Clelia (ed.): *Atti del II congresso internazionale di hittitologia*. Pavia: Gianni Iuculano Editore, 1995. 123–132.

FORLANINI 2008

Forlanini, Massimo: The historical geography of Anatolia and the transition from the *kārum*-period to the Early Hittite Empire. In: Dercksen 2008. 57–86.

FORLANINI 2010

Forlanini, Massimo: An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period. In: Cohen, Yoram–Gilan, Amir–Miller, Jared L. (eds.): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010. [StBoT 51.] 115–135.

FRANTZ-SZABÓ 1995

Frantz-Szabó Gabriella: Hittite Witchcraft, Magic and Divination. In: CANE 2007–2019.

FREI-KOCH 1996

Frei, Peter–Koch, Klaus: *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich*. Freiburg: Universitätsverlag, 1996² [OBO 55.]

FREYDANK-PRECHEL 2020

Freydank, Helmut–Prechel, Doris: Nochmals zum Brief des Labarna an Tunija von Tikunani. In: Cammarosano et al. 2020. 193–201.

FRITZSCHE 2011

Fritzsche, Elifita: GA.KIN.AG EMŞU im Hethitischen. *AoF* 38 (2011) 15–62.

GARELLI 1963

Garelli, Paul: *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1963.

GATES 2017

Gates, Marie-Henriette: Gods, Temples and Cult at the Service of Early Hittite State. In: Heffron, Yağmur–Stone, Adam–Worthington, Martin (ed.): *At the Dawn of History*.

Ancient Near Eastern Studies in Honour of J.N. Postgate. Vol. I. Winona Lake: Eisenbrauns, 2017. 189–210.

GERÇEK 2012

Gerçek, N. İlgi: *The Kaška and the Northern Frontier of Hatti*. PhD Diss. University of Michigan, 2012. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/94074/ilgi_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltve: 2018.08.07.)

GERÇEK 2017A

Gerçek, N. İlgi: Approaches to Hittite Imperialism: A View from the ‘Old Kingdom’ and ‘Early Empire’ Periods (c. 1650-1350 BCE). In: Schachner 2017a. 21–38.

GERÇEK 2017B

Gerçek, N. İlgi: „The Knees of the Storm-god”: Aspects of the Administration and Socio-Political Dynamics of Hatti’s Frontiers. In: Alparslan 2017. 123–136.

GERÇEK 2017C

Gerçek, N. İlgi: Hittite Geographers: Geographical Perceptions and Practices in Hittite Anatolia. *JANEH* 4 (2017) 39–60.

GILAN 2001

Gilan, Amir: Kampfspiele in hethitischen Festrivalen – eine Interpretation. In: Richter et al. 2001. 113–124.

GILAN 2004

Gilan, Amir: Sakrale Ordnung und politische Herrschaft im hethitischen Anatolien. In: Hutter, Manfred – Hutter-Braunsar, Sylvia (Hg.): *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums „Kleinasien und angrenzende Gebiete von Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. Chr.”* (Bonn, 20-22. Februar 2003). Münster: Ugarit Verlag, 2004. [AOAT 318.] 189–205.

GILAN 2007A

Gilan, Amir: Bread, Wine and Partridges – A Note on the Palace Chronicle (CTH 8). In: Groddek, Detlev–Zorman, Marina (Hg.): *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2007. [DBH 25.] 299–304.

GILAN 2007B

Gilan, Amir: How many princes can the land bear? – Some thoughts on the Zalpa text (CTH 3). *SMEA* 49 (2007) 305–318.

GILAN 2008

Gilan, Amir: Hittite Ethnicity? Constructions of Identity in Hittite Literature. In: Collins, Billie Jean–Bachvarova, Mary R.–Rutherford, Ian C. (ed.): *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and their Neighbours*. Oxford: Oxbow Books, 2008. 107–115.

GILAN 2011

Gilan, Amir: Hittite Religious Rituals and the Ideology of Kingship. *Religion Compass* 5/7 (2011) 276–285.

GILAN 2014

Gilan, Amir: The End of God-Napping and the Religious Foundations of the New Hittite Empire. *ZA* 104 (2014) 195–205.

GILAN 2014B

Gilan, Amir: The Hittite *Offering Lists* of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660, 661) as Historical Sources. *KASKAL* 11 (2014) 85–102.

GILAN 2015

Gilan, Amir: *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*. Heidelberg: Winter, 2015. [THeth 29]

GILAN 2017

Gilan, Amir: The shadows of a distant past. The historical introduction of the Aleppo Treaty (CTH 75). *AoF* 44 (2017) 30–40.

GILAN 2020

Gilan, Amir: „She did not call me father, so I will not call her my daughter!” The Episode of the „Daughter” in *CTH 6* and Its Historical Significance. In: Cammarosano et al. 2020. 193–214.

GIORGIERI 2005

Giorgieri, Mauro: Zu den Treueeiden mittelhethitischer Zeit. *AoF* 32 (2005) 322–346.

GIORGIERI 2008

Giorgieri, Mauro: Verschwörungen und Intrigen am hethitischen Hof. Zu den Konflikten innerhalb der hethitischen Elite anhand der historisch-juristischen Quellen. In: Wilhelm 2008a, 351–375.

GIORGIERI–MORA 2010

Giorgieri, Mauro–Mora, Clelia: Kingship in Hatti during the 13th Century: Forms of Rule and Struggles for Power before the Fall of the Empire. In: Cohen, Yoram–Gilan, Amir–Miller, Jared L. (ed): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010. [StBoT 51.] 136–155.

GLATZ 2017

Glatz, Claudia: The North: Archaeology. In: Weeden – Ullmann 2017. 75–88.

GLATZ 2020

Glatz, Claudia: *The Making of Empire in Bronze Age Anatolia. Hittite Sovereign Practice, Resistance, and Negotiation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

GLATZ–MATTHEWS 2005

Glatz, Claudia–Matthews, Roger: Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia. *BASOR* 339 (2005) 47–65.

GLATZ–PLOURDE 2011

Glatz, Claudia–Plourde, Aimée M.: Landscape Monuments and Political Competition in Late Bronze Age Anatolia: An Investigation of Costly Signaling Theory. *BASOR* 361 (2011) 33–66.

GLOCKER 2011

Glocker, Jürgen: Ališarruma, König von Išuwa. *AoF* 38 (2011) 254–276.

GOEDEGEBUURE 2008

Goedegebuure, Petra M.: Central Anatolian languages and language communities. In: Dercksen 2008. 137–180.

GOLDMAN 1935

Goldman, Hetty: Preliminary Expedition to Cilicia, 1934, and Excavations at Gözlu Kule, Tarsus, 1935. *AJA* 39 (1935) 526–549.

GONNET 1979

Gonnet, Hatice: La titulature royale Hittite au IIe millénaire avant J.-C. *Hethitica* 3 (1979) 3–108.

GOREN–MOMMSEN–KLINGER 2011

Goren, Yuval–Mommesen, Hans–Klinger, Jörg: Non-destructive provenance study of cuneiform tablets using portable X-ray fluorescence. *Journal of Archaeological Science* 38 (2011) 684–696.

GÖRKE 2015

Görke, Susanne (ed.), hethiter.net/: CTH 414.1 (TRde 13.03.2015)

GÖRKE–TORRI 2014

Görke, Susanne–Torri, Giulia: Bau(-)Rituale! Zur Textgeschichte von CTH 413-415 und CTH 725-726. In: Taracha, Piotr (ed.): *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology Warsaw, 5-9 September 2011*. Warsaw: Agade, 2014. 331–343.

GÖTZE 1925

Götze, Albrecht: *Hattušiliš. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967^R [1925]

GÖTZE 1930

Götze, Albrecht: Bemerkungen zu dem hethitischen Text AO 9608 des Louvre. *RHA* 1 (1930) 18–30.

GÖTZE 1933

Götze, Albrecht: *Die Annalen des Muršiliš*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967^R [1933]

GOETZE 1940

Goetze, Albrecht: *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven: Yale University Press, 1940. [YOSR 22.]

GOETZE 1957²

Goetze, Albrecht: *Kleinasien*. München: Beck, 1957²

GRÄFF 2005

Gräff, Andreas: Thoughts about the Assyrian presence in Anatolia in the early 2nd millenium. *AoF* 32 (2005) 158–167.

GUICHARD 1993

Guichard, Michaël: La conquête de Haššum par le roi de Zarwar. *NABU* 1993/54.

GÜNBATTI 1997

Günbatti, Cahit: Kültepe'den Akadli Sargon'a Ait Bir Tablet. *ArAnat* 3 (1997) 131–155.

GÜNBATTI 2004

Günbatti, Cahit: Two Treaty Texts found at Kültepe. In: Dercksen, J.G. (ed.): *Assyria and Beyond. Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*. Leiden: NINO, 2004. 249–268.

GÜTERBOCK 1938

Güterbock, Hans Gustav: Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200. *ZA* 44 (1938) 45–149.

GÜTERBOCK 1956

Güterbock, Hans Gustav: The Deeds of Suppiluliuma as Told By His Son, Muršili II. *JCS* 10 (1956) 41–68., 75–98., 107–130.

GURNEY 2003

Gurney, O.R.: The Upper Land, mātum elitum. In: Beckman et al. 2003. 119–126.

HAAS 1977

Haas, Volkert: Zalpa, die Stadt am Schwarzen Meer und das althethitische Königtum. *MDOG* 109 (1977) 15–26.

HAAS 1985

Haas, Volkert: Betrachtungen zur Dynastie von Hattuša im Mittleren Reich (ca. 1450–1380). *AoF* 12 (1985) 269–277.

HAAS 1993

Haas, Volkert: Eine hethitische Weltreichsidee. Betrachtungen zum historischen Bewußtsein und politischen Denken in althethitischer Zeit. In: Raaflaub, Kurt (Hg.): *Anfänge politischen Denkens in der Antike. Die nahöstlichen Kulturen und die Griechen*. München: Oldenbourg Verlag, 1993. 135–144.

HAAS 1994

Haas, Volkert: *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden: Brill, 1994. [HdO I/15.]

HAAS 1999

Haas, Volkert: Das hethitische Königtum. In: Gundlach, Rolf – Seipel, Wilfried (Hg.): *Das frühe ägyptische Königtum. Akten des 2. Symposiums zur ägyptischen Könisideologie in Wien, 24.-26.9.1997*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. 171–198.

HAAS 2006

Haas, Volkert: *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive*. Berlin: de Gruyter, 2006.

HAASE 1983

Haase, Richard: Die ländliche Gemeinschaft im Hethiterreich. In: *Les communautés rurales / Rural communities. Deuxième Part / Second Part. Antiquité / Antiquity*. Paris, 1983. [Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions XLI.] 187–205.

HAASE 1996

Haase, Richard: Anmerkungen zum sogenannten Lehensrecht der Hethiter. *ZAR* 2 (1996) 135–139.

HAASE 2002

Haase, Richard: Anmerkungen zur Verfassung des Königs Telipinu. *AoF* 29 (2002) 68–72.

HAASE 2005

Haase, Richard: Darf man den sog. Telipinu-Erlass eine Verfassung nennen? *WdO* 35 (2005) 56–61.

HAGENBUCHNER 1989

Hagenbuchner, Albertine: *Die Korrespondenz der Hethiter. Teil 1-2*. Heidelberg: Winter, 1989. [TH 15-16.]

HAGENBUCHNER 1993

Hagenbuchner, Albertine: Schutz- und Loyalitätsverpflichtungen in hethitischen Staatsverträgen. In: H.I.H. Prince Takahito Mikasa (ed.): *Essays on Anatolian Archaeology*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. 99–118.

HALAYQA 2010

Halayqa, Issam K.H.: The Demise of Ugarit in the Light of its Connections with Hatti. *UF* 42 (2010) 298–332.

HANSEN 2000

Hansen, Mogens Hermann (ed.): *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2000.

HANSEN 2006

Hansen, Mogens Hermann: *Polis. An introduction to the ancient Greek city-state*. Oxford: University Press, 2006.

HARMAŇSAH 2015

Harmanşah, Ömür: *Place, Memory and Healing. An Archaeology of Anatolian Rock Monuments*. London: Routledge, 2015.

HARMAŇSAH ET AL. 2014

Harmanşah, Ömür–Johnson, Peri–Durusu-Tanrıöver, Müge: Bronze Age, Cold Waters and the Anatolian Landscape. A Hittite King at the Spring of Yalburt. *Actual Archaeology* 10 (2014) 10–16.

HAUL 2009

Haul, Michael: *Stele und Legende. Untersuchungen zu den keilschriftlichen Erzählwerken über die Könige von Akkade*. Göttingen: Universitätsverlag, 2009. [GBAO 4.]

HAWKINS 1995

Hawkins, J. David: *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (SÜDBURG)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.

HECKER 1996

Hecker, Karl: Zur Herkunft der hethitischen Keilschrift. *SCCNH* 8 (1996) 291–303.

HEINHOLD-KRAHMER 1977

Heinhold-Krahmer, Susanne: *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*. Heidelberg: Winter, 1977. [TH 8.]

HELCK 1983

Helck, Wolfgang: Zur ältesten Geschichte des Hatti-Reiches. In: Boehmer, R.M.–Hauptmann, H. (Hg.): *Beiträge zur Altertumskunde Vorderasiens. Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Zabern, 1983. 271–281.

HELTZER 2001

Heltzer, M.: The Political Institutions of Ancient Emar as Compared with Contemporary Ugarit. *UF* 33 (2001) 219–236.

HERBORDT 2005

Herbordt, Suzanne: *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Großreichszeit auf Tonbulln aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*. Mainz: Zabern, 2005. [Boğazköy-Hattuša XIX.]

HERBORDT ET AL. 2011

Herbordt, Suzanne–Bawanypeck, Daliah–Hawkins, David J.: *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbulln aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*. Mainz: Zabern, 2011. [Boğazköy-Hattuša XXIII.]

HERZOG 1999

Herzog, Roman: *Ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái*. Fordította: Patay-Horváth András. Budapest: Corvina, 1999.

HOFFMANN 1984

Hoffmann, Inge: *Der Erlass Telipinus*. Heidelberg: Winter, 1984. [THeth 11.]

HOFFNER 1975

Hoffner, Harry A. Jr.: Propaganda and Political Justification in Hittite Historiography. In: Goedicke, Hans–Roberts, J.J.M. (eds.): *Unity and Diversity. Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975. 49–62.

HOFFNER 1980

Hoffner, Harry A. Jr.: Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites. *Or* 49 (1980) 283–332.

HOFFNER 2001

Hoffner, Harry A. Jr.: Some Thoughts on Merchants and Trade in the Hittite Kingdom In: Richter et al. 2001. 179–189.

HOFFNER 2009

Hoffner, Harry A. Jr.: *Letters from the Hittite Kingdom*. Atlanta: SBL, 2009.

HOFFNER–MELCHERT 2009

Hoffner, Harry A. Jr.–Melchert, H. Craig: *A Grammar of the Hittite Language. Part 1: Reference Grammar*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2009. [LANE 1.]

HOLLAND–ZORMAN 2007

Holland, Gary B.–Zorman, Marina: *The Tale of Zalpa. Myth, Morality and Coherence in a Hittite Narrative*. Pavia: Italian University Press, 2007. [StMed 19.]

HOLLOWAY 2002

Holloway, Stephen W.: *Aššur is King! Aššur is King! Religion in the exercise of power in the Neo-Assyrian empire*. Leiden: Brill, 2002.

HOUWINK TEN CATE 2007

Houwink ten Cate, Philo H.J.: The Hittite Usage of the Concepts of 'Great Kingship', the Mutual Guarantee of Royal Succession, the Personal Unswerving Loyalty of the Vassal to his Lord and the 'Chain of Command' in Vassal Treaties from the 13th Century B.C.E. In:

Wilcke, Claus (Hg.): *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient. Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007. 191–207.

HUTTER-BRAUN SAR 1993

Hutter-Braunsar, Sylvia: Die Dezentralisierung der Macht im hethitischen Großreich am Beispiel von Karkemiš. In: *Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine* 28 (1993) 100–104.

HUTTER-BRAUN SAR 1998

Hutter-Braunsar, Sylvia: Elemente der hethitischen Herrscherlegitimation in hethitischen historiographischen Texten. In: Alp, Sedat–Süel, Aygül (ed.): *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology Çorum, September 16-22, 1996*. Ankara, 1998. 331–339.

HUTTER-BRAUN SAR 2001

Hutter-Braunsar, Sylvia: The Formula „to Become a God” in Hittite Historiographical Texts. In: Abusch, Tzvi–Beaulieu, Paul-Alain–Huehnergard, John–Machinist, Peter–Steinkeller, Piotr (eds.): *Historiography in the Cuneiform World*. Bethesda: CDL Press, 2001. 267–277.

HUTTER-BRAUN SAR 2015

Hutter-Braunsar, Sylvia: Religiöse Herrschaftslegitimation im Vorderen Orient am Beispiel der Hethither. *Caucasian and Near Eastern Studies* 16 (2015) 22–70.

HUTTER–HUTTER-BRAUN SAR 2011

Hutter, Manfred–Hutter-Braunsar, Sylvia (Hg.): *Hethitische Literatur. Überlieferungsprozesse, Textstrukturen, Ausdrucksformen und Nachwirken. Akten des Symposiums von 18. bis 20. Februar 2010 in Bonn*. Münster: Ugarit-Verlag, 2011. [AOAT 391]

HÜSER 2007

Hüser, Andreas: *Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung*. Rhaden: Verlag Marie Leidorf, 2007. [Kuşaklı-Sarissa 3]

IMPARATI 1983

Imparati, Fiorella: Lehenswesen. Bei den Hethitern. In: *RIA* 6 (1983) 543–547.

IMPARATI 1995

Imparati, Fiorella: The Apology of Hattušili III. or designation of his successor? In: van den Hout, Theo P.J. – de Roos, Johan (ed.): *Stadio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1995. 143–157.

IZRE'EL 1997

Izre'el, Shlomo: *The Amarna Scholarly Tablets*. Groningen: Styx, 1997. [CM 9.]

KASSIAN ET AL. 2002

Kassian, Alexei–Korolëv, Andrej–Sideltsev, Andrej: *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*. Münster: Ugarit Verlag, 2002. [AOAT 288.]

KEMPINSKI 1983

Kempinski, Aharon: *Syrien und Palästina (Kanaan) in der letzten Phase der Mittelbronze IIB-Zeit (1650-1570 v. Chr.)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. [ÄAT 4.]

KEMPINSKI–KOŠAK 1982

Kempinski, Aharon–Košak, Silvin: CTH 13: The Extensive Annals of Hattušili I.(?) *Tel Aviv* 9 (1982) 87–116.

KITCHEN–LAWRENCE 2012

Kitchen, Kenneth A.–Lawrence, Paul J.N.: *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East. Part I.: The Texts*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.

KLENGEL 1974

Klengel, Horst: „Hungerjahre“ in Hatti. *AoF* 1 (1974) 165–174.

KLENGEL 1979

Klengel, Horst: Handel und Kaufleute im hethitischen Reich. *AoF* 6 (1979) 69–80.

KLENGEL 1986

Klengel, Horst: The Economy of the Hittite Household (E₂). *Oikumene* 5 (1986) 23–31.

KLENGEL 1991

Klengel, Horst: Tudhaliya IV. von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie. *AoF* 18 (1991) 224–238.

KLENGEL 1997

Klengel, Horst: Die historische Rolle der Stadt Aleppo im vorantiken Syrien. In: Wilhelm, Gernot (Hg.): *Die orientalische Stadt. Kontinuität, Wandel, Bruch. 1. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 9-10. Mai 1996 in Halle/Saale*. Saarbrücken: SDV, 1997. [CDOG 1.] 359–374.

KLENGEL 1999

Klengel, Horst: *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Leiden: Brill, 1999. [HdO 34.]

KLENGEL 2001

Klengel, Horst: Einige Bemerkungen zur hethitischen Herrschaftsordnung in Syrien. In: Wilhelm, Gernot: (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4-8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. [StBoT 45.] 255–271.

KLENGEL 2002

Klengel, Horst: „An der Hand der Gottheit“. Bemerkungen zur „Umarmungsszene“ in der hethitischen Tradition. In: Taracha, Piotr (ed.): *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*. Warsaw: Agade, 2002. 205–210.

KLENGEL 2003

Klengel, Horst: Einige Bemerkungen zur Struktur des hethitischen Staates. *AoF* 30 (2003) 281–289.

KLENGEL 2007

Klengel, Horst: Ura, Ugarit und der hethitische Mittelmeerhandel. In: Alparslan, Metin–Doğan–Alparslan, Meltem–Peker, Hasan: *Vita. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*. Istanbul: Ege Yayınları, 2007. 383–388.

KLENGEL 2010

Klengel, Horst: „Das Jahr ist zu kurz geworden.“ Die Feldzugssaison bei den Hethitern. *Or* 79 (2010) 177–183.

KLINGER 1995

Klinger, Jörg: Das Corpus der Mašat-Briefe und seine Beziehung zu den Texten aus Hattuša. *ZA* 85 (1995) 74–108.

KLINGER 1996

Klinger, Jörg: *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1996. [StBoT 37.]

KLINGER 1998

Klinger, Jörg: Wer lehrte die Hethiter das Schreiben? Zur Paläographie früher Texte in akkadischer Sprache aus Boğazköy: Skizze einiger Überlegungen und vorläufiger Ergebnisse. In: Alp, Sedat–Süel, Aygül (ed.): *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology Çorum, September 16-22, 1996*. Ankara, 1998. 365–375.

KLINGER 2001

Klinger, Jörg: Die hurritische Tradition in Hattuša und das Corpus der hurritischen Texte. In: Richter et al. 2001. 197–208.

KLINGER 2002

Klinger, Jörg: Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit. In: de Martino, Stefano–Pecchioli Daddi, Franca (ed.): *Studi in memoria di Fiorella Imparati. Tomo I*. Firenze: LoGisma, 2002. 437–451.

KLINGER 2005

Klinger, Jörg: Das Korpus der Kaškäer-Texte. *AoF* 32 (2005) 347–359.

KLINGER 2006

Klinger, Jörg: Der Beitrag der Textfunde zur Archäologiegeschichte der hethitischen Hauptstadt. In: Mielke, Dirk Paul–Schoop, Ulf–Seeher, Jürgen (Hg.): *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – neue Ansätze. Internationaler Workshop Istanbul, 26-27. November 2004*. Istanbul: Ege Yayınları, 2006. [BYZAS 4.] 5–17.

KLINGER 2007

Klinger, Jörg: *Die Hethiter*. München: C.H. Beck, 2007.

KLINGER 2008

Klinger, Jörg: Zalpa, Nerik und Hakmiš. Die Bedeutung der nördlichen Peripherie Zentralanatoliens in hethitischer Zeit. In: Wilhelm 2008a, 277–290.

KLOEKHORST 2019

Kloekhorst, Alwin: *Kanišite Hittite: The Earliest Attested Record of Indo-European*. Leiden: Brill, 2019. [HdO I/132.]

KLOEKHORST 2020

Kloekhorst, Alwin: The Authorship of the Old Hittite Palace Chronicle (CTH 8): A Case for Anitta. *JCS* 72 (2020) 143–155.

KLOEKHORST–WAAL 2019

Kloekhorst, Alwin–Waal, Willemijn: A Hittite Scribal Tradition Predating the Tablet Collections of Hattuša? *ZA* 109 (2019) 189–203.

VAN KOPPEN–RADNER 2009

van Koppen, Frans–Radner, Karen: Ein Tontafelfragment aus der diplomatischen Korrespondenz der Hyksosherrscher mit Babylonien. In: Bietak, Manfred–Forstner-Müller, Irene: Der Hyksos-Palast bei Tell el-Dab‘a. Zweite und dritte Grabungskampagne (Frühling 2008 und Frühling 2009). *Ägypten und Levante* 19 (2009) 91–120.

KOŠAK 2003

Košak, Silvin: A Note on „The Tale of the Merchants”. In: Beckman, Gary–Beal, Richard–McMahon, Gregory (eds.): *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion on His 65th Birthday*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003. 249–252.

KŐSZEGHY 2001

Kőszeghy Miklós: *Dávid*. „Tud lantot pengetni, harcra termett és vele van az Úr.” Budapest: Új Mandátum, 2001.

KRYSZAT 2004

Kryszat, Guido: Altassyrische Quellen zur frühen hethitischen Geschichte. In: Meyer, Jan–Waalke–Sommerfeld, Walter (Hg.): *2000 v. Chr. Politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*. Berlin: Deutsche Orient-Gesellschaft, 2004. [3. CDOG] 45–48.

KRYSZAT 2008A

Kryszat, Guido: The Use of Writing among the Anatolians. In Dercksen 2008. 231–238.

KRYSZAT 2008B

Kryszat, Guido: Herrscher, Kult und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien – Teil 3/1: Grundlagen für eine neue Rekonstruktion der Geschichte Anatoliens und der assyrischen Handelskolonien in spätaltassyrischer Zeit. *AoF* 35 (2008) 156–189.

KRYSZAT 2008C

Kryszat, Guido: Herrscher, Kult und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien – Teil 3/2: Grundlagen für eine neue Rekonstruktion der Geschichte Anatoliens und der assyrischen Handelskolonien in spätaltassyrischer Zeit II. *AoF* 35 (2008) 195–219.

KRYSZEŃ 2016

Kryszęń, Adam: *A Historical Geography of the Hittite Heartland*. Münster: Ugarit Verlag, 2016. [AOAT 437.]

KRYSZEŃ 2017

Kryszęń, Adam: Hatti and Hattusa. *AoF* 44 (2017) 212–220.

KUZUOĞLU 2011

Kuzuoğlu, Remzi: Three Kültepe texts concerning rebellions. *JNES* 70 (2011) 25–33.

LACAMBRE–NAHM 2015

Lacambre, Denis–Nahm, Werner: Pithana, an Anatolian ruler in the time of Samsuiluna of Babylon: New data from Tell Rimah. *RA* 109 (2015) 17–27.

LANFRANCHI–ROLLINGER 2010

Lanfranchi, Giovanni B. – Rollinger, Robert (ed.): *Concepts of Kingship in Antiquity. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop held in Padova, November 28th – December 1st, 2007*. Padova: SARGON, 2010.

LANDSBERGER 1954

Landsberger, Benno: Assyrische Königsliste und „Dunkles Zeitalter“ (2. rész). *JCS* 8 (1954) 47–73.

LARSEN 1972

Larsen, Mogens Trolle: A revolt against Hattuša. *JCS* 24 (1972) 100–101.

LARSEN 1976

Larsen, Mogens Trolle: *The Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1976.

LARSEN 2000

Larsen, Mogens Trolle: The Old Assyrian City-State. In: Hansen 2000 79–87.

LARSEN 2014

Larsen, Mogens Trolle: Cultural Exchange at Kültepe. In: Kozuh, Michael – Henkelman, Wouter F.M.–Jones, Charles E.–Woods, Christopher (eds.): *Extraction & Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2014. [SAOC 68.] 171–188.

LEVI-FAUR 2012

Levi-Faur, David: From „Big Government” to „Big Governance”? In: Levi-Faur, David (ed.): *The Oxford Handbook of Governance*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 3–18.

LEWIS 1980

Lewis, Brian: *The Sargon Legend. A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who was Exposed at Birth*. Cambridge: American Schools of Oriental Research, 1980.

LIVERANI 1993

Liverani, Mario: Model and Actualization. The Kings of Akkad in the Historical Tradition. In: Liverani, Mario (ed.): *Akkad. The First World Empire. Structure, Ideology, Traditions*. Padova: SARGON, 1993. [HANES 5.] 41–67.

LIVERANI 2001

Liverani, Mario: *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 BC*. New York: Palgrave, 2001.

LIVERANI 2004

Liverani, Mario: *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*. London: Equinox, 2004.

LORETZ–RIEKEN 2007

Loretz, Jürgen – Rieken, Elisabeth: „Auf dem Weg der Stadt Šaššūna”. In: Groddek, Detlev – Zorman, Marina (Hg.): *Tabula Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007. [DBH 25] 467–486.

LŐRINCZ –TAKÁCS 2001

Lőrincz Lajos–Takács Albert: *A közigazgatás-tudomány alapjai*. Budapest: Rejtjel, 2001.

MACQUEEN 1996

Macqueen, J.G.: *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*. London: Thames and Hudson, 1996. [Revised and enlarged edition]

MAGYARY 1942

Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1942.

MAIDMAN 2010

Maidman, Maynard Paul: *The Nuzi Texts and their Uses as Historical Evidence*. Atlanta: SBL, 2010.

MARAZZI 2012

Marazzi, Massimiliano (ed.): hethiter.net/: CTH 9.6 (INTR 2012-07-10)

MARIZZA 2007

Marizza, Marco: *Dignitari ittiti del tempo di Tudhaliya I/II, Arnuwanda I, Tudhaliya III*. Firenze: LoGisma, 2007. [Eothen 15.]

MARTÍNEZ 2016

Martínez, Javier: The Evidence for Hurma as Early Hittite Capital in the Old Kingdom. In: Marquardt, Henning – Reichmuth, Silvio – Trabazo, José Virgilio García (Hg.): *Anatolia et Indogermanica. Studia linguistica in honorem Johannis Tischler septuagenarii dedicata*. Innsbruck, 2016. 173–190.

MATESSI 2016

Matessi, Alvise: The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age. *JANEH* 3 (2016) 117–162.

MAUL 1994

Maul, Stefan M: Die Korrespondenz des Iasīm-Sümû. Ein Nachtrag zu ARMT XIII 25–57. In: Charpin, Dominique–Durand, Jean-Marie (eds.): *Florilegium marianum II. Recueil d'études à la mémoire de Maurice Birot*. Paris: Sepoa, 1994. 23–54.

MATSUMURA 2017

Matsumura, Kimiyoshi: The Ancient City Connecting the East and the West: Büklükale. In: Alparslan 2017 63–74.

McMAHON 2014

McMahon, Gregory: Agency, Identity and the Hittite State. In: Steadman, Sharon R.–Ross, Jennifer C. (eds.): *Agency and Identity in the Ancient Near East*. London: Routledge, 2014. 181–189.

MERIGGI 1973

Meriggi, Piero: Zu einigen Stellen hethitischer historischer Texte. In: Neu, Erich–Rüster, Christel (Hg.): *Festschrift Heinrich Otten*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1973. 199–208.

MICHEL 2001

Michel, Cécile: *Correspondance des marchands de Kaniš au début du IIe millénaire avant J.-C.* Paris: Les Éditions du Cerf, 2001.

MICHEL 2003

Michel, Cécile: *Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Results of the Excavations at Aššur, Kültepe/Kaniš, Acemhöyük, Alişar and Boğazköy*. Leiden: NINO, 2003. [OAAS 1.]

MICHEL 2010

Michel, Cécile: Deux textes atypiques découvertes à Kültepe. *JCS* 62 (2010) 71–80.

MICHEL 2011A

Michel, Cécile: The Private Archives from Kaniš belonging to Anatolians. *AoF* 38 (2011) 94-115.

MICHEL 2011B

Michel, Cécile: The *kārum* Period on the Plateau. In: Steadman–McMahon 2011. 313–336.

MICHEL 2014

Michel, Cécile: Central Anatolia in the Nineteenth and Eighteenth Centuries BC. In: Cancik-Kirschbaum, Eva–Brisch, Nicole–Eidem, Jesper (eds.): *Constituent, Confederate, and Conquered Space. The Emergence of the Mittani State*. Berlin: De Gruyter, 2014. 111–136.

MICHEL 2015

Michel, Cécile: Were there only merchants at Aššur and Kaneš? Overview of professions attested in the Old Assyrian sources. In: Albayrak, İrfan–Erol, Hakan–Çayır, Murat (eds.): *Studies in Honour of Cahit Günbatti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2015. 171–184.

MILLER 1999

Miller, Jared L.: *The Expeditions of Hattušili I. to the Eastern Frontiers*. MA Thesis, Tel Aviv University, 1999.

MILLER 2001A

Miller, Jared L.: Anum-Hirbi and His Kingdom. *AoF* 28 (2001) 65–101.

MILLER 2001B

Miller, Jared L.: *Hattusili I's Expansion into Northern Syria in Light of the Tikunani Letter*. In: Wilhelm, Gernot: (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. [StBoT 45.] 410–429.

MILLER 2004

Miller, Jared L.: *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004. [StBoT 46.]

MILLER 2007

Miller, Jared L.: Mursili II's dictate to Tuppi-Teššub's Syrian antagonists. *KASKAL* 4 (2007) 121-152.

MILLER 2008

Miller, Jared L.: Setting up the Goddess of the Night separately. In: Collins, Billie Jean–Bachvarova, Mary R.–Rutherford, Ian C. (ed.): *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and their Neighbours*. Oxford: Oxbow Books, 2008. 67–72.

MILLER 2011A

Miller, Jared L.: Die hethitischen Dienstanweisungen. Zwischen normativer Vorschrift und Traditionsliteratur. In: Hutter–Hutter-Braunsar 2011. 193–205.

MILLER 2011B

Miller, Jared L.: Diverse Remarks on the Hittite Instructions. *Colloquium Anatolicum* 10 (2011) 1–20.

MILLER 2013

Miller, Jared L.: *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.

MOORE 2015

Moore, Thomas: *Old Hittite polychrome relief vases and the assertion of kingship in 16th century BCE Anatolia*. MA Thesis, Bilkent University, 2015.

MORA 2016

Mora, Clelia: Activities and Roles of Court Dignitaries towards the End of the Hittite Empire. In: Velhartická, Šárka (ed.): *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková–Siegelová*. Leiden: Brill, 2016. 221–232.

MOUTON 2006

Mouton, Alice: L'importance des rêves dans l'existence de Hattušili III. In: van den Hout, Theo P.J. (ed.): *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2006. 9–16.

MÕTTUS 2018

Mõttus, Siim: *The Edict of Telipinu and Hittite Royal Succession*. MA Thesis, University of Tartu, 2018.

MÜLLER-KARPE 2006

Müller-Karpe, Andreas: Untersuchungen in Kayalıpınar 2005. *MDOG* 138 (2006) 211–247.

MÜLLER-KARPE 2017

Müller-Karpe, Andreas: *Sarissa. Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*. Mainz: Philipp von Zabern, 2017.

MÜLLER-KARPE–MÜLLER-KARPE 2013

Müller-Karpe, Andreas–Müller-Karpe, Vuslat: Kayalıpınar. In: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013. 282–287.

NEU 1974

Neu, Erich: *Der Anitta-Text*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1974. [StBoT 18.]

NEU 1983

Neu, Erich: Überlieferung und Datierung der Kaškäer-Verträge. In: Boehmer, R.M.–Hauptmann, H. (Hg.): *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Zabern, 1983. 391–399.

NEVE 1996

Neve, Peter: *Hattuša. Stadt der Götter und Tempel*. Mainz: Zabern, 1996²

NÉMETH 1999

Németh György: *A polisok világa*. Budapest: Korona, 1999.

NOVÁK 2010

Novák, Mirko: Kizzuwatna–Hiyawa–Quwe. Ein Abriss der Kulturgeschichte des Ebenen Kilikiens. In: Becker, Jörg–Hempelmann, Ralph–Rehm, Ellen (Hg.): *Kulturlandschaft Syrien. Zentrum und Peripherie. Festschrift für Jan-Waalke Meyer*. Münster: Ugarit-Verlag, 2010. [AOAT 371.] 397–425.

OETTINGER 2004

Oettinger, Norbert: Zur Einwanderung und ersten Entfaltung der Indogermanen in Anatolien. In: Meyer, Jan-Waalke–Sommerfeld, Walter (Hg.): *2000 v. Chr. Politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*. Berlin: Deutsche Orient-Gesellschaft, 2004. [3. CDOG] 357–369.

OPPENHEIM 1982

Oppenheim, A. Leo: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portéja*. Fordította Gődény Endre. Budapest: Gondolat, 1982.

ORLIN 1970

Orlin, Louis Lawrence: *Assyrian Colonies in Cappadocia*. Paris: Mouton, 1970.

OSHIMA 2019

Oshima, Takayoshi M: Legends of Sargon. History to His Story: Forming the Warrior King Archetype. In: Da Riva, Rocío–Lang, Martin–Fink, Sebastian (eds.): *Literary Change in Mesopotamia and Beyond and Routes and Travellers between East and West. Proceedings of the 2nd and 3rd Melammu Workshops*. Münster: Zaphon, 2019. 43–56.

OTTEN 1951

Otten, Heinrich: Die hethitische „Königslisten“ und die altorientalische Chronologie. *MDOG* 83 (1951) 47–71.

OTTEN 1958

Otten, Heinrich: *Hethitische Totenrituale*. Berlin: Akademie Verlag, 1958.

OTTEN 1964

Otten, Heinrich: Die Aufgaben eines Bürgermeisters in Hattuša. *BM* 3 (1964) 91–95.

OTTEN 1973

Otten, Heinrich: *Eine alihethitische Erzählung um die Stadt Zalpa*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1973. [StBoT 17.]

OTTEN 1974

Otten, Heinrich: Königin von Kaniš. In: Garelli, Paul (ed.): *Le palais et la royauté. XIXe Rencontre Assyriologique Internationale*. Paris: Geuthner, 1974. 301–303.

OTTEN 1981

Otten, Heinrich: *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1981. [StBoT 24.]

OTTEN 1988

Otten, Heinrich: *Die Bronzetafel aus Boğazköy: ein Staatsvertrag Tutḫalijas IV.* Wiesbaden: Harrassowitz, 1988. [StBoT Beiheft 1.]

OTTO 2012

Otto, Adelheid: Archaeological Evidence for Collective Governance along the Upper Syrian Euphrates during the Late and Middle Bronze Age. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008.* Winona Lake: Eisenbrauns, 2012. 87–99.

ÖZGÜÇ 1956

Özgüç, Tahşin: The Dagger of Anitta. *Belleten* 20 (1956) 33–36.

ÖZGÜÇ 1978

Özgüç, Tahşin: *Maşat Höyük I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.

ÖZGÜÇ 1980

Özgüç, Tahşin: Excavations at the Hittite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery. *AJA* 84 (1980) 305–309.

ÖZGÜÇ 1982

Özgüç, Tahşin: *Maşat Höyük II. A Hittite Centre Northeast of Boğazköy.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.

ÖZGÜÇ 2002A

Özgüç, Tahşin: Maşathöyük. In: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter.* Stuttgart: Theiss, 2002. 168–171.

ÖZGÜÇ 2002B

Özgüç, Tahşin: Die Keramik der althethitischen Zeit. In: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter.* Stuttgart: Theiss, 2002. 248–255.

ÖZYAR 2017

Özyar, Aslı: Contributions of Tarsus-Gözlükule to Hittite Studies. In: Alparslan, Metin – Doğan-Alparslan, Meltem – Schachner, Andreas (ed.): *The Discovery of an Anatolian*

Empire. A Colloquium to Commemorate the 100th Anniversary of the Decipherment of the Hittite Language. Istanbul: Haziran, 2017. 279–292.

PALMISANO 2018

Palmisano, Alessio: *The Geography of Trade. Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period.* Oxford: Archaeopress, 2018.

PARKER 1999

Parker, Viktor: Reflexions on the Career of Hattušiliš III until the Time of his Coup d'État. *AoF* 26 (1999) 269–290.

PAULUS 2014

Paulus, Susanne: *Die babylonischen Kudurru-Inschriften von der kassitischen bis zur früh-neubabylonischen Zeit. Untersucht unter besonderer Berücksichtigung gesellschafts- und rechtshistorischer Fragestellungen.* Münster: Ugarit-Verlag, 2014. [AOAT 51.]

PÁLFI 2010

Pálfi Zoltán: Az óasszír Šarrukīn-legenda. *Antik Tanulmányok* 54 (2010) 253–264.

PÁLFI 2012

Pálfi Zoltán: Hol volt, hol nem volt... Purushattum a mezopotámiai valós és mitikus térben. *Ókor* 11 (2012)/1. 22–26.

PÁLFI 2017

Pálfi Zoltán: Észak-Szíria és az óasszír kereskedelem. *Világtörténet* 39 (2017)/2 169–191.

PECCHIOLO DADDI 1982

Pecchiolo Daddi, Franca: *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita.* Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1982.

PECCHIOLO DADDI 1994

Pecchiolo Daddi, Franca: Il re, il padre del re, il nonno del re. *Oriens Antiqui Miscellanea* 1 (1994) 75–91.

PECCHIOLO DADDI 2003

Pecchioli Daddi, Franca: *Il vincolo per i governatori di provincia*. Pavia: Italian University Press, 2003. [StMed 14, Series Hethaea 3]

PECCHIOLO DADDI 2005A

Pecchioli Daddi, Franca: Die mittelhethitischen išhiul-Texte. *AoF* 32 (2005) 280–290.

PECCHIOLO DADDI 2005B

Pecchioli Daddi, Franca: Classification and new edition of politico-administrative texts. In: Hazırlayan, Yayına–Süel, Aygül (eds.): *Acts of the Vth International Congress of Hittitology Çorum, September 2-8, 2002*. Ankara, 2005. 599–611.

PFOH 2016

Pföh, Emanuel: *Syria-Palestine in the Late Bronze Age. An Anthropology of Politics and Power*. London: Routledge, 2016.

PRUZSINSZKY 2007

Pruzsinszky, Regine: Emar and the Transition from the Hurrian to Hittite Power. In: Heinz, Marlies–Feldman, Marian H. (Hg.): *Representations of Political Power. Case Studies from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2007. 21–37.

RADNER 2005

Radner, Karen: *Die Macht des Namens. Altorientalische Strategien zur Selbsterhaltung*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. [SANTAG 8.]

RADNER –ROBSON 2011

Radner, Karen–Robson, Eleanor (ed.): *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: University Press, 2011.

RICHTER ET AL. 2001

Richter, Thomas–Prechel, Doris–Klinger, Jörg (Hg.): *Kulturgeschichten. Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 2001.

RIEKEN 2001

Rieken, Elisabeth: Der hethitische šar-tamhāri-Text: archaisch oder archaisierend? In: Wilhelm, Gernot (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg, 4-8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2001. (StBoT 45.) 576–585.

RIEKEN 2005

Rieken, Elisabeth: Hethitisch. In: Streck, Michael P. (Hg.): *Sprachen des alten Orients*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005. 80–127.

RIEKEN 2016

Rieken, Elisabeth et al. (ed.), hethiter.net/: CTH 385.10 (Expl. A, 24.11.2016)

RIEMSCHEIDER 1958

Riemschneider, Kaspar K.: Die hethitischen Landschenkungsurkunden. *MIO* 6 (1958) 321–381.

ROAF 1998

Roaf, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza*. Fordította Dezső Tamás. Budapest: Helikon, 1998.

ROBERTS 2017

Roberts, Neil: The Land of the Hittites: Airs, Waters and Places. In: Weeden–Ullmann 2017. 19–27.

ROTH 1995

Roth, Martha T.: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Scholars Press, 1995.

RÜSTER–WILHELM 2012

Rüster, Christel–Wilhelm, Gernot: *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012. [StBoT Beiheft 4.]

SAGONA–ZIMANSKY 2009

Sagona, Antonio–Zimansky, Paul: *Ancient Turkey*. London: Routledge, 2009.

SALLABERGER 2002

Sallaberger, Walther: Den Göttern nahe – und fern den Menschen? Formen der Sakralität des altmesopotamischen Herrschers. In: Erkens, Franz-Reiner (Hg.): *Die Sakralität von Herrschaft. Herrschaftslegitimierung im Wechsel der Zeiten und Räume*. Berlin: Akademie Verlag, 2002. 85–98.

SALVINI 1996

Salvini, Mirjo: *The Habiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani*. Roma: Instituto Editoriali e Poligrafici Internazionali, 1996.

SCHACHNER 1999

Schachner, Andreas: *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost- und Südostanatolien*. Oxford: Archaeopress, 1999. [BAR International Series 807]

SCHACHNER 2009

Schachner, Andreas: Das 16. Jahrhundert v. Chr. – eine Zeitwende im hethitischen Zentralanatolien. *IM* 59 (2009) 9–34.

SCHACHNER 2011A

Schachner, Andreas: *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München: C.H. Beck, 2011.

SCHACHNER 2011B

Schachner, Andreas: Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattušas in hethitischer Zeit. *Mesopotamia* 46 (2011) 79–101.

SCHACHNER 2013

Schachner, Andreas: On the Development of Hittite Art and its Social Functions. In: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013. 534–563.

SCHACHNER 2017A

Schachner, Andreas (Ed.): *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.?* Istanbul: Ege Yayınları, 2017. [BYZAS 23.]

SCHACHNER 2017B

Schachner, Andreas: Motor oder Bremse? Die Rolle der hethitischen Hauptstadt Hattuša für die Transformation des hethitischen Reichs. In: SCHACHNER 2017a. 219–237.

SCHACHNER 2019

Schachner, Andreas: Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2018. In: *Archäologischer Anzeiger* 2019/1, § 1-146., <https://doi.org/10.34780/1vvt-j762>

SCHACHNER 2020

Schachner, Andreas: Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2019. In: *Archäologischer Anzeiger* 2020/1, § 1-111., <https://doi.org/10.34780/aa.voi1.1012>

SCHACHNER 2020B

Schachner, Andreas: The Power of Geography: Criteria for Selecting the Location of Hattuša, the Capital City of the Hittite Empire. In: Cammarosano et al. 2020 399–420.

SCHAEFFER 1956

Schaeffer, C.F.A.: Le vase de mariage du roi Niqmad d'Ugarit avec une princesse égyptienne. *Ugaritica* III (1956) 164–168.

SCHEIDEL 2013

Scheidel, Walter: Studying the State. In: Bang, Peter Fiebiger–Scheidel, Walter (eds.): *The Oxford Handbook of State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 5–60.

SCHLOEN 2001

Schloen, J. David: *The House of the Father as Fact and Symbol. Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2001.

SCHUOL 2014

Schul, Monika: Das Reich der Hethiter – ein Imperium? In: Gehler, Michael – Rollinger, Robert (Hg.): *Imperien der Weltgeschichte. Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche. Teil 1: Imperien des Altertums, mittelalterliche und frühneuzeitliche Imperien*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2014. 193–218.

SCHULER 1965

Schuler, Einar von: *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*. Berlin: de Gruyter, 1965.

SCHULER 1982

Schuler, Einar von: Die Einleitung der „Autobiographie“ Hattušilis. In: Tischler, Johann (Hg.): *Serta Indogermanica. Festschrift für Günter Neumann zum 60. Geburtstag*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1982. 389–400.

SCHWEMER 2008

Schwemer, Daniel: Fremde Götter in Hatti. Die hethitische Religion im Spannungsfeld von Synkretismus und Abgrenzung. In: Wilhelm 2008a 137–157.

SCHWEMER–BARJAMOVIC 2019

Schwemer, Daniel–Barjamovic, Gojko: Textfunde der Kampagne 2018. In: Schachner 2019. 84–89.

SEEHER 2000

Seeher, Jürgen: Getreidelagerung in unterirdischen Großspeichern: zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša. *SMEA* 42 (2000) 261–301.

SEEHER 2001

Seeher, Jürgen: Die Zerstörung der Stadt Hattuša. In: Wilhelm, Gernot: (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. [StBoT 45.] 623–634.

SEEHER 2006

Seeher, Jürgen: Hattuša – Tudhaliya-Stadt? Argumente für eine Revision der Chronologie der hethitischen Hauptstadt. In: van den Hout, Theo P.J. (ed.): *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV*. Leiden: NINO, 2006. 131–146.

SEEHER 2011

Seeher, Jürgen: *Götter in Stein gehauen. Das hethitische Felsheiligtum von Yazılıkaya*. Istanbul: Ege Yayınları, 2011.

SIEGELOVÁ 1986

Siegelová, Jana: *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente*. Praha: Národní Muzeum, 1986.

SIEGELOVÁ 2001

Siegelová, Jana: Der Regionalpalast in der Verwaltung des hethitischen Staates. *AoF* 28 (2001) 193–208.

SIEGELOVÁ 2002

Siegelová, Jana: Blendung als Strafe für den Eidbruch. In: De Martino, Stefano – Pecchioli Daddi, Franca (eds.): *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati*. Firenze: LoGosima, 2002. 735–737.

SIMON 2006

Simon Zsolt: Ki őrzi a hettita határt? A hettita sziklareliefiek és ikonográfiájuk néhány kérdése. *Ókor* 5 (2006)/3-4. 33–37.

SIMON 2010

Simon Zsolt: Hettita királylista. *Ókor* 9 (2010)/1 66–69.

SIMON 2012

Simon Zsolt: Hethitische Felsreliefs als Repräsentation der Macht: Einige ikonographische Bemerkungen. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2012. 687–697.

SIMON 2020A

Simon Zsolt: The Ancestors of Labarna I and the Cruciform Seal *Asia Anteriore Antica. Journal of Near Eastern Cultures* 2 (2020) 181–191. (DOI: 10.13128/asiana-690)

SIMON 2020B

Simon Zsolt: Wie war die *walwaya*-Quelle? *NABU* 2020/22.

SINGER 1981

Singer, Itamar: Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C. *JIES* 9 (1981) 119–134.

SINGER 1984

Singer, Itamar: The AGRIG in the Hittite Texts. *AnSt* 34 (1984) 97–127.

SINGER 1996

Singer, Itamar: *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*. Atlanta: Scholars Press, 1996.

SINGER 1998

Singer, Itamar: The Mayor of Hattuša and His Duties. In: Westenholz, Joan Goodnick (ed.): *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions*. Jerusalem: Bible Lands Museum, 1998. 169–176.

SINGER 1999

Singer, Itamar: A Political History of Ugarit. In: Watson, W.G.E.–Wyatt, N. (eds.): *Handbook of Ugaritic Studies*. Leiden: Brill, 1999. [HdO 39.] 603–733.

SINGER 2000

Singer, Itamar: A new Hittite letter from Emar. In: Milano, L. –de Martino, S.–Fales, F.M.–Lanfranchi, G.B.: *Landscapes. Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East. Papers presented to the XLIV Rencontre Assyriologique Internationale Venezia, 7–11 July 1997. Part II. Geography and Cultural Landscapes*. Padova: Sargon, 2000. 65–72.

SINGER 2001

Singer, Itamar: The Treaties between Karkamiš and Hatti. In: Wilhelm, Gernot: (Hg.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4–8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1999. [StBoT 45.] 635–641.

SINGER 2006

Singer, Itamar: The Hittites and the Bible Revisited. In: Maeir, A.M.–Miroschedji, P. de (eds.): „*I Will Speak the Riddle of Ancient Times*.” *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2006. 723–756.

SINGER 2007

Singer, Itamar: Who were the Kaška? *Phasis* 10 (2007) 166–181.

SOMMER – FALKENSTEIN 1938

Sommer, Ferdinand – Falkenstein, Adam: *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.)* München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften., 1938. (Hildesheim: Gerstenberg, 1974^R)

SOMMERFELD 1995

Sommerfeld, Walter: Der babylonische „Feudalismus“. In: Dietrich, Manfred–Loretz, Oswald (Hg.): *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993.* Kevelaer / Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker / Neukirchener Verlag. 1995. [AOAT 240.] 467–490.

SOYSAL 1989

Soysal, Oğuz: *Muršili I. – Eine historische Studie.* (Diss.) Würzburg, 1989. (megj. 1994.)

STARKE 1996

Starke, Frank: Zur „Regierung“ des hethitischen Staates. *ZAR* 2 (1996) 140–182.

STARKE 2002

Starke, Frank: Die Verfassung des Hethitischen Reiches. In: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter.* Stuttgart: Theiss, 2002. 316–317.

STAVI 2015

Stavi, Boaz: *The Reign of Tudhaliya II and Šuppiluliuma I. The Contribution of the Hittite Documentation to the Reconstruction of the Amarna Age.* Heidelberg: Winter, 2015. [TH 31.]

STEADMAN–MCMAHON 2011.

Steadman, Sharon–McMahon, Gregory (ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.000 – 323 B.C.E.* Oxford: University Press, 2011.

STEIN 1999

Stein, Gil J.: *Rethinking World-Systems. Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia.* Tucson: The University of Arizona Press, 1999.

STEINER 1999

Steiner, Gerd: Syrien als Vermittler zwischen Babylonien und Hatti (in der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr.) In: Lerberghe, L. van–Voet, G. (ed.): *Languages and Cultures*

in Contact. At the Crossroads of Civilizations in the Syrio-Mesopotamian Realm. Proceedings of the 42th RAI. Leuven: Peeters, 1999. [Orientalia Lovaniensia Analecta 96.] 425–441.

STEITLER 2017

Steitler, Charles W.: *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom.* Wiesbaden: Harrassowitz, 2017. [StBoT 62.]

STIPICH 2003

Stipich Béla: Királyi szimbólumok a hettita birodalomban. *História* 25 (2003)/5–6. 10–12.

STIPICH 2006

Stipich Béla: „Így szól a felség...”. Helyi archívumok Anatóliában a Hettita Birodalom idejéből. *Ókor* 5 (2006)/3–4. 38–44.

STIPICH 2007

Stipich Béla: Legitimációs stratégiák a Hettita Birodalomban III. Hattusili és IV. Tudhaliya uralkodása (Kr.e. 1267–1209) idején. In: Rab Virág–Dévényi Anna–Sarlós István: *4. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2007. 183–197.

STIPICH 2012

Stipich Béla: „... Ich bin bei meinem Vater nicht beliebt...” Einige Bemerkungen zur Historizität des Zalpa-Textes. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20–25 July 2008.* Winona Lake: Eisenbrauns, 2012. 699–713.

STIPICH 2012B

Stipich Béla: Zulabi – nagy hatalom a késő bronzkori Szíriában? *Ókor* 11/1 (2012) 33–40.

STRATFORD 2015

Stratford, Edward: Old Assyrian literacy: Formulating a method for graphic analysis and some initial results. In: Kulakoğlu, Fikri–Michel, Cécile (eds.): *Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting in Kültepe, 19–23 September 2013.* Brepolis: Turnhout, 2015. 117–128. [Subartu 35]

SÜEL 2009

Süel, Aygül: Another Capital City of the Hittite State: Šapinuwa. In: Pecchioli Daddi, Franca–Torri, Giulia–Corti, Carlo (ed.): *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*. Roma: Herder, 2009. 193–205.

SÜEL–SÜEL 2013

Süel, Aygül – Süel, Mustafa: Šapinuwa: Another Capital City of Hittite State. In: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013. 178–193.

SÜRENHAGEN 2001

Sürenhagen, Dietrich: Dimensionen sakralen Königtums im hethitischen Staat. Einige Bemerkungen zum Forschungsstand. In Boehmer, Rainer Michael–Maran, Joseph (Hg.): *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Rhaden: Verlag Marie Leidorf, 2001. 403–410.

SZAMEL 2010

Szamel Katalin (szerk.): *Közigazgatáselemélet*. Budapest: BCE, 2010.

TARACHA 2005

Taracha, Piotr: Zur Entwicklung des offiziellen Pantheons im staats- und dynastischen Kult der hethitischen Großreichszeit. *JANER* 5 (2005) 89–106.

TARACHA 2007

Taracha, Piotr: The Capital Hattuša and other residential cities of Hittite Great Kings. In: Alparslan, Metin–Doğan-Alparslan, Meltem–Peker, Hasan (eds): *Vita. Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*. Istanbul: Ege Yayınları, 2007. 755–759.

TARACHA 2009

Taracha, Piotr: Why Hattušili chose the Storm-God of Nerik and Šauška of Šamuha. In: Drewnowska, Olga (ed.): *Here & there. Across the Ancient Near East. Studies in Honour of Krystyna Lyczkowska*. Varsó: Agade, 2009. 261–270.

TARACHA 2013

Taracha, Piotr: Political Religion and Religious Policy. How the Hittite King Chose His Patron Gods. *AoF* 40 (2013) 373–384.

TARACHA 2016

Taracha, Piotr: On Anatolian Traditions of the Old Hittite Kingship. In: Velhartická, Šárka (ed.): *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelová*. Leiden: Brill, 2016. 365–373.

THAMES 2020

Thames, John Tracy: *The Politics of Ritual Change. The zukru Festival in the Political History of Late Bronze Age Emar*. Leiden: Brill, 2020.

THOROCZKAY 2020

Thoroczky Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2020.

THUESEN 2000

Thuesen, Ingolf: The City-State in Ancient Western Syria. In: Hansen 2000, 55–65.

TORRI 2008

Torri, Giulia: Der Kult der königlichen Statuen in den hethitischen keilschriftlichen Quellen. In: Prechel, Doris (ed.): *Fest und Eid. Instrumente der Herrschaftssicherung im Alten Orient*. Würzburg: Ergon, 2008. 173–190.

TORRI 2009

Torri, Giulia: Sargon, Anitta, and the Hittite Kings against Purushanda. *AoF* 36 (2009) 110–118.

TORRI 2010

Torri, Giulia: The Scribal School of the Lower City of Hattuša and the Beginning of the Career of Arnuwanza, Court Dignitary and Lord of Nerik. In: Biga, M.G.–Liverani, M. (eds.): *Ana turri gimilli. Studi dedicati al Padre Werner R. Meyer, S.J.* Róma: University of Rome, 2010. 383–396.

ULSHÖFER 2000

Ulshöfer, Andrea M.: Sprachbarrieren und ihre Überwindung: translatorisches Handeln im Alten Orient. In: Milano, Lucio – de Martino, Stefano – Fales, F.M. – Lafranchi, G.B. (eds.): *Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East. Papers presented to*

the XLIV. Rencontre Assyriologique Internationale Venezia, 7-11 July 1997. Part II: Geography and Cultural Landscapes. Padova: Sargon, 2000. 163–171.

ÜNAL 1974

Ünal, Ahmet: *Hattušili III. Teil I. Hattušili bis zu seiner Thronbesteigung.* Heidelberg: Winter, 1974. [TH 3.]

ÜNAL 1986

Ünal, Ahmet: Das Motiv der Kindesaussetzung in den altanatolischen Literaturen. In: Hecker, Karl–Sommerfeld, Walter: *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale Münster, 8.-12. 7. 1985.* Berlin: Reimer, 1986. 129–136.

ÜNAL 1995

Ünal, Ahmet: Reminiszenzen an die Zeit der altassyrischen Handelskolonien in hethitischen Texten. *AoF* 22 (1995) 269–276.

ÜNAL 1998

Ünal, Ahmet: *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey.* Istanbul: Simurg, 1998.

ÜNAL 2015

Ünal, Ahmet: A Hittite treaty tablet from Oylum Höyük in southeastern Turkey and the location of Haššu(wa). *AnSt* 65 (2015) 19–34.

ÜNAL 2017

Ünal, Ahmet: Cilicia between Empires. In: Alparslan 2017. 209–233.

VAN DE MIEROOP 1999

Van De Mieroop, Marc: The Government of an Ancient Mesopotamian City: what we know and why we know so little. In: Watanabe, Kazuko (ed.): *Priests and Officials in the Ancient Near East.* Heidelberg: Winter, 1999. 139–161.

VAN DE MIEROOP 1999

Van de Mieroop, Marc: *Cuneiform Texts and the Writing of History.* London: Routledge, 1999.

VAN DE MIEROOP 2000

Van de Mieroop, Marc: Sargon of Agade and his successors in Anatolia. In: *SMEA* 42 (2000) 133–159.

VAN DEN HOUT 1991

Van den Hout, Theo P.J.: A Tale of Tiššaruli(ya): A Dramatic Interlude in the KI.LAM Festival? *JNES* 50 (1991) 193–202.

VAN DEN HOUT 1991B

Van den Hout, Theo P.J.: Hethitische Thronbesteigungsorakel und die Inauguration Tudhalijas IV. *ZA* 81 (1991) 274–300.

VAN DEN HOUT 1995

Van den Hout, Theo P.J.: *Der Ulmitešub-Vertrag. Eine prosopographische Untersuchung*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995. [StBoT 38.]

VAN DEN HOUT 1995B

Van den Hout, Theo P.J.: Tuthalija IV. und die Ikonographie hethitischer Großkönige des 13. Jhs. *BiOr* 52 (1995) 545–573.

VAN DEN HOUT 1998

Van den Hout, Theo P.J.: *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tudhaliya IV*. Leiden: Brill, 1998.

VAN DEN HOUT 2002

Van den Hout, Theo P.J.: Another view of Hittite Literature. In: de Martino, Stefano - Pecchioli Daddi, Franca (ed.): *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati. Tomo II*. Firenze: LoGisma, 2002. 857–878.

VAN DEN HOUT 2007

Van den Hout, Theo P.J.: Some observations on the tablet collections from Mašat Höyük. *SMEA* 49 (2007) 387–398.

VAN DEN HOUT 2009A

Van den Hout, Theo P.J.: Reflections on the Origins and Development of the Hittite Tablet Collections in Hattuša and Their Consequences for the Rise of Hittite Literacy.

In: Pecchioli Daddi, Franca–Torri, Giulia–Corti, Carlo (ed.): *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7–9 February 2007)*. Roma: Herder, 2009. 71–96.

VAN DEN HOUT 2009B

Van den Hout, Theo: A Century of Hittite Text Dating and the Origins of the Hittite Cuneiform Script. *Incontri Linguistici* 32 (2009) 11–35.

VAN DEN HOUT 2011

Van den Hout, Theo P.J.: The Written Legacy of the Hittites. In: Genz, Hermann – Mielke, Dirk Paul (eds.): *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven: Peeters, 2011. 47–84.

VAN DEN HOUT 2012A

Van den Hout, Theo P.J.: The Ductus of the Alalah VII Texts and the Origin of Hittite Cuneiform. In: Devecchi, Elena (ed.): *Palaeography and Scribal Practices in Syro-Palestine and Anatolia in the Late Bronze Age. Papers read at a symposium in Leiden 17–18 December 2009*. Leiden: NINO, 2012. 147–170.

VAN DEN HOUT 2012B

Van den Hout, Theo P.J.: Die Rolle der Schrift in einer Geschichte der frühen hethitischen Staatsverwaltung. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20–25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2012. 73–84.

VAN DEN HOUT 2015

Van den Hout, Theo P.J.: The Rise and Fall of Cuneiform Script in Hittite Anatolia. In: Woods, Christopher (ed.): *Visible Language. Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015. [OIP 32.] 99–106.

VAN DEN HOUT 2016

Van den Hout, Theo P.J.: Versammlung. Bei den Hethitern. In: *RLA* 14 (2016) 560–561.

VAN DEN HOUT 2017

Van den Hout, Theo P.J.: Schreiben wie Seeher. The Art of Writing: Remarks on the When and How of Hittite Cuneiform. In: Schachner 2017a, 39–47.

VAN EXEL 2010

Van Exel, Vincent J.: Social change at Emar: the influence of the Hittite occupation on local traditions. *RA* 104 (2010) 65–86.

VAN SOLDT 2010

Van Soldt, Wilfred H.: Ugarit as a Hittite Vassal State. *AoF* 37 (2010) 198–207.

VARGYAS 2010

Vargyas Péter: *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. Budapest: L'Harmattan, 2010.

VEENHOF 2008A

Veenhof, Klaas R.: The Old Assyrian Period. In: Veenhof, Klaas R. – Eidem, Jesper: *Mesopotamia. The Old Assyrian Period*. Fribourg / Göttingen: Academic Press / Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. [OBO 160/5] 14–264.

VEENHOF 2008B

Veenhof, Klaas R.: Some displaced tablets from Kārum Kanesh (Kültepe). *AoF* 35 (2008) 10–27.

VEENHOF 2014

Veenhof, Klaas R.: Old Assyrian Traders in War and Peace. In: Neumann, Hans – Dittmann, Reinhard – Paulus, Susanne – Neumann, Georg – Schuster-Brandis, Anais (Hg.): *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien. 52e Rencontre Assyriologique Internationale International Congress in Assyriology and Near Eastern Archaeology Münster, 17–21. Juli 2006*. Münster: Ugarit Verlag, 2014. [AOAT 401.] 837–849.

VÉR 2018

Vér Ádám: *Az Újasszír Birodalom keleti tartományai*. Budapest: L'Harmattan, 2018.

VILLARD 1995

Villard, Pierre: Shamshi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire. In: *CANE* 873–883.

WAAL 2012

Waal, Willemijn: Writing in Anatolia. The Origins of the Anatolian Hieroglyphs and the Introduction of the Cuneiform Script. *AoF* 39 (2012) 287–315.

WAAL 2015

Waal, Willemijn J.I.: *Hittite Diplomatics. Studies in Ancient Documental Format and Record Management*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2015. [StBoT 57.]

WEBER 1979

Weber, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Fordította: Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1979.

WEBER 1987

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Fordította: Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1987.

WEEDEN 2011A

Weeden, Mark: Adapting to new contexts: cuneiform in Anatolia. In: Radner–Robson 2011. 597–617.

WEEDEN 2011B

Weeden, Mark: Hittite Scribal Schools outside of Hattusa? *AoF* 38 (2011) 116–134.

WEEDEN 2013

Weeden, Mark: A Hittite Tablet from Büklükale. *AAS* 18 (2013) 19–35.

WEEDEN–ULLMANN 2017

Weeden, Mark–Ullmann, Lee Z. (ed.): *Hittite Landscape and Geography*. Leiden: Brill, 2017. [HdO 121.]

WEGNER 2000

Wegner, Ilse: *Einführung in die hurritische Sprache*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000.

WESTENHOLZ 1997

Westenholz, Joan Goodnick: *Legends of the Kings of Akkade. The Texts*. Winona Lake: Eisenbrauns, 1997.

WESTENHOLZ 2007

Westenholz, Joan Goodnick: Notes on the Old Assyrian Sargon Legend. *Iraq* 69 (2007) 21–27.

WILHELM 2008A

Wilhelm, Gernot (ed.): *Hattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008. [CDOG 6.]

WILHELM 2008B

Wilhelm, Gernot: Hurrians in the Kültepe Texts. In: Dercksen 2008, 181–193.

WILHELM 2014

Wilhelm, Gernot (ed.): hethiter.net/: CTH 41.I.2 (INTR 2014-02-19)

WILHELMI 2016

Wilhelmi, Lisa: Materiality and Presence of the Anitta Text in Original and Secondary Context. Considerations on the Original Nature of the Proclamation of Anitta (CTH 1) and Its Transmission as Part of Hittite Traditional Literature. In: Balke, Thomas E.–Tsouparopoulou, Christina (eds.): *Materiality of Writing in Early Mesopotamia*. Berlin: de Gruyter, 2016. 223–239.

WOODS 2015

Woods, Christopher: The Earliest Mesopotamian Writing. In: Woods, Christopher (Ed.): *Visible Language. Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015. [OIP 32.] 33–84.

YAKAR 2008

Yakar, Jak: The Archaeology of the Kaška. *SMEA* 50 (2008) 817–827.

YAKUBOVICH 2010

Yakubovich, Ilya: *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Leiden: Brill, 2010.

YAKUBOVICH 2014

Yakubovich, Ilya: From Lower Land to Cappadocia. In: Kozuh, Michael–Henkelman, Wouter F.M.–Jones, Charles E.–Woods, Christopher (eds.): *Extraction & Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2014. 347–352.

YAKUBOVICH 2017

Yakubovich, Ilya: The Luwian Title of the Great King. In: Mouton, Alice (ed.): *Hittitology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatoliain Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday*. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, 2017. 39–50.

YAKUBOVICH 2020

Yakubovich, Ilya: Hittite. In: Hasselbach-Andee, Rebecca (ed.): *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*. Hoboken: Wiley, 2020. 221–236.

YAMADA 2006

Yamada, Masamichi: The Hittite Administration at Emar: The Aspect of Direct Control. *ZA* 96 (2006) 222–234.

YAMADA 2015

Yamada, Masamichi: The Land of Aštata in the 14th Century BCE before the Hittite Conquest. *Or* 84 (2015) 276–291.

YİĞİT 2004

Yiğit, Turgut: Sequence of Internal Events During the Foundation Period of the Hittite Kingdom. *JAC* 19 (2004) 33–43.

YOFFEE 2005

Yoffee, Norman: *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States and Civilization*. Cambridge: University Press, 2005.

ZIMANSKY 2007

Zimansky, Paul: The Lattimore Model and Hatti's Kaska Frontier. In: Stone, Elizabeth C. (ed.): *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*. Los Angeles: Cotsen Institute of the UCLA, 2007. 157–172.

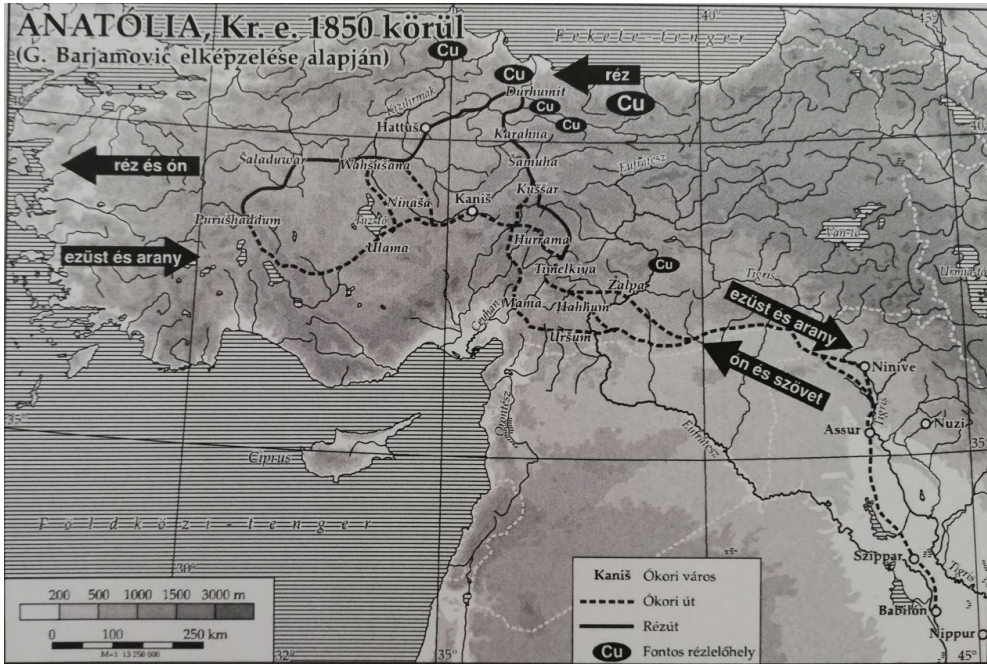
Rövidítések

AAS	Anatolian Archaeological Studies
ABoT	Ankara Arkeoloji Müzesinde Boğazköy Tabletleri
AHw	von Soden, Wolfram: <i>Akkadisches Handwörterbuch</i> . Wiesbaden: Harrassowitz.
AJA	American Journal of Archaeology
AKT	Ankara Kültepe Tabletleri
AnSt	Anatolian Studies
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AoF	Altorientalische Forschungen
ArAnat	Archivum Anatolicum
ARM	Archives royales de Mari
ATHE	Kienast, Burkhardt: <i>Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer – Basel</i> . Berlin: de Gruyter, 1960. [Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie]
ÄAT	Ägypten und Altes Testament
BAR	British Archeological Reports
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BiOr	Bibliotheca Orientalis
BM	Baghdader Mitteilungen
BMSAES	British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan
BoTU	Forrer, Emil: <i>Die Boghazköi-Texte in Umschrift</i> . Band 2. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1926.
CAD	The Chicago Assyrian Dictionary

CANE	Sasson, Jack M. (ed.): <i>Civilizations of the Ancient Near East</i> . New York: Charles Scribner's Sons, 1995.
CDLJ	Cuneiform Digital Library Journal
CDOG	Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft
CHD	The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
CM	Cuneiform Monographs
CTH	Catalogue des Textes Hittites
DBH	Dresdner Beiträge zur Hethitologie
EA	Knudtzon, J.A.: <i>Die El-Amarna Tafeln</i> . Leipzig, 1907-1915.
GBAO	Göttinger Beiträge zum Alten Orient
HANES	History of the Ancient Near East, Studies
HBM	Alp, Sedat: <i>Hethitische Briefe aus Maşat Höyük</i> . Ankara: TTKB, 1991.
HKM	Alp, Sedat: <i>Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat Höyük</i> . Ankara: TTKB, 1991.
HdO	Handbuch der Orientalistik
IBoT	Istanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tabletleri
IM	Istanbuler Mitteilungen
JAC	Journal of Ancient Civilizations
JANEH	Journal of Ancient Near Eastern History
JANER	Journal of Ancient Near Eastern Religions
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JEOL	Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux”
JIES	Journal of Indo-European Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
KBo	Keilschrifttexte aus Boğazköy
KUB	Keilschrifturkunden aus Boğazköy
LANE	Languages of the Ancient Near East
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
MIO	Mitteilungen des Instituts für Orientforschung
MSL	Materials for the Sumerian Lexicon
NABU	Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires
NINO	Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
OAAS	Old Assyrian Archives, Studies

OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
OIP	Oriental Institute Museum Publications
Or	Orientalia
RA	Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale
RGTC	Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes
RIMA	The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods
RHA	Revue Hittite et Asiatique
RIA	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie
SANER	Studies in Ancient Near Eastern Records
SCCNH	Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians
SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
StBoT	Studien zu den Boğazköy-Texten
StMed	Studia Mediterranea
TCL	Textes Cunéiformes, Louvre
THeth	Texte der Hethiter
TTC	Contenau, George: <i>Trente Tablettes Cappadociennes</i> . Paris: Libraire P. Geuthner, 1919.
TUAT (NF)	Texte aus der Umwelt des Alten Testaments (Neue Folge)
UF	Ugarit-Forschungen
VBoT	Götze, Albrecht: <i>Verstreute Boghazköi-Texte</i> . Marburg, 1930.
YOSR	Yale Oriental Series, Researches
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie
ZAR	Zeitschrift für altorientalische und biblische Rechtsgeschichte

Abrák és illusztrációk

1. térkép: az óasszír kereskedelmi hálózat
(forrás: Pálfi 2017, 173.)

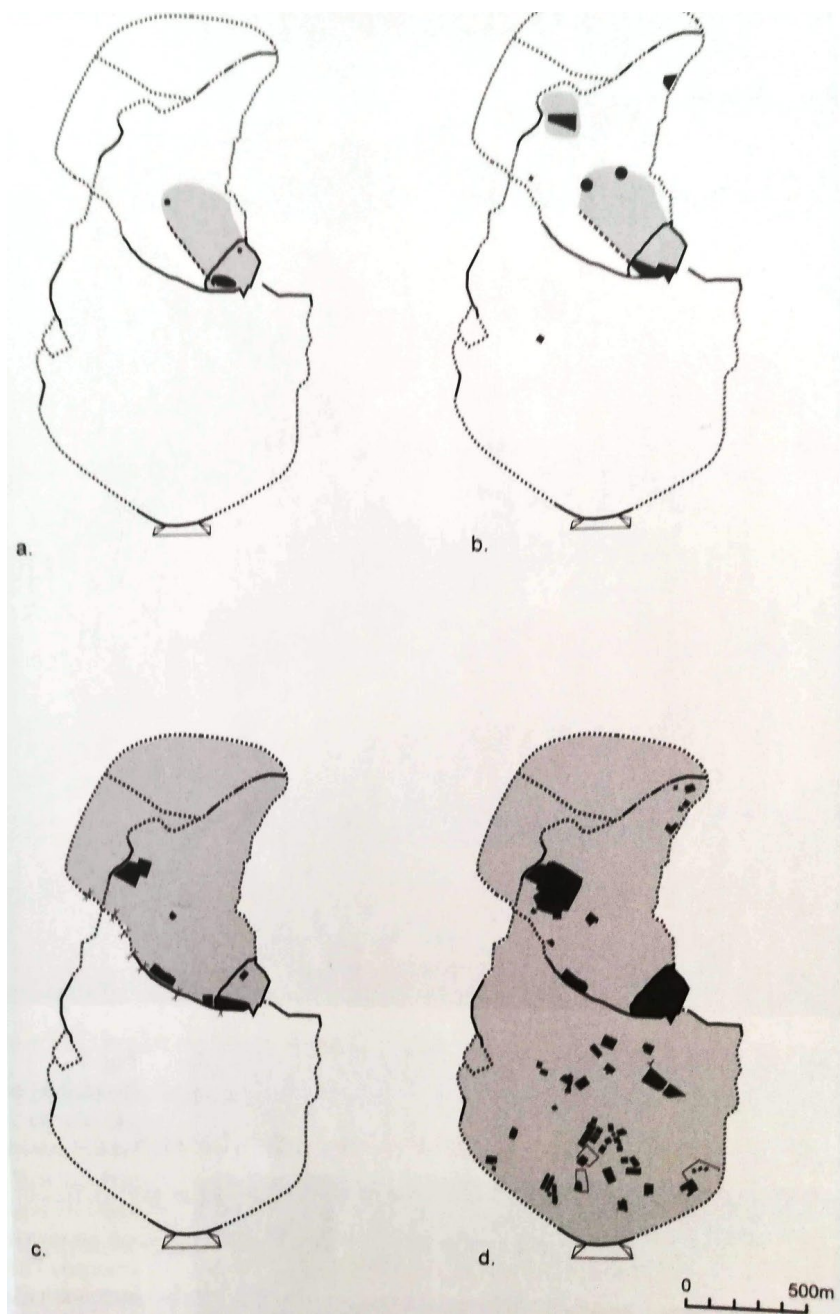
2. térkép: hittita ékírásos táblák lelőhelyei Anatóliában
(forrás: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013, 85.)

3. térkép: Anatólia, Szíria és Észak-Mezopotámia a késő bronzkorban
(forrás: Dogan-Alparslan–Alparslan 2013, 25.)

1. ábra: Anitta tőre, rajta ékírásos felirat
(forrás: Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. Stuttgart: Theiss, 2002, 45.)

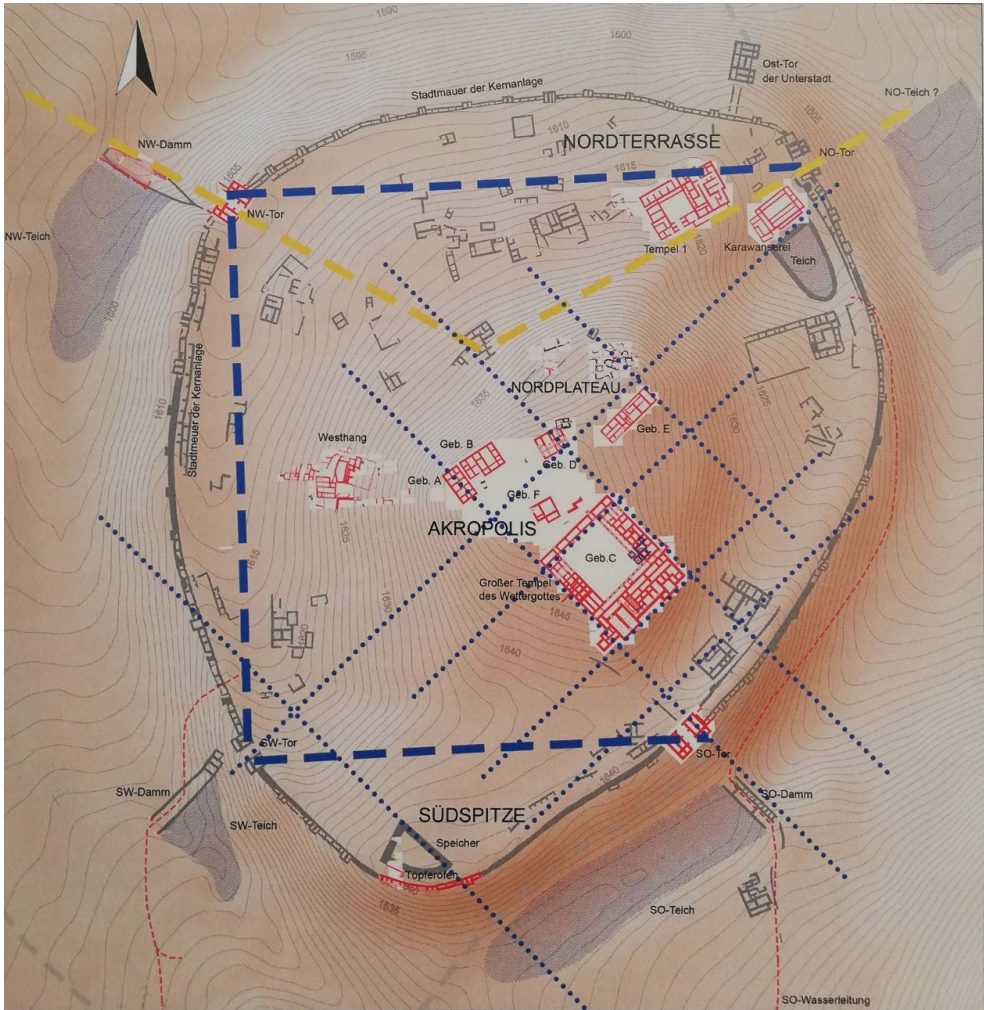
2. ábra: a hattita főváros fejlődéstörténete (forrás: Schachner 2017b, 226.)

a: középső bronzkor

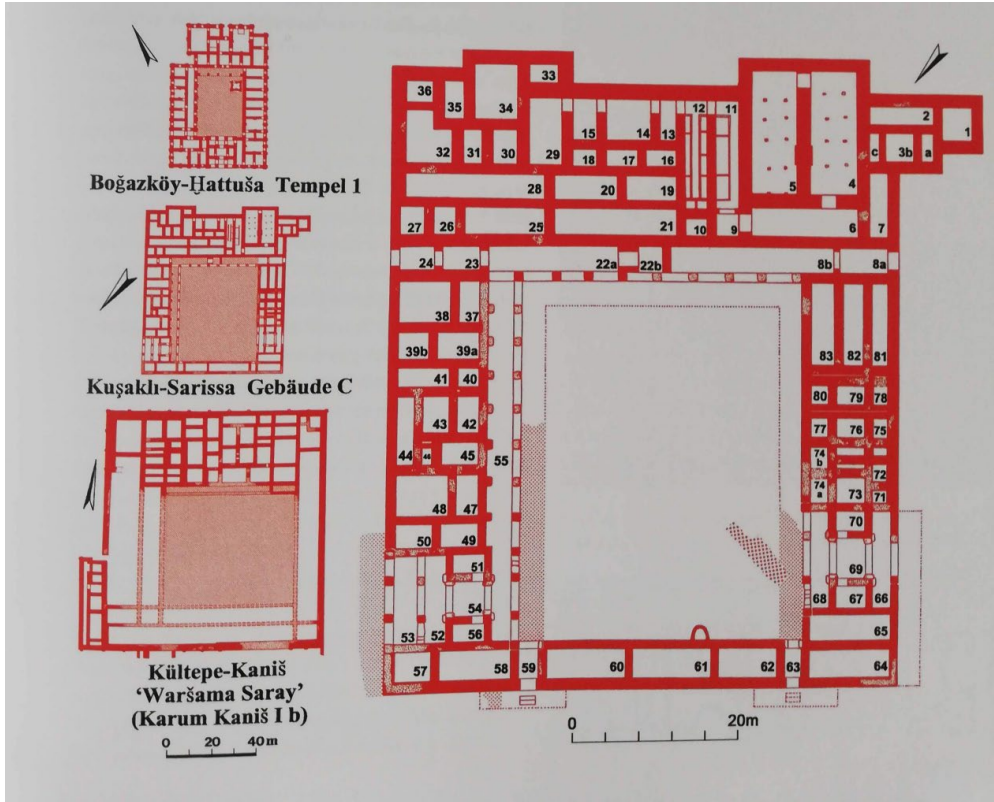
b: óasszír kor

c: hattita Óbirodalom

d: hattita Újbirodalom

3. ábra: Kuşakli/Sarissa mint tervezett város
(forrás: Müller-Karpe 2017, 17.)

4. ábra: Kuşaklı C épület (templom) és a hattusai I. templom összehasonlítása
(forrás: Müller-Karpe 2017, 89.)

5. ábra: Inandik-reliefváza
(forrás: <https://galeri.uludagsozluk.com/r/hititler-690172/>)

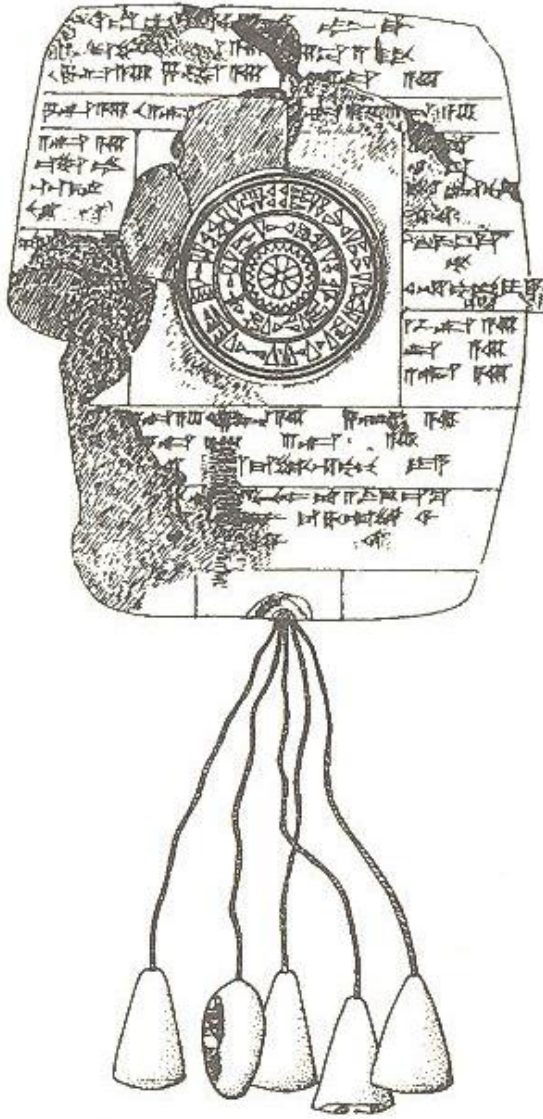

119a

119b

6. ábra: (III.) Hattusili, a Felső Ország királyának
pecsétlenyomata
(Bittel et al. 1957)

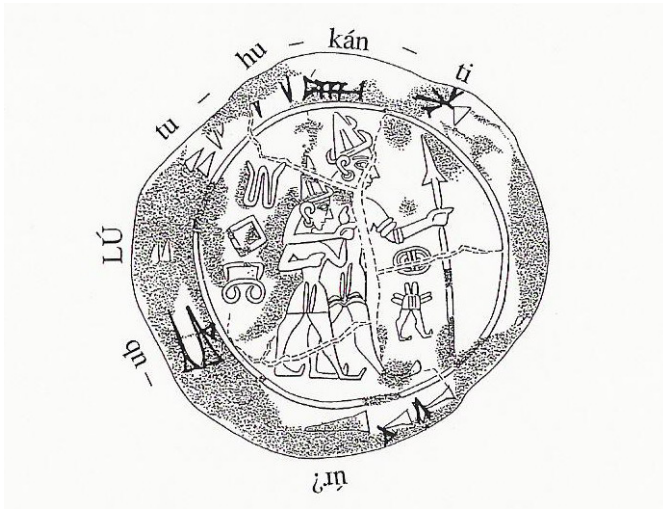
7. ábra: Tarsoszból előkerült földadományozási dokumentum rekonstruált rajza
(forrás: Özyar 2017, 286.)

8. ábra: Budaközü patak Hattusa mellett (a szerző felvétele)

9. ábra: II. Muwatallit ábrázoló pecsétlenyomat
(forrás: Beran 1967 Nr. 250a)

10. ábra: III. Mursili / Urhi-Tesubot ábrázoló pecsétlenyomat
(forrás: Herbordt 2005.)

11. ábra: IV. Tudhaliyát ábrázoló pecsétlenyomat egy Ugaritból előkerült táblán
(RS 17.159)

12. ábra: IV. Tudhaliya ábrázolása a Yazılıkaya B kamrájában (a szerző felvétele)

13. ábra: III. Hattusili ábrázolása a firaktini sziklareliefen (a szerző felvétele)

14. ábra: IV. Tudhaliya ábrázolása a Boğazköy19 reliefen
(forrás: Van den Hout 1995b, 549.)

15. ábra: II. Suppiluliuma ábrázolása a hattusai 2. kamra bejáratánál (a szerző felvétele)

A SZOROZAT KÖTETEI

Vargyas Péter:

A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után. ÓTI 1. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2010.

Tóth István:

Pannoniai vallástörténet. ÓTI 2. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2015.

Csabai Zoltán, Földi Zsombor, Grüll Tibor és Vér Ádám (szerk.):

Ökonómia és ökológia: tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből. ÓTI 3. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2015.

Csabai Zoltán, Szabó Ernő, Vilmos László és Vitári-Wéber Adrienn (szerk.):

EURÓPÉ ÉGISZE ALATT. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól. ÓTI 4. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2015.

Bácskay András:

Orvoslás az ókori Mezopotámiában. A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata. ÓTI 5. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2018.

Vér Ádám:

Az Újasszír Birodalom keleti tartományai. ÓTI 6. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2018.

Agócs Nándor:

Dignitas, Auctoritas, Maiestas és Potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustól Iustinianus koráig. ÓTI 7. Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2020.

ISBN 978-963-414-795-4

ISSN 2062-0497

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel
megvásárolható: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu;

www.harmattan.hu

L'Harmattan France

5–7 rue de l'École Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

Email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SLR

Via Degli Artisti 15

10124 TORINO

Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198

Email : harmattan.italia@agora.it

Szerkesztette: Csabai Zoltán

Korrektúra: Simon Bettina

A borítótérvet Kára László készítette.

A borítón: Hattusa, rekonstruált városfal (a szerző felvétele)

Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária munkája.

A nyomdai munkákat a Kapitális Kft. végezte,

felelős vezető: ifj. Kapusi József.